BX
385
.S4
M37
1920
IMS

The Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY
Toronto, Ontario

ВАСИЛИЈЕ МАРКОВИЋ

ПРАВОСЛАВНО МОНАШТВО И МАНАСТИРИ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ
СРПСКА МАНАСТИРСКА ШТАМПАРИЈА
1920. — 448.

42, DM
Mackenhau

ВАСИЛИЈЕ МАРКОВИЋ

ПРАВОСЛАВНО МОНАШТВО И МАНАСТИРИ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

The Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY
Toronto, Ontario

СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ
СРПСКА МАНАСТИРСКА ШТАМПАРИЈА
1920. — 448.

Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY
JUN 3 1983
Toronto, Ontario

ВАСИЛИЈЕ МАРКОВИЋ

(* марта 1882 † фебруара 1920)

За двадесет година мога наставничког рада на Великој Школи и на Универзитету, покојни Василије Марковић био је мој највреднији слушалац и најбољи ђак.

Већ у првом семестру он се истакао међу свима својим друговима својом необичном вредноћом и великим интересом за науку. Он је одмах почео радити на српској историји са пуном снагом и са много изгледа на успех. Већ у првим семестрима, он је активно учествовао у семинару интерпретишући изворе, приказујући разна историска дела и покушавајући и сам да решава нека историска питања. Већ онда је он особиту пажњу обратио историској географији српских земаља и историји српске цркве. На обради те две области наше историске науке радио је он и после тога све до своје смрти. Из тога је доба, као резултат његовог рада у семинару, његова расправа: Односи Дубровчана са Србијом, од 1358 до 1362 год. (Летопис 244, 1907, 54—71).

Рођен у Пријепољу, покојни Василије Марковић учио је гимназију у Солуну и Скопљу, а Велику Школу у Београду. По свршеној Великој Школи био је три године наставник гимназије у Плевљима. Новембра 1908 дао је оставку на државну службу, да би се могао спремати за докторски испит, који је идуће године и положио. Дисертација му је била: Историја српских манастира. После положеног докторског испита постављен је за наставника II београдске гимназије, где је остао и после положеног професорског испита (у фебруару 1914) све до своје смрти.

Покојни Василије Марковић учествовао је, као борац, у свима нашим ратовима од Куманова до пропасти Србијине 1915. Год. 1917 послан је био у Атину, да ради на нашим националним стварима, и тамо је остао све до ослобођења. То је доба његовог необично плодног и интензивног рада, који је наставио и у ослобођеној отаџбини.

У Атини је написао и штампао у *Забавнику* (год. 1918, бр. 11—13) врло добру расправу: Јесу ли средњевековни Срби сматрали Македонију бугарском? Та је расправа, нешто прерађена и проширена, штампана 1919 и на француском језику за време рада конференције мира.

*

Али је главни његов интерес стално био управљен на историску географију и на историју српске цркве у средњем веку. За време анексионе кризе, кад сам ја штампао кратку Историју Босне и Херцеговине, Василије Марковић ми је предложио, да за ту књигу изради историске карте, што сам ја, разуме се, радо и са благодарношћу примио. За друго издање моје Историје Српскога Народа, Марковић је дао све историске карте (свега двадесет). Своје темељно и богато знање из историске географије Балканског Полуострва показао је у врло добром чланку: Службена названа области и места у новоосвојеним крајевима (Гласник Срп. Геогр. Друштва III, 1914, 231—238). У то доба он је већ био спремио за штампу и велики *Историски Атлас*, који је, према реферату покојног Стојана Новаковића и мом, био примљен за издања наше Академије. Ратови и велика савесност покојног Василија Марковића, који се увек бојао да није довољно савладао материјал, криви су, што то важно дело није потпуно довршено и објављено. И од другог његовог рада, Историја Српске Цркве, овде је штампан само један, сразмерно мали, део.

Том раду, историји српске цркве особито у средњем веку, хтео је покојни Василије Марковић да посвети цео свој живот. Понуђен да прими катедру Историје Српског Народа на Универзитету у Скопљу, он је одбио ту понуду, са мотивацијом да хоће да се бави само историјом српске цркве. Да је остао жив, та би му се жеља испунила на катедри богословског факултета. Али је он умро изненада, млад, у најбољој снази, на почетку свог научног рада. Смрт је његова тежак удар не само за нас, његове пријатеље, него и за српску науку, којој су снаге, као што је био покојни Василије Марковић, тако потребне.

Београд,
1 септембра 1920.

Ст. Станојевић

1. Монаштво и манастири до почетка владавине Немањића (до 1168 године).

Манастири у Македонији за словенских владавина (до 1018 г.).

Много пре досељења предака данашњих Срба бујао је силан хришћански живот на нашем Полуострву које је хришћанству дало доста великих имена: мученика, писаца и мисионара, али је готово сав тај живот са доласком Јужних Словена био угушен. Хришћанство су примили Срби, у обиму који данас има овај појам, постепено у току 7 и 8, а највише у другој половини 9 века.[1]) Последњи многобошци, Неретљани на јадранском приморју и становници западне Македоније, покрштени су тек крајем 9 века.[2]) Из легенде Св. Климента види се какве су религиозне прилике биле у охридском крају пре деловања овога мисионара. У тој се легенди вели, како је Св. Климент затекао народ тога краја сасвим непривикнут речи божјој, Светом Писму и хришћанском моралу. С тога је светац неуморно и беспрекидно поучавао, уређивао, незнање исправљао, неморал ублажавао, свештенство обучавао за службу Богу и народ у вери утврђивао.[3]) Но све ово хришћанство морало је бити још врло слабо и површно, како због своје младости, тако и због проповедања на страним језицима, те је тешко могло изазивати одушевљење за аскетске подвиге. Истина, узима се да је на наше Полуострво, управо у Бугарску а можда и у Хрватску, била донесена словенска служба и пре доласка Св. Климента и његових другова.[4]) Јиречек пише да су се са примањем хришћанства и код Срба одмах почели подизати мана-

---

[1]) Јиречек, Историја Срба I, 166; St. Stanoyévitch, La civilisation du Peuple Serbe au Moyen Age (1919) p. 6, 9.

[2]) Јиречек, Историја Срба I, 154, 166.

[3]) Βίος καὶ πολιτεία, ὁμολογία τε καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων — Migne, Patrologia Graeca 126 (1864) cap. 17, 18, 21. Види и Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (1913) 116—7.

[4]) Jagić, op. cit. 77, 110.

стири,[5]) али се мени чини, да се слободно може узети да до краја 9 века није било услова за монашки живот у обиму данашњих српских земаља, изузимајући само узано приморје Јадранскога Мора. Ако је до тада и било нешто монаха у нашим земљама, то су могли бити само старинци, Грци и Романи. Још у првој српској држави, која је образована у Рашкој и која је трајала до средине 10 века, узима се да хришћанство није било државна вера.[6])

Дубљи је, дакле, корен ухватило хришћанство код Јужних Словена тек са доласком ученика Св. Ћирила и Методија.[7]) Неки од ових дошли су и у данашње западне српске земље, у „Далмацију", како вели млађе житије Св. Наума, као и у Хрватску.[8])

У време кад су Света Браћа, Ћирило и Методије, кренули из Цариграда у Моравску (863 или 864) монаштво је већ било преплавило Цариград, пошто је мало пре тога, у своју корист, било решило дуготрајну иконокластичку борбу. Млађи брат, према његовом словенском житију, тек пред смрт, у Риму, „в свети мнишьски образ облече се" и, том приликом, добије име Ћирило.[9]) Методије је међутим много пре одласка у Моравску био напустио световни живот и повукао се у манастир. Он је игумановао у великом манастиру Полихрониону, код Кизика, на азијској обали Пропонтиде, где је било преко 70 монаха.[10]) Чак нам ни његово световно име није познато. Али уз Ћирила и Методија нема монаха. По природи свога посла, они међу својим ученицима имају само „попове, јереје, ђаконе и анагносте". Они само „учитељују" словенској пастви, преводе са грчкога на словенски, бране нови црквени језик од латинштине, спремају подмладак за словенску црквену хијерархију, покрштавају многобошце и дижу морално-религиозно стање своје паствe. Изгледа да су само у томе правцу деловали и њихови ученици кад су, 886 године, дошли на Полуострво.[11]) Св. Климент је био мисионар који шири и утврђује Христову веру, борећи се са остацима многобоштва и са јересима. Око њега је 3500 ученика које он упућује на разне стране за анагносте, подђаконе, ђаконе и свештенике.[12]) Уз то и он сам поучава народ. Његова легенда тврди, како је Св. Климент, сем огромног броја својих ученика, још и децу обучавао читању и писању, чак им при писању водећи и руку. Још је он своје „Бугаре" учио и углађенијем животу у кући и из Византије поручивао и одомаћивао племените воћке.[13]) Иначе је овај свети човек, и

---

[5]) Јиречек, нав. д. 211.
[6]) Stanoyévitch, op. cit. 10.
[7]) Јиречек, нав. д. 167.
[8]) Гласник 63 (1885) 3.
[9]) Гласник 63, 2; Jagić, op. cit. 29.
[10]) Jagić, op. cit. 30.
[11]) Jagić, op. cit. 96—7.
[12]) Migne, P. G. 126, col. 1225; Jagić, op. cit. 112.
[13]) Migne, P. G. 126, col. 1229, 1232; Jagić, op. cit. 114, 117.

поред свег напорног рада, водио, у своме приватном животу, егзистенцију правог монаха, проводећи ноћи у молитвама, читању и преписивању књига. „Иночьскоје и девьствьноје вьзљуби житије" вели се у једном од његових житија.[14]) Као што из свега горњега излази, Св. Климент је поглавито био мисионар и просветитељ, а никако организатор монаштва и монашкога живота. И његов млађи сарадник, Св. Наум, био је „презвитер" и у „учитељству" је провео седам година.[15]) Охридска, дакле, школа није имала у животу српскога монаштва онолики значај колики јој припада у историји југословенске црквене културе. Истина, међу заслугама Св. Климента које се набрајају на крају његова житија, наводи се и како μοναστὰι διὰ σοῦ βίοις Πατέρων ὁδηγοῦνται πρὸς ἄσκησιν, али то није у сагласности са осталим причањем житија.[16]) За монаштво је, у осталом, било још доста рано. Рано је било и за прилике младог југословенског хришћанства, а иначе тек се тада, у 8 и 9 веку, јављају и на Атону први аскети еремити.[17])

Као обично сви почеци, тако је и почетак монаштва код Срба нејасан. У јужне и источне српске земље, како мени изгледа, дошло је монаштво, посредством Бугарске, из Цариграда или још пре, право са Истока. То је беспрекидна традиција Истока, одакле се стално позајмљивало, пуно пута обилазећи Византију. Код Срба је констатовано доста утицаја који су долазили право са Истока, при чему је посредник увек бивала Бугарска. Довољно је познат такав случај код минијатура на Мирослављевом јеванђељу. На Студеници су констатовани орнаменти куфског карактера којих нема на Атону ни у Цариграду. Они су могли да дођу од уметника персијских или јерменских који су се налазили у Бугарској.[18]) С друге је стране утврђено за орнаментику бугарских рукописа, да има веома блиске аналогије с орнаментима рукописа сирских и коптских.[19]) Познато је велико поштовање Истока које налазимо код Св. Саве. Монаштво, дакле, нама није дошло ни из Свете Горе ни из Солуна, који је од најранијих времена био врло јак хришћански центар и који је хришћанству дао неких четрдесет мученика и, у ово време, већ у велико био град теолошких студија, капела и манастира.[20]) Из Свете Горе монаштво није ни могло доћи, пошто Света Гора за ово време још нема значај великог монашког центра као што је била доцније. Значајно је да нам је и снажни богумилски покрет дошао право са Истока, мимо Византију, а посредништвом Бугарске. Даље је карактеристично да источним нашим

---

[14]) У словенском преводу Хоматијанова житија Св. Климента — Иорданъ Ивановъ Български старини изъ Македония (1908) 61.

[15]) Ивановъ, нав. д. 52.

[16]) Migne, P. G. 126, col. 1237.

[17]) Σωτηρίου Τὸ Ἅγιον Ὄρος (1915) σ. 19.

[18]) Vladimir R. Petković, Une hypothèse sur le Car Samuel (1919) 6.

[19]) Н. П. Кондаковъ, Македонія (1909) 59.

[20]) Види опис Солуна од 904 године Јована Каменијата — Theophanes Continuatus ed. Bonn. p. 494.

*

земљама монаштво није дошло природним путем, преко каквих пропагатора, на пример византијских Грка, као што је обично био случај у западној Европи. Монаштво је у наше југо-источне крајеве увела цивилизаторска иницијатива једног бугарског владаоца. Први крштени бугарски владалац, Михаило Борис (владао до 888 или 889, умро 906 или 907), чувен са својих свирепстава док је био многобожац, постао је, покрстивши се, према тврђењу савремених извора, врло благ, врло милостив и врло побожан. Његова се побожност била прочула до западне Европе. Анали манастира у Ајнсиделну, на Боденском Језеру, пишу о Борису како се „дању показиваше народу са царским украсима, а ноћу одлажаше тајно у једну цркву, легаше на патос и, у кошуљи од кострети, провео би ноћ у молитви".[21]) Доцније је Борис абдицирао на престо и отишао у манастир. Он је први југословенски владалац који је на се навукао монашку расу. Он је и први светац бугарске цркве. Из манастира је доцније изашао да одузме круну од старијег неспособног сина и да је преда млађем сину Симеону.[22]) Иза овога се поново вратио у манастир. Према легенди Св. Климента, овај је владалац целу Бугарску са „седам саборних цркава утврдио, као да је седмоструку светиљку запалио". Новокрштеним Бугарима као да се манастирски живот био веома допао. Сем Борисова случаја знамо да се био замонашио и његов један брат, као и син овога.[23]) И самога Симеона био је раније отац наменио монаштву и као да се он већ био и замонашио.[24]) Монах је био и један од Симеонових синова који је, истина, по смрти очевој, покушавао да отме престо свом брату, цару Петру.[25]) За Симеона знамо да је код Преслава, „на усти Тиче", основао један велики манастир. Према грчком житију Св. Климента, Симеон је по свима крајевима своје државе основао „цркве" којима је православље учврстио.[26]) Средином 10 века монаштво је у Бугарској било веома јако. Козма презвитер прича како су тада многи Бугари напуштали своје жене, па се монашили и одлазили у Јерусалим и Рим.[27]) Иначе исти Козма представља тадање бугарско монаштво врло тамним бојама.[28])

---

[21]) A. Rambeaud, Hellènes et Bulgares. La guerre des races au X-e siècle (Etudes sur l'histoire byzantine, 1912) 269—70.

[22]) Jireček, Geschichte der Bulgaren (1876) 160.

[23]) Jireček, Archiv f. slav. Philologie 21 (1899) 614.

[24]) Лиутпранд пише за Симеона „да је изашао из манастирске тишине у буре светске" (Ј. Радонић, Лиутпранд, епископ Кремоне — Просв. Гласник за 1913, с. 953 и пр. 29). Један опет савремени Византинац назива Симеона „апостатом" т. ј. одметником од монашких завета (A. Rambeaud, op. cit. 278). И као цар уздржавао се Симеон, као какав испосник, од меса и вина.

[25]) Jireček, Arch. f. sl. Phil. 21, 546.

[26]) „ταῖς ἀπανταχοῦ δομηθεῖσαις ἐκκλησίαις ἐγκατεστήσας τὴν ὀρθοδοξίαν ἀσάλευτον" — Migne, P. G. 126, col. 1228.

[27]) По цитату Благоевъ, Правни и социални възгледи на Богомилитѣ (София, 1912) 83.

[28]) нав. д. 83—84.

Једна од „седам цркава“ Борисових била је и *Саборна Црква у Охриду*. То излази из једног места легенде Св. Климента које ће се ниже навести. У једном свом писму охридски архиепископ Теофилакт (1090—1108) означује своју резиденцију „најсјајнијом од седам саборних цркава које је најхришћанскији цар бугарски Борис подигао“.[29]) Иза овога више никаква помена ни трага нема овоме царском манастиру.

Још пре но што је Борис подигао ову задужбину, основао је Св. Климент, пре него што је сам постао епископом, један манастир у граду Охриду.[30]) Према овоме, колико се зна, Св. Климент је основао први манастир у Србији који је по имену познат. Значајно је да је једна киновија основана пре у Македонији него на Атону. Даље легенда прича да је Св. Климент, пошто је видео како је Борис целу Бугарску са „седам саборних цркава утврдио“, и он хтео да у Охриду подигне сопствени манастир (!). Ономе, дакле, додаде и другу цркву, где је доцније постављена архиепископска столица. Тако су у Охриду биле тада три цркве, једна саборна (Борисова) и две Св. Климента, величином много мање од саборне, али обликом и украсом лепше.[31]) Место ово није довољно јасно. Како га ја разумем, прво је Св. Климент основао један манастир у Охриду. Доцније је и цар Борис подигао у истоме граду једну од својих седам саборних цркава које је у својој држави основао. Иза овога Св. Климент своме старом манастиру додаје још једну цркву

---

[29]) „τὴν . . . ὀλβιωτάτην ἐκκλησιῶν, ἣν ὁ χριστιανικώτατος ἐκεῖνος Βορίσης ὁ Βουλγαρίας βασιλεὺς μίαν καὶ αὐτὴν τῶν ἑπτὰ καθολικῶν ἐδομήσατο“ — Migne, P. G. 126, col. 529. Од потоњих извора још се у бугарској зографској историји тврди, како бугарски цар Тревелиј, под којим се подразумева Борис, и ако се потом и сам Борис наводи, „монастир устроји близ Охрида и бист монах“ (Ивановъ, Старини 161).

Другу једну Борисову цркву међу опет сасвим непоуздани извори на Брегалницу. У спису охридског поменутог архиепископа Теофилакта, Легенди петнаест мученика тивериупољских, наводи се нека нова црква њима посвећена у брегалничкој епархији, где је Борис хтео тобож да смести моћи тих мученика (Migne, P. G. 126, c. 201). То је нека локална традиција која се наводи и у „Сказанију Исаије пророка“ (Jireček, Crist. Elem. 88; Споменик 3, 191: „и сьзда цркви по земљи блгарстеј, и на реце Брегалнице... на Овчи Пољи сьзда бели цркви“). Изгледа да је и брегалнички крај био важан хришћански центар за ово време. У такозваној Солунској Легенди или „Слову Кирила философа“ вели се како је тај Кирил „в град Равьн, на реце Брегалнице“ изумео Словенима 32 слова (Ивановъ, Сѣверна Македония (1906) 64—5). По другом једном рукопису, „Успеније Кирила философа“, овај је одлазио на Брегалницу и тамо крстио још непокрштене Словене (нав. д. 71 - 2).

[30]) „ταῦτα (беседе које је Св. Климент био саставио) δὲ κἀν τῷ μοναστηρίῳ αὐτοῦ ἀπέθετο ὃ ἐν Ἀχρίδι ἐδείματο ἔτι περιόντος τῷ βίῳ τοῦ Βορίσου, πρὶν ἢ πάντως τὴν τῆς Βελίτζας ἐπισκοπὴν ἀναδέξασθαι“ — Migne, P. G. 126, c. 1229.

[31]) „ἐπεὶ γὰρ εἶδε τοῦτον ἄρχοντα πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἑπτὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα καὶ οἷόν τινα λυχνίαν ἑπτάφωτον ἀναλάμψαντα, ἠθέλησε καὶ αὐτὸς ἐν Ἀχρίδι οἰκεῖον μοναστήριον. Τούτῳ δὲ καὶ ἑτέραν ἐκκλησίαν προσέθηκεν, ἣν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνον ἔθεντο· καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολική, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει πολλῷ τῆς καθολικῆς βραχύτεραι, σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κυκλοτερεῖ ταύτης ἐπιτερπέστεραι.“ — Migne, P. G. 126, c. 1229.

и, најзад, да је доцније при Климентовом манастиру била смештена архијерејска столица. Под старост, прича даље легенда, зажелео је Климент да своју епископску столицу остави и да се потпуно повуче у свој манастир, али му то владалац није допустио, желећи да он и даље настави свој дотадањи посао.[32]) Пред смрт је Св. Климент своју имовину поделио епископији и своме манастиру. Убрзо је и умро, 27 јула 916 године. Сахрањен је у његовом манастиру, у гробници коју је, сам себи припремио, с десне стране припрате.[33]) Житије не наводи храмовног свеца те Климентове задужбине. Само друго, млађе и краће житије, вели да је манастирски храм био *Св. Пантелејмон*.[34]) У потоњим изворима овај се манастир помиње само једаред, и то по имену свог оснивача. Очуван је један грчки документ, према издавачу Гедеону из 14 или 15 века, који је писао протонотар охридске цркве о продаји некаквог винограда који се налазио близу винограда „поштованог манастира господина нашег Св. Климента" (τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ αὐθεντὸς (!) ἡμῶν τοῦ ἁγίου Κλήμεντος.[34*]) Месно предање у Охриду тврди за развалине једне џамије која је раније била црква а које се налазе мало западније од Св. Софије, на једној узвишици, да је то био манастир Климентов Св. Пантелејмон.[35]) Ту је, вели се, био и свечев гроб. Данас се међутим манастиром *Св. Климента* назива много млађи манастир *Богородице Перивлепте* у горњем граду охридском (Успење Богородице). Овде су се доскора чувале целокупне моћи Св. Климента, докле му нису украли главу калуђери манастира Св. Антонија код Бера.[36]) Надгробна плоча Св. Климента са несавременим натписом налази се у предњем делу цркве, лево.[37]) Још се овде чува и дрвена статуа Св. Климента из 14 века.[38]) Овај је манастир (τῆς . . . Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου) подигао 1295 год. зет цара Андроника, велики етеријарх, Арбанас Прогон Згур.[39]) Очувана је и једна Душанова повеља манастиру из времена 1342—45. Краљ пише како је нашао у Охриду, „у граду, Богородицу Перивлепту" и потврдио јој хрисовуље „прво бивших светих цар" и дао нове прилоге са своје стране. Људе који су припадали „монастиру краљевства ми и краљичину" ослободио је од свих работа. Само су били дужни оно „што им рече краљица да работају и всеосвештени епископ деволски кир Глигорије".[40]) Год. 1365 приграђен је уз манастирску цркву

---

[32]) Migne, P. G. 126, c. 1236.
[33]) Migne, P. G. 126, c. 1236.
[34]) Jagić, op. cit. 121; Г. Баласчевъ, Климентъ епископъ словѣнски (София, 1898) с. 26.
[34*]) Byzant. Zeitschr. 5 (1896) 113, 116, 117.
[35]) В. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по европейской Турціи. Изд. второе (Москва, 1877) 100—1. Охридска предања о овоме манастиру: Г. Баласчевъ, нав. д. с. XLI—XLIII.
[36]) Григоровичъ 98.
[37]) Записи 4923. Боље издање: Ивановъ, Старини 214.
[38]) Кондаковъ, Македонія 247.
[39]) Ив. Снѣгаровъ, Минало 9 (1914) 55.
[40]) Новаковић, Закон. спом. 672—4.

храм Св. Григорија Богослова.[41]) За турског времена при овоме је манастиру била столица охридских архиепископа. У цркви се налази и надгробни натпис као и лик српског властелина Остоје Рајаковића Угарчића из 1379, рођака краља Марка. Својим језиком подсећа овај натпис на надгробне натписе у Хуму, одакле је и био родом тај властелин.[42]) У цркви се данас чува једна икона Богородичина коју Охрићани веома уважавају. У Охриду има и једна црква, посвећена Св. Клименту, *Стар Св. Климент*, како је мештани називају, коју је подигао 1348 год. јереј Стеван, у време владања над Охридом великог жупана Андрије Гропе.[43])

Савременик Св. Климента и његов друг из Моравске, Св. Наум („Наум презвитер епископа Климента") провео је у „учитељству" седам година. За Св. Наума као и његове другове, вели његово житије да је и као презвитер живео монашким животом: „девьство имев от детьства и до кончини."[44]) И Св. Наум, пошто је напустио презвитерску службу, можда и по угледу на Св. Климента, „сьтвори ... монастир на исход Белаго Језера, црквь Св. Арханђел". У тај се манастир Св. Наум повукао и живео још десет година. Замонашио се тек пред крај живота.[45]) То је данашњи, по свом оснивачу, названи манастир *Св. Наум*, на јужној страни Охридског Језера, где се и данас чувају оснивачеве моћи. У своме крају манастир је веома уважен, не само код православних, него и код муслимана. Млађе житије Св. Наума вели да је манастир подигнут „с богатством и повеленијем благочьстиваго цара Михаила Бориша (!) и сина јего Симеона цара", додајући да је то било 905 године.[46]) Доцније се манастир наводи као ставропигијалан. Данашња манастирска црква као да ће бити из 13 века.[47]) Опис манастирске грађевине и њених знаменитости налази се у Миљукова.[48])

Почетком, дакле, десетога века јавља се први пут монаштво у југо-источним земљама, и то код Охрида који је онда

---

[41]) Ивановъ, Старини 212.

[42]) Записи 151. Новија издања у: Ивановъ, Старини 213; Кондаковъ, Македонія 245—6.

[43]) Милюковъ. Извѣстія русс. археол. Института въ Константинополѣ 4 (1889) 1, с. 95.

[44]) П. А. Лавровъ, Житіе св. Наума и служба ему (Извѣст. отд. русск. яз. и слов. И. А. Наукъ, XII. 1907) с. 4.

[45]) Лавровъ, Житіе 4.

[46]) Гласник 63, 3. Ову годину узима и Јиречек као датум оснивања манастира (Историја Срба 211). П. Лавров и Јордан Иванов међутим међу оснивање манастира у 900, а смрт Наумову у 910 (Житіе св. Наума 41; Старини 57). Св. Наум је умро 23 децембра, али му се данас успомена прославља 20 јула, ради олакшице за прикупљање манастирског сабора, а према одлуци охридског архиепископа од 21 маја 1720 (Ивановъ, нав. д. 52, 57). У једној влашкој повељи с краја 18 в. приписује се оснивање манастира цару Борису (Баласчевъ, Извѣстія русскаго археолог. Института въ Константинополѣ 6 (1900) 458). У Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον за 1900, с. 184—9 забележена је традиција по којој је манастир подигао цар Јустинијан или Св. Наум.

[47]) Ивановъ, Старини 217.

[48]) П. Н. Милюковъ, нав. дело с. 80—82.

чинио саставни део напредне бугарске државе. Од значаја је да је то прво монаштво не еремитско већ киновијско и да је, према томе, македонско киновијско монаштво старије од светогорскога које се јавља тек крајем 10 века. Охрид је и колевка југословенске црквене цивилизације. И средиште радње писаца, преводилаца и преписача за Симеоновог „златног века" није било у источној Бугарској већ у западној Македонији, у Охриду. Остале српске земље које су биле на периферијама или ван тадање бугарске царевине биле су далеко назадније и примитивније. Тек после оснивања ових киновија јавља се први познати аскет пустињак међу Јужним Словенима, Св. Јован Рилски, рођен у с. Скрину код Ћустендила око 876, а умро 946 год.[49]) Истина, према најстаријем очуваном препису житија Св. Јована Рилског од патријарха Јевтимија, било је манастира и пре Јована, јер је овај, пре но што се почео „подвизати", био једно време у неком манастиру ради „обученија".[50]) А доцније је и он сам основао један манастир, пошто, вели се, многи „жити с њим изволише и в прилежештим вртьпе (пећини) црквь сьздавше, обитељ сьставише", слушајући Св. Јована као пастира и „начелника".[51]) А кад је светац умро сахранили су га његови „ученици".[52]) То се исто вели и у проложном житију Св. Јована.[53])

Не може се знати како је на развијање монаштва утицала замена бугарске владавине у Македонији аутохтоном, после пропасти првог бугарског царства. Мислим на владавину цара *Самуила* и његове династије крајем 10 и почетком 11 века. Писмених података нема, сем два случаја, да су Самуило и чланови његове династије подизали манастире. Али је ово време преко сваке мере оскудно изворима; домаћих у опште и нема. Друго, за највећи број потоњих македонских манастира, из писмених докумената, знамо да потичу из времена после уништења овога царства. Уз то је ово време доба највеће распрострањености богумилске јереси међу Јужним Словенима која је била један од главних узрока дезагрегације бугарске Симеунове државе. Један историчар оптужује Самуила за обзире према богумилству, тврдећи да је оно било национална вера његове државе.[54]) И домаћи историк богумилства, Ф. Рачки, мишљења

---

[49]) Ивановъ Сѣверна Македония 85.
[50]) Ивановъ, Старини 119.
[51]) ibid. 129.
[52]) ibid. 130.
[53]) ibid. 111—2.
[54]) A. Rambeaud, Hellènes et Bulgares p. 290. Ваљда по Рамбоу тако и H. Gelzer у Krumbacher, Geschichte d. byzant. Litteratur (1897) S. 994. Доцније, за византијског времена, 1078, приликом куманског упада, почели су верски рат Павлићанин Лекас око данашње Софије и богумил Добромир код Месемврије на Црном Мору противу „идолопоклоника ђавольих кућа", т. ј. православних (Gelzer, op. cit. 1016). Год. 1097 нормански крсташи Бохемунда и Танкреда спалили су у Пелагонији неки град Coiana

је да је Самуилово држање према богумилима било благонаклоно.[55]) Мени изгледа највероватније мишљење Шлембержеа који, према Козми презвитеру, пише да Самуилова верска политика није била одређена, и да се колебала између источне ортодоксије, затим као да и Рима, одакле је он добио круну, и богумилства, и да су богумили били од великог утицаја на ток државних послова. Због тога су ортодоксни писци нерасположени према Самуилу и његовој династији која је за то тако брзо и пала у заборав.[56]) Иначе је Самуилова држава била ратничкија, феудалнија, у своме осећању словенскија и више антигрчка од раније Симеунове државе и Византији опаснија него она.[57]) Сам је себе Самуило називао „наследником Александра Великог и Пира". Савременом арапском писцу, Јахији из Антиохије, он је био „ратник који не зна за одмор", а опет савремени неки анонимни велики сењер византијски тврди за Самуила да је био „савршен ратник и искусан командант". Развијању монаштва није могло годити ни то што је готово све време владавине Самуила и његове династије испуњено једним огорченим ратом за државну егзистенцију.

Према другим опет индикацијама, Самуилова владавина која иначе чини право херојско доба Македоније није била неповољна ни за развијање монаштва. Све до данашњега дана очувани су остаци једне силне црквене културе која је цветала на обалама Преспанскога Језера, где је било и средиште Самуилове државе. На малом острву Аилу у Малој Преспи, близу развалина преспанске митрополије налази се „добро очуван манастир Св. Богородице, који и сад служи. Осим тога има темеља и зидова од једанаест порушених манастира и цркава, који су били на Аилу или преко пута на обалама језера, нарочито на источној; знају се и свеци којима су манастири били посвећени: Св. Ђорђе, Св. Никола и Марена су на источној обали језера према Св. Герману и према Св. Ани Горичкој; на ј.—з. странама Аила су: 12 Апостола, Св. Димитрије, Атанас и т. д.; на јужној страни Аила је Св. Спас . . . Осим Свете Горе нигде на Балканском Полуострву нема толико развалина од цркава и манастира. Аил је и у побожној Преспи било свето острво. У околним селима има традиција да су цркве и остале грађевине зидане кад је овде била „краљштина". Већина грађевина и њихових остатака су из доба Самуиловог македонског царства чија је престоница била овде (976—1018). Као да доц-

---

или Poliana, где су били јеретици: quoddam haereticorum castrum . . . combussimus castrum cum habitatoribus suis, scilicet haereticorum congregatione (Rački, Rad 7, 118). У 12 веку био је сасвим пристао уз богумиле Меглен, противу чега се борио мегленски епископ Иларион (Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар 61).

[55]) Bogomili i Patareni — Rad 7 (1869) 109.

[56]) Schlumberger, L' Epopée byzantine à la fin du dixième siècle. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II le Tueur de Bulgares (Paris, 1896) p. 615.

[57]) A. Rambeaud, op. cit. 287.

није није ништа знатније зидано на Аилу, а можда је и опустео".[58]) И за обалу великог Преспанског Језера код Нивице (у близини Аила) пише Ј. Цвијић како су клифови над језером „интересантни и због многих црквица и скитова, затим и због примитивнога сликарства које је на њима изведено. Одмах испод поменутих китака од дрвећа (на ивицама клифова, често наднесене над језеро) виде се на кречњачким одсецима слике светаца, израђене у живим бојама, нарочито црвеној и плавој, затим крстови уоквирени црвеним круговима, па слике разних животиња, нарочито јелена и срна, опет у црвеној боји. Наниже у поткапинама, које су 3 м. изнад језерског нивоа, има малих скитова и црквица, у неприступачним положајима. Поједини делови клифова зову се Св. Грамада, Св. Рот, Св. Никола и т. д."[59]) За град Охрид, други центар Самуилове државе, вели предање да је имао не мање од 360 цркава.[60]) В. Григорович тврди да су у Охриду још у 17 в. „по письменнымъ свидѣтельствамъ" биле 33 цркве и параклиса.[61]) Према томе што се ови трагови једне тако велике црквене цивилизације поклапају са центрима Самуилове државе, излазило би да је и Самуило био ортодоксан владалац и да је подизао цркве и манастире и штитио монаштво, ма да је из политичких обзира толерирао богумилство.[62]) Дукљанском краљу Владимиру донело је крст, послан од стране цара Владислава, Самуилова синовца, изасланство које је било састављено од двојице епископа и једног монаха пустињака (heremita).[63]) Истина ни по осталим крајевима јужне и средње Македоније нису црквене прилике много друкчије. У Костуру је некад било 60 цркава, од којих данас служи 11 (на 11.500 хришћана.[64]) По предању, било је некад јужно од Прилепа и Бучина 99 манастира.[65]) У рушевинама једног старог града, 10 минута од Велеса, на западној страни Вардара, познају се развалине двеју цркава, а по предању било је ту не мање од 36 цркава.[66]) Судећи по рушевинама, у јужној Македонији цркве и манастири некада нису били ређи него у Шпанији или јужној Италији.

---

[58]) Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III (1911) 739 – 40.

[59]) Ј. Цвијић, нав. д. 730. Детаљан опис цркава преспанскога краја: П. Н. Милюковъ, Христіанскія древности Западной Македоніи — Извѣстія русс. археолог. Института въ Константинополѣ 4 (1899) 1, с. 36—74.

[60]) Δήμιτσα 'Αρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας II (1874) 629. Охридске је цркве први описивао аустријски конзул Хан.

[61]) Григоровичъ 101.

[62]) Ст. Новаковић узима обратно: да је нова југословенска држава по пропасти првог бугарског царства постала онде „где је уз хришћанство највише развијен био и духовни живот". „Средиште нове државе поставило се у Охриду, на истом месту где је непуних сто година раније Св. Климент поставио средиште „књиге словенске" (Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима (1893) 188, 206).

[63]) Diocleas, ed. Črnčić p. 44.

[64]) Εὐαγγελίδης Τρ., Νέα Ἑλλὰς (1913) 56 – 7.

[65]) М. Веселиновић, Глас 80 (1909) 211 пр. 94.

[66]) Тихомир Ђорђевић, Српске Новине бр. 132 (6. новембар) за 1918.

Самуило је основао на острвцу у језеру Малој Преспи или Вентроку (сад на грчкој територији) манастир *Св. Ахилија.* Овде је он пренео моћи Св. Ахилија, лариског епископа из времена Константина Великог и потом заштитника града Ларисе у Тесалији, око 983 године, када је освојио Ларису.[67]) То су несумњиво данашње грандиозне развалине, на с.—и. страни острва, које мештани зову *Митрополија* или *Велика Црква.* У апсиди су столови епископа који су били у саставу преспанске цркве с деловима грчких натписа.[68]) По овим епископским столовима види се да је при овој цркви била архиепископска или патријаршиска резиденција.[69]) Манастир се помиње још 1072 год., кад су га опљачкали византијски најамници, Немци и Французи, приликом угушивања једног устанка.[70]) Иза овога се наводи још само у једноме писму охридског архиепископа Теофилакта (1090—1108) који је овде држао један црквени сабор.[71]) Манастирске развалине и данас изгледају импозантно. Зидови су од тесаног бигра, прошарани редовима уметнутих цигаља, изнутра окречени; живопис је још очуван. Већих је димензија но иједна црква охридског и преспанског краја.[72]) По манастиру је и острвце добило име — Аил.

П. Н. Миљуков узима да је Самуило подигао и Св. Софију у Охриду, и то према томе што је он морао и у Охриду подизати „Велику Цркву" кад је тамо, из Преспе, пренео столицу свога патријарха, као и по архитектонским особинама манастирске цркве.[73]) О Св. Софији види ниже (с. 17).

Из Самуилова је времена и манастир *Св. Ђорђа — Горга* (γοργός, скоропостижник) код Скопља. У једној повељи бугарског цара Константина Тиха (1258—77) вели се како је цар, приликом силажења у „Долњу Земљу", нашао овај манастир сазидан „Романом, светим царем" „на брде Вирпине, према Скопји града, над Сераве".[74]) У повељи краља Милутина овоме манастиру од 1300 назива се неколико пута „цар Роман" „првим ктитором" манастира који је био „према Скопју граду, на Сераве, на брде рекомем Вергин (!)".[75]) Остаци манастирске грађевине нису очувани, а име брда Вирпино заборавило се. Ст. Новаковић је метао манастир усред Скопља, на место џамије Иса-бегове.[76]) Бугарин Кънчев држао је да је манастир био

---

[67]) Cedrenus II, 436, 7; Jireček, Christl. Element 38—9

[68]) Ивановъ, Старини 200; Милюковъ, Извѣстія русск. арх. Института въ Константинополѣ 4 (1899) 1, 47, 50—51.

[69]) Милюковъ, нав. д., с. 53.

[70]) Jireček, Arch. f. sl. Phil. 21, 545.

[71]) „τὴν ἐν τῷ ἐν ἁγίοις περὶ Ἀχιλλέως τελουμένην ἐνταῦθα σύνοδον" (Migne, Patr. Gr. 126, col. 540). И други један сабор овога времена држат је „κατὰ τὴν Πρέσπαν" (Migne, P. G. 126, с. 469).

[72]) Ј. Цвијић, нав. д. 739.

[73]) Милюковъ, нав. д. 87, 139—140.

[74]) Šafařík, Památky. Okázky (1873) 23.

[75]) Новаковић, Закон. спом. 608, 613, 615, 616.

[76]) С Мораве на Вардар с. 59.

на хуму источно до града, где је данас теке Гази-баба.[77]) Најзад је Јордан Иванов сазнао месну традицију која мене манастир западно од села Бутела на 1 км., десно од Сераве, на хуму који се сад зове само „Брдо", где се иначе налазе турска утврђења и гробља.[78]) Оснивач манастира, „свети цар Роман", син је бугарског цара Петра, унук Симеонов, а Самуилов командант Скопља.[79]) У белешкама на словенском преводу Манасијине Хронике вели се како цару Василију „Скопје предано бист . . . Романом, сина (!) Петра цара". „Тамо бо бе дал јему Самуил цар владати."[80]) Оснивач је био и богато обдарио манастир, како се види из потоњих повеља, једне бугарске и једне српске. Још се у наведеној бугарској повељи вели како је манастир био „наводом иноплеменик, Агарен" погубио „вса правила своја и метохе своје" и био пао „до основанија."[81]) Узима се да је то било средином 11 века, приликом упада Кумана и Печењега.[82]) Потом је манастир поново „саздао" и „прославио" цар Алексије (свакако I Комнин: 1081—1118), па га затим и многи други „свети и православни" цареви обдаривали и „крепили."[83]) И у доцнијој Милутиновој повељи цар Алексије се назива „втори хтитор" манастира.[84]) Ипак манастир није био запустео ни пре обнове Алексијеве, јер су се још у другој половини 13 века у манастиру чувале повеље двојице византијских царева, старијих од Алексија: Романа IV Диогена (1068—71) и Нићифора Вотанијата (1078—1081).[85]) У Милутиновој се повељи наводе и неки прилози које је манастиру био дао „цар Диоген", ван сваке сумње Роман IV Диоген (с. Козарево на Марковој Реци).[86]) Манастир је имао хрисовуљ и цара Манојла Комнина (1143—1180). Приликом свога привременога владања над Скопљем и Стеван Немања је потврдио манастиру његова добра, јер је и Немањин хрисовуљ такође изношен пред бугарског цара Константина Тиха („светаго Симеона Немање, деда царства ми"). Даље су се у манастирском архиву тада чувале и хрисовуље: цара Исака (1185—1204), епирског Тодора, никејског Ватаца (1222—55) и бугарских царева: Калојована (1196—1206) и Калимана (1241—45). Сва је ова документа имао пред собом бугарски цар Константин Тих (1258—77) кад је манастиру издао свој хрисовуљ.[87]) Српски краљ Милутин нашао је, вели, овај манастир „от много лет запустевшу и разорена от

---

[77]) Кънчевъ, Македония LV—LVI, 2—3 по цитату Ивановъ, Старини 38.
[78]) Ивановъ, Старини 37—8.
[79]) Jireček, Geschichte der Bulgaren (1876) 397. Погрешна је била комбинација Ст. Новаковића да је то био Самуилов син Гаврило Роман (С Мораве на Вардар 28).
[80]) Ивановъ, Старини 148.
[81]) Šafařík, l. c.
[82]) Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар 25.
[83]) Šafařík, l. c.
[84]) Новаковић, Закон. спом. 616.
[85]) Šafařík, l. c.
[86]) Новаковић, Закон. спом. 612.
[87]) Šafařík, l. c.

основанија."[88]) Он је манастир и обновио. Међу многобројним манастирима које овај краљ „от самого основанија вьздвиже" наводи се и „црков Св. Георгија на реце Сераве."[89]) Очуван је и краљев хрисовуљ манастиру који је један од најдужих српских докумената средњега века. Овога је манастира старешина „скопски" игуман на последњем, 14, месту међу игуманима на „сабору српске земље" око 1315 год.[90]) Последњи пут се манастир помиње 1377 год., кад га је Вук Бранковић дао у прост метох Хиландару.[91])

Ова два манастира једини су који се по имену помињу за времена Самуилова и његове династије. Јиречек пише да је патријарх из доба Самуилова, Герман, подигао цркву у с. Герману, на источној страни Преспанског Језера (на грчкој територији), где је нађен познати надгробни натпис Самуилових родитеља.[92]) Несумњиво је број манастира за Самуилова времена морао бити велики, нарочито у данашњој Македонији, али их ми не знамо. Нису нам, на пример, познати ни манастири при којима су биле многобројне епископије које су за овога времена већ постојале.

Самуиловој династији приписује традиција и оснивање светогорског манастира *Зографа*. Према њој су манастир подигли „охридски архонти" Мојсеј, Арон и Јован Селима (!), за владе цара Лава Мудрог (886—911), који су овде и монаховали.[93]) Не може се знати да ли се то односи на оснивање каквога скита или ћелије, као што понеки мисле, јер се Зограф, као словенски манастир, не наводи пре 13 века.[94]) Иначе као манастир Зограф се помиње неколико пута, почев од средине 11 века: 1049, 1051, 1142 (као старе манастирске хрисовуље помињу се само царева Алексија и Манојла; хрисовуљ првога изгледа био је од 1011.[95]) На једној од двеју копија једног грчког акта из 980 има словенски потпис: „Макарије јеромонах, игумен зуграфски, за истину потписах", за који би Јордан Иванов хтео да је савремен и аутентичан, према чему то био најстарији датовани словенски запис.[96])

---

[88]) Новаковић, Закон. спом. 608.

[89]) Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други (Загреб, 1866) 138.

[90]) Споменик 4, 10.

[91]) Новаковић, Закон. спом. 452.

[92]) Arch. f. sl. Phil. 21 (1899) 544. То је свакако данашња стара сеоска црква у којој се чува гробница Св. Германа. Црква је обнављана више пута. Новогрчки натписи у цркви приписују је васељенском патријарху Св. Герману, у чије би време била и подигнута. Друга обнова или само зографисање било би 1006 (?) год., а треће зографисање 1743 год. (П. Н. Милюковъ, Извѣстія русск. археолог. Института въ Константинополѣ 4 (1899) 1, 37).

[93]) Хроника зографска — Regel, Kurtz et Korablev, Actes de Zographou. B. Actes Slaves (Визант. Временникъ 13 (1906). Приложеніе Н° 1, p. 169.

[94]) Σωτηρίου op. cit. 34, 61.

[95]) Actes de Zographou p. 8, 9—12, 13—15.

[96]) ibid. p. 3; Ивановъ, Старини 10.

Да додам још, потпуности ради, да за данашњи манастирић *Валецико*, код Царицана, на старој грчко-турској граници, у подножју Олимпа, вели предање да га је подигао неки „бугарски" цар из захвалности што му је син спасен.[97])

Пре пропасти Самуилове државе помиње се и неки манастир *Богородице* у с. *Агноандники* (!), крају *Диври*, чији је игуман био тадањи охридски архиепископ Јован (1018—1037): οὗτος (Јован) ἦν ἐκ Δεύρης, χωρίου Ἀγνοανδνίκης, ἡγούμενος χρηματίσας τῆς ἐκεῖσε μονῆς Θεομήτορος.[98]) То се не може односити на наш Дебар на Дриму, као што се често узима, по несловенском имену села где је био манастир. Сем тога у службеним охридским књигама наш Дебар назива се много чешће τὰ Δεβρά него ли ἡ Δεύρη. Биће да је то садање место Дибре у Сарићолу, јужно од Островског Језера, близу Влахоклисуре (дакле, ван граница данашње Србије) које се иначе помиње код Кантакузина.

Манастири у Македонији за византијске владавине (иза 1018).

Год. 1018 срушио је византијски цар Василије II Бугароубица Самуилову словенску царевину. Освајач је умео да своју власт у Македонији потпуно учврсти. По старом асирском начину расељени су македонски Словени по Малој Азији, све до Јерменске.[1]) А по словенској земљи посејане су многобројне колоније Грка и Јермена и у тврђаве постављени јаки гарнизони.[2]) Василије је успео да своју власт организује солидније него иједан освајач пре њега и јаче него што су икад могли турски султани.[3]) Овом је приликом Македонија истргнута из југословенске културне заједнице коју данас Цвијић означује називом „патријархална култура" и придружена византијској културној области.[4]) Освајач је јако штедео осећања и навике Самуилових поданика. Са породицом несрећнога цара поступио је веома пажљиво. Даље је задржао старе порезе у натури који су били за цара Самуила: на јарам волова по једну мерицу (μόδιον) пшенице и проса и по крчаг вина.[5]) Националној цркви оставио је самосталност, дотадање њене границе и права. А на челу цркве задржао је дотадањег поглавицу, Словенина Јована.[6])

Али је ова политика одмах са смрћу Василијевом († 1025) почела да се напушта.[7]) Византијски управник подунавске Бу-

---

[97]) Εὐαγγελίδης, op. cit. 66.

[98]) H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida (Leipzig, 1902) 6.

[1]) H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte — Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur (2. Aufl., 1897) S. 995.

[2]) A. Rambeaud, op. cit. 306—7.

[3]) A. Rambeaud, op. cit. 307.

[4]) Јиречек, Историја Срба I 138.

[5]) A. Rambeaud, op. cit 309; Cedrenus 2, 530.

[6]) H. Gelzer, Byzant. Zeitschrift 2 (1893) 42; Божидар Прокић, Први охридски архијепископ Јован — Глас 88 (1911) 272, 275 и д.

[7]) H. Gelzer, Der Patriarchat v. Achrida S. 8.

гарске, Константин Диоген који је последњег Самуиловог управника Срема, упорнога Сермона, на превару пробо мачем и који је 1027 пребацио Печењеге преко Дунава ускоро је иза овога окривљаван да је припремао буну Словена противу царских власти.[8]) Јелинизирање македонских Словена које је почело још од Василија сада је нагло појачано, нарочито јелинизирање цркве. Из овога је времена први Грк на челу охридске цркве, Леон (πρῶτος ἐκ Ῥωμαίων) (око 1037—1056), родом из Пафлагоније у Малој Азији, ранији хартофилакс Васељенске Патријаршије, кога је за архиепископа поставио византијски цар.[9]) Год. 1040 устале су листом све западне земље ранијег Самуиловог царства противу византијске владавине. Вођа устанка, Петар Дељан, опсео је био и сам Солун и најозбиљније му угрозио. Устаници бејаху провалили у Тесалију, Епир и чак све до Тиве у средњој Грчкој.

Кад је ова буна савладана (1041) потпуно је напуштен ранији Василијев режим у Македонији. Автокефална охридска црква и све епископије постадоше, као за најгорег фанариотског времена, „пљачка амбициозних духовника из главног града, особито клира Св. Софије. Ипак ови грчки црквени главари који су своје богато награђене пастирске положаје сматрали једино као изворе злата жале се на глас због свога прогонства у варварску земљу, како се види из празне кореспонденције Теофилактове.“[10]) Сви се ови грчки прелати осећају овамо као жртве за неку вишу идеју.[11])

Са првим архиепископом Грком, Леоном, почиње нова епоха у историји охридске цркве. Иза њега су Грци не само архиепископи него и епископи.[12]) Исто тако овда настаје, у колико није била почела још од времена Василијева освојења, и грчка епоха у историји српскога монаштва јужних крајева. Врата су била широм отворена инфилтрацији како грчкога клира тако и грчкога монаштва у наше земље. Ваљда због сталних борби на границама царевине у Малој Азији и због пустошења малоазијских покрајина од стране разних турских племена осећа се јак прилив грчких досељеника у Македонију у току читавога 11 и 12 века. Специјално, грчко монаштво, на своме путу са истока на запад, могло је иза 1018 да несметано настави свој пут у наше земље. Наравно да су византијске власти

---

[8]) Gelzer у Krumbacher, Byzant. Litt. 998, 999—1000.

[9]) Gelzer, Patr. v. Achrida S. 8; Б. Прокић, Постанак охридског патријархата — Глас 90 (1912) 196.

[10]) „die autokephale Kirche von Ochrida und alle Bischofsmitren wurden ganz, wie in der traurigen Phanariotenzeit, eine Beute der hauptstädtischen geistlichen Streber, vorab des Klerus der Sophienkirche, und dabei haben diese hellenischen Kirchenfürsten, welche ihre reichdotierten Hirtenstellen nur als eine Goldquelle betrachteten, noch laute Klagen über ihre Verbannung ins Barbarenland geführt, wie uns Theophylaktos' öder Briefwechsel zeigt“ — Gelzer у Krumbacher, Byzant. Litter. S. 1002.

[11]) Gelzer, Byzant. Zeitschrift 2 (1893) 57.

[12]) Gelzer, Patr. v. Achrida S. 9.

имале пуно разлога да повлађују и потпомажу ово досељавање, јер су византијским порезницима, стратезима, турмарсима, дикастима у нашим крајевима драгоцену помоћ указивали грчки киновитски и еремитски калуђери. На обалама Црне и великих македонских језера, на Вардару и у Призрену, живели су, изгледа, овога времена монаси и клирици рођени и одрасли по Пафлагонији, Памфилији, Витинији и другим крајевима Мале Азије. Нема помена Грка из даљих провинција, источне Мале Азије, Сирије и Египта. Али су гоњења православља на овим странама која су вршили поједини арапски калифи и селџучки господари у 10—12 веку јако смањила број православних на тим странама.[13]) То је опет изазвало сеобе у Византију и морало да појача сеобе из Византије у Македонију.

Уз то је 11 век био доба рашћења религиозности у Византији и безграничног умножавања манастира. У ово време подижу манастире не само имућни појединци, световњаци и клирици, већ и сиромаси, удружујући своја скромна средства ради подизања једне заједничке задужбине.[14]) Западњачким путницима изгледала је нешто доцније читава Византија као један огромни и непрегледни манастир. У другој половини 10 века премештено је средиште грчкога монаштва са витинијског Олимпа на Атон. Год. 963 основао је Св. Атанасије Атонит на Атону манастир Велику Лавру, а доцније и Ватопед и Ивир. А његовим подстицањем постали су још и манастири Дохијар, Ксенофон и Филотеј.[15]) Од данашњих светогорских манастира половина је основана у току 10 века.[16]) У једном акту од 1046 помиње се не мање од 180 светогорских игумана, старешина толиког истог броја манастира.[17]) У 11 век пада и рад чудотворца Мелетија код Атине и Тиве који у средњој Грчкој и Пелопонезу оснива читаву серију манастира.[18]) Да додам да се око Атанасија Атонита не наводе монаси из југословенских крајева, док се помињу подвижници из Рима, Италије, Калабрије, Амалфија и Јерменске.[19]) Колико за сад знамо, сви манастири који су у току 11 и 12 века подигнути у Македонији и скопској Старој Србији били су грчки. Једини познати изузетак чини монаштво конзервативног Шоплука, краја између Вардара, Брегалнице и Биначке Мораве. Велики расадник грчкога монаштва овога времена и за Свету Гору и за наше крајеве био је витинијски Олимп. Отуда је дошао и Атанасије Атонит.[20])

---

[13]) Лебедевъ, Очерки внутренней исторій византійско-восточной церкви IX, X и XI вѣкахъ (Изд. второе, Москва, 1902) с. 121—6.

[14]) Н. Скабалановичъ, Византійское государство и церковъ въ XI вѣкѣ (1884) с. 427, 433.

[15]) Σωτηρίου op. cit. 43.

[16]) Σωτηρίου op. cit. 45.

[17]) Н. Скабалановичъ, нав. д. 436; Σωτηρίου op. cit. 46.

[18]) Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter, 2-e Aufl., 1. Band (1889) 183—4, 186—7.

[19]) Σωτηρίου op. cit. 10.

[20]) Σωτηρίου op. cit. 23.

Оснивач Богородице Елеусе код Струмице, струмички епископ Манојло, монаховао је раније у манастиру Св. Авксентија, иза Халкедона најславнијем манастиру Витиније. По томе и још по неким индикацијама изгледа да је из Витиније био и родом.[21]) Охридски архиепископ Јован Ламбинос (1064—8) био је μοναχὸς τοῦ ὄρους Ὀλύμπου.[22])

За развијање монаштва и оснивање манастира, према стању духова у Цариграду, била је врло подесна периода Дука на престолу (1059—1078). То је режим „бирократа, ретора и научника" који је представљао реакцију на раније милитаристичке владавине.[23]) Истина, специјално за Македонију, то је време иноверних инвазија са севера и запада од којих су постојећи манастири много препатили. Г. 1065 прешли су били Дунав „неверници и безаконици" Узи или Кумани, од којих је једна хорда провалила чак до Солуна.[24]) Узима се да су овом приликом страдали многи манастири који су им се налазили на путу, на пример Св. Ђорђе код Скопља. У неколико махова проваљивали су у Македонију и Нормани из јужне Италије који су 1081 освајали и Скопље.[25]) Онда долази последњи покушај Македоније да сама стресе византијски јарам. То је буна скопских бољара са Ђорђем Војтехом на челу 1072 год. У Призрену проглашују устаници за цара српског краљевића из Поморја Бодина. Уз Бодина пристају „Славини" свих северних крајева до Видина као и Срем. Устанак је пропао пред Костуром, а код Пауна на Косову разбише и заробише Византинци и самог Бодина, чиме је устанак потпуно савладан, пошто је трајао само неколико месеци.[26])

Поред свега овога, изгледа да је ипак подигнуто за ово време доста манастира у нашим јужним крајевима, ма да их поименце знамо само неколика. Први Грк охридски архиепископ Леон (око 1037—1056) подигао је у граду Охриду манастир *Свете Софије* (ὁ κτίσας τὴν κάτω ἐκκλησίαν ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας τῆς Θεοῦ Σοφίας).[27]) Манастирска је црква описивана више пута. По Миљукову њу је подигао још цар Самуило (в. с. 11). Манастир се већ помиње у житију Св. Климента, писаном у другој половини 11. века.[28]) Ово је била „Велика Црква" охридска, т. ј. архиепископска резиденција.[29]) Год. 1317 манастир је оправљао

---

[21]) L. Petit, Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine — Извѣстія русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ 6 (1900) в. 1. с. 7—8.

[22]) Gelzer, Patr. v. Achrida 6.

[23]) Gelzer у Krumbacher's Byzant. Litterat. 1006.

[24]) Cedrenus 2, 512; Gelzer у Krumbacher's Byzant. Litterat. 1008.

[25]) Anna Komnena ed. Bonn. I, 242.

[26]) Јиречек, Историја Срба I, 224—5.

[27]) Gelzer, Patr. v. Achrida 6. Ово није једина задужбина архиепископа Леона, јер се у Кедрина вели да је он „оставио многе споменике своје врлине" (πολλὰ μνημεῖα τῆς αὐτοῦ ἀρετῆς καταλέλοιπεν) (Б. Прокић, Глас 88, 148 с позивом на Cedrenus II, 516, 3 = Die Zusätze 35).

[28]) Баласчевъ, Св. Климентъ, епископъ словѣнски 34.

[29]) Б. Прокић, Глас 90 (1912) 197, 225.

(σκηνὴν ἐγείρας) архиепископ Григорије.[30]) У једној групи портрета (владалац педесетих година са женом и двоје деце) у побочном одељењу унутрашње припрате ове цркве упознао је Dr. Влад. Р. Петковић деспота Ђурђа Бранковића и његову породицу, према описима Ђурђа и другом његовом портрету (натписи уз портрете у Охриду нису очувани), као и према живопису горње галерије спољашњег нартекса који је српскога типа и са српско-словенским натписима.[31]) За турског времена манастир је преобраћен у џамију.

Прејемник Леонов, архиепископ Теодул (1056—1065), родом из Иконије у Малој Азији, подигао је, опет у Охриду, манастир *Богородице* (ὁ κτίσας τὴν ἄνωθεν μεγάλην ἐκκλησίαν διὰ συνδρομῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀντζῶ)[32]) која је такође била „Велика Црква".

Други опет један прелат, струмички епископ Манојло, подигао је 1080 манастир Богородице Милостиве (τῆς Ἐλεούσης) који се и данас налази на огромној стени изнад села Виљуше (овако прозваног по манастиру), на путу који из Струмице води у Штип.[33]) Манастирски је архив великим делом очуван у светогорском манастиру Ивиру. Тако је сачуван манастирски типик који је ктитор саставио, затим један „практик", т. ј. попис манастирских земаља, од 1152 год., један инвентар из 15 века и, најзад, неколико повеља византијских царева. Од ових је најстарија Алексија I Комнина којом се манастиру дарује нешто земље и права самовласног манастира.[34]) У другој царевој повељи од 1106 вели се како је цар посетио манастир и сажалио се на сиротовање монаха, те приложио још неке земље.[35]) У једном другом манастирском документу, наведеном практику из 1152, вели се за ову царску посету да је издата приликом једног ратног похода противу Срба (ὅτε κατὰ τῶν Σέρβων ἐξῆλθεν).[36]) Очуване су још и три повеље цара Манојла овоме манастиру (1143—1180). Средином 14 века налазимо манастир као метох светогорског манастира Ивира, како се види из Душанове повеље Ивиру од јануара 1346 којом му се потврђује овај „манастирић" са његовим метосима (τὸ εἰς τὴν Στρούμμιτσαν μονύδριον τῆς ὑπεραγίας μου Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης μετὰ τῶν μετοχίων αὐτῆς).[37])

Из овога је времена и сјајна задужбина *Матејич* (Богородица), западно од Куманова, под скопском Црном Гором, јер су у њој нађени грчки натписи из времена царевања Исака Комнина (1057—9).[38]) Црквена је грађевина „један од најотмени-

---

[30]) Ивановъ, Български старини изъ Македония 211.

[31]) Dr. Влад. Р. Петковић, Српска уметност у Охриду — Забавник Српских Новина бр. 16 (за 15 авг. 1918) 12—13.

[32]) Gelzer, Patr. v. Achrida 6.

[33]) L. Petit, op. cit. p. 6.

[34]) ibid. 25—7.

[35]) ibid. 28—30.

[36]) ibid. 34. Види Јиречек, Историја Срба I 230 прим. 2.

[37]) ibid. 152; Новаковић, Закон. спом. 559. Потврда се понавља и у Душановој повељи Ивиру од априла 1346.

[38]) Jireček, Staat u. Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien III, 4.

јих споменика Византије у овим пределима".[39]) У нашим изворима из времена самосталности манастир помиње само 1300 год. у Милутиновој повељи Св. Ђорђу код Скопља као „Црногорска Богородица".[40]) Према приватном саопштењу Г. В. Р. Петковића Матејич је немањићска задужбина; у сваком случају живопис је делом из српског времена, јер се уз фреске, налазе поред грчких и српски натписи. Можда је ово манастир Богородице (Рођење?) за који карловачки родослов вели да га је „сьздала Душанова жена, царица Јелена „у Чрмније Гори, више Жеглигова".[41]) Патријарх Пајсије пише у житију цара Уроша како је његова мати умрла, као монахиња, три године по смрти свога сина „в обитељи од неја созданој в Црној Гори".[41*]) Иначе се манастир наводи тек 1409 године кад је једна књига писана „в Чрној Гори, в стране Скопља града", у манастиру „нерукотворене чудотворице црногорске", по наредби деспотице Јевдокије, кћери Ђурђа Балшића, синовице „Господина Констадина", удатој за господара Јањине у Епиру, Изаула. Књига је иначе довршена у Јањини.[42]) Због свога дијака Владислава манастир се у другој половини 15 века помиње чешће него иједан други македонски манастир[43]) Матејич је значајан са свога живописа који се меће у исту живописачку школу са Грачаницом, Нагоричином и Марковим Манастиром.[44]) По Кондакову међу очуваним фрескама види се и остатак родословног стабла Немањића,[45]) а сама црквена грађевина представља, по истоме „прекрасан образац српске архитектуре" из прве половине 14 века.[46]) Има и ктиторских краљевских фрески, али натписи нису очувани или прочитани.[47])

---

[39]) One of the noblest monuments of Eastern Rome in this region — Evans, Illyricum III—IV (Archaeologia vol. 49) 154—6 по цитату Jireček, op. cit. III, 4.

[40]) Саопштење Господина Владимира Р. Петковића који је ту повељу читао у оригиналу у Хиландару. У изводу те повеље који је издао Ст. Новаковић (Закон. спом. 608—21) нема помена манастиру.

[41]) Цар Урош „сьзда цркьв Рождество Богородици у Скопју, мати же јего у Чрмније Гори, више Жеглигова" (Гласник 53, 39). Ово још само у Бранковићевом летопису: ejus (цара Уроша) vero mater aedificavit Ecclesiam in Nigro Monte, supra Segligovo (ibid. 66).

[41*]) Гласник 22 (1867) 250. Не знам због чега И. Јастребов идентификује овај манастир са данашњом католичком црквом у с. Летници (Податци 209 прим. 1).

[42]) Записи 216.

[43]) Помени: 1469 („монастир пресветије Богородице, суштеје в подкрилији Чрније Гори" — Записи 335), 1473 („монастир . . . Богородице . . . суштеје в подкрилији Чрније Гори" — Записи 5572), 1479 („всечьстни монастир... Богородице, иже в подкрилији Чрније Гори, в пределе жеглиговцем" — Записи 5575), 1480 („Чрногорска Богородица" — Записи 349).

[44]) Gabriel Millet, L' ancien art serbe (L' Art et les Artistes. Revue d'art ancien et moderne des deux mondes. Numero special de mars 1917) p. 47.

[45]) Кондаковъ, Македонія 200. Г. Влад. Р. Петковић ми је саопштио да родословно стабло у Матејичу није Стевана Немање већ старозаветнога Јеceja.

[46]) ibid. 199.

[47]) ibid. 200—201.

Али нису манастире оснивали само виши чланови црквене хијерархије, већ и нижи, нарочито монаси. У једном писму охридског архиепископа Теофилакта (1090—1108) жали се он како је у *кичевској епархији* неки монах, без његова знања, подигао један манастир. И, кад је архиепископ хтео у томе да га спречи, што је то урадио без његова допуста и противу канона и државних закона, овај се позвао на то да је манастир патријаршиски ставропигион. Теофилакт га је на то изопштио и код патријаршије протествовао.[47]) Име тога манастира у писму се не наводи, те се не може знати да ли се то тиче кога од кичевских манастира који се доцније помињу или каквога сасвим непознатог.

Од византијских управника овога времена остао је у најдубљој успомени син раније поменутог Константина Диогена, потоњи византијски цар Роман IV Диоген (1067—71) који је, пре него што ће постати царем, био стратег Тријадице (Софије). Његова прва жена била је од куће Самуилове.[48]) Један препис легенде Св. Прохора приписује „цару Диогену" оснивање не само Пшињског већ и Нагоричког Манастира (види с. 28). Њега зна још године 1771 патријарх Василије Бркић који за Ћустендил пише „бања Диогена кесарја, где он родисја."[49]) Романова делатност ове врсте потврђује се и материјалом из повеља. У Милутиновој повељи Св. Ђорђу на Серави од 1300 године наводи се како је он приложио томе манастиру једно село: Козарево (на Марковој Реци) „прежде приложеноје Диогеном царем."[50])

Много повољније време за оснивање манастира била је владавина династије Комнина (1081—1185), због престанка унутрашње анархије и сузбијања страних инвазија као и добре управе владалаца ове династије. Влада Комнина представља „застој у опадању Византије."[51]) Истина, Алексије I није се устезао да за опрему војске и марине употреби и манастирска добра; даље је он тежио да спречи велико умножавање манастира.[52]) Али се то могло односити на праве византијске крајеве, где је у 11—12 веку било манастира и монаха много, премного. Нарочито је у 12 веку монаштво било у Византији овладало целим друштвом, црквом и државом. Овакво држање Алексијево могло је долазити и из тежње да се подигне морални ниво тадањег византијског монаштва. Према Св. Христодулу цар је, на пример, био веома наклоњен.[53]) Истина, за владе

---

[47]) „Κίτταβα... ἐνωρία τίς... ἐν ᾗ τῶν τις μοναχῶν ἀνεγείρων οἶκον εὐκτήριον" etc. — Migne, P. G. 126, 416.

[48]) Ивановъ, Сѣверна Македония (1906) 44.

[49]) Споменик 10, 54.

[50]) Новаковић, Зак. спом. 612. Међутим, у помињатој бугарској повељи вели се да је то село дар манастиру од цара Романа: „село ....ревъ ... Романом... Іоаном Злато.... (Šafařík, Památky 25).

[51]) Chalandon F., Essai sur le règne d' Alexis I Comnène (1900) 321.

[52]) Chalandon, op. cit. 282—7.

[53]) Chalandon, op. cit 290—1.

самог Алексија I Македонија је још била позорница борби са Норманима, али је цар успео да бар са Печењезима једаред за свагда сврши и да границе царевине помери на Дунав. Због страних пустошења и силних напрезања царевине да нападаче сузбије Византија се још за Алексија I налази у великој материјалној беди. Понаособ то знамо за македонске крајеве који су били „крај пута као виноград Давидов". Теофилакт веома црним бојама црта стање своје дијецезе.[54]) Али се то стање у брзо поправило, те су средином и крајем 12 века силни манастири подигнути на земљишту Македоније. Мени чак изгледа да су готово сви потоњи манастири Македоније већ били основани до краја 12 века. Кад су један век доцније Рашани Македонију освојили потреба у манастирима била је већ потпуно задовољена, тако да је немањићским краљевима и царевима било остало само да порушене манастире оправљају и старије скромне манастирске грађевине замењују велелепним краљевским и царским задужбинама.

Иницијатива за подизање ових многобројних манастира није потицала од византијских владалаца. На против, знамо да су многи цареви предузимали мере против претераног умножавања монаштва. Поглавито су манастире оснивали представници цркве, охридски архиепископи, дијецезални епископи, као и обични монаси, затим и месни византијски достојанственици. Ово је сасвим супротно случају код Немањића, где, бар у прво време, скоро све оснивање и обнављање манастира врше сами они. И то је веома значајно за цивилизаторску улогу Немањића у животу средњевековне Србије. Цареви из Цариграда сасвим су ретко подизали манастире по византијском „Западу".[55]) Чак ни у Солуну нема царских задужбина. Од преко 200 манастира који су у разна времена основани на Атону једино се поуздано зна да је Велика Лавра задужбина једног византијског цара — Нићифора Фоке.[56]) Данас, истина, већина светогорских манастира приписује свој постанак побожности византијских царева, али без основаних разлога. Своје задужбине, обично намењене да послуже као азил за случај губитка престола или за гробницу, подизали су византијски цареви редовно у Цариграду и околини, затим по западним малоазијским обалама и наспрамним јегејским острвима. За Василија I Македонца пише његов унук, Константин Порфирогенит, да је основао не мање од стотину цркава и манастира и то све у Цариграду и његовим предграђима.[57]) Од ове врсте деловања византијских царева у нашим крајевима, сем наведеног за Романа Диогена

---

[54]) Migne, P. G. 126, 529.

[55]) Оснивање неких манастира под Олимпом приписује предање византијским царевима (Εὐαγγελίδου Τ. Νέα Ἑλλάς (1913) 97). Још се у Епиру, на раскршћу путова за Јањину, Љасконик и Коњицу, у крају Погонијани, манастир Μολυβδοσκεπάστου приписује цару Константину Погонату (op. cit. 83).

[56]) Код нашег Доментијана налази се податак да је Протату „први хтитор" био неки цар Михаило (с. 55, 158).

[57]) Vita Basilii cap. 62.

(што је он, у осталом, радио пре него што је постао царем) и подизања манастира Св. Пантелејмона код Скопља, знамо још да је Алексије I обнављао манастир Св. Ђорђа на Серави („кир Алексијем царем сьздана и вьздвижена и прослављена", како се вели у наведеној бугарској повељи).[58]) Овај се цар и у Милутиновој повељи назива „вторим хтитором" тога манастира.[59])

Средином 12 века, 1164 године, основан је манастир *Св. Пантелејмона* у с. Нерезима, према Скопљу, десно од Вардара, како се види из лепо урезаног грчког натписа над главним вратима цркве (ἐκαλιεργήθη ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος ἐκ συνδρομῆς κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ τῆς Πορφυρογεννήτου κυρᾶς Θεοδώρας...[60]) Идентитет оснивача није могуће утврдити. То је вероватно син каквог византијског достојанственика, ожењеног принцезом Теодором, који се по матери назива Комнином.[61]) У нашим изворима овај се манастир помиње свега једаред, 1300 године, кад је био метох Св. Ђорђа на Серави коме га краљ Милутин, том приликом, потврђује.[62]) Манастир је међутим појао до иза 1549 год., јер се међу фрескама у цркви налази и лик рускога свеца Св. Јакова, епископа ростовског, који је канонизован те године.[63]) Манастирска је црква, која је очувана до данас, типичног византијског облика. То је сјајна грађевина са пет кубета и фреско-сликама из времена оснивања.

Крајем 12 века помиње се манастир *Св. Архистратига Михаила у Скопљу* који је Немања обдаривао и манастирску му цркву обновио, свакако за време своје кратковремене владавине над Скопљем. Манастир није Немањина задужбина већ нека стара и веома уважена богомоља, јер је Првовенчани наводи међу угледним страним манастирима које је његов отац обдаривао.[64]) Манастир је врло рано пропао, јер се иза овога више никад не помиње.

Из овога ће времена бити још који манастир око Скопља, пошто је у овоме граду било седиште катепана, византијског

---

[58]) Safarík, Památky. Okázky 23.

[59]) Новаковић, Закон. спом. 616.

[60]) Кондаковъ, Македонія 174.

[61]) Кондаков идентификује оснивача са сином цара Манојла, потоњим византијским царем Алексијем II (1180—3) (l. c.), што је искључено, пошто се овај родио тек 1169 (Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène 212). Исто је тако искључен и Алексије, син Јована Комнина, пошто је он умро 1142 год. (ibid. 12). Јован II Комнин (1118 - 1143) имао је кћер Теодору која је била удата за Манојла Анемаса, али историја тога брачног пара није позната (ibid. 11—12).

[62]) Новаковић, Закон. спом. 613.

[63]) Милюковъ, Извѣстія русс. археол. Института въ Конст. 4 (1899) 1, 137.

[64]) Немања обдаривао манастире: Св. Петра и Павла у Риму, Св. Теодосија у Пустињи, Св. Николу у талијанском Барију, Евергетидску Богородицу у Цариграду, „светаго Архистратига Михаила в граде глаголѣемем Скопли, иже и храм му вьздвиже на месте том", онда Св. Димитрија у Солуну и Св. Пантелејмона у Нишу (Šafarík, Památky (1873). Првовенчани 10, 2—3).

администратора читаве Самуилове државе иза 1018 године.[65]) За данашњи Кучевишки Манастир који се помиње тек у 14 веку пише Кондаков да је истог карактера као и напред наведени Св. Пантелејмон у Нерезима из 12 века.[66])

Крајем 12 века помиње се један архимандрит *пелагонијских манастира* (ἀρχιμανδρίτης τῶν κατὰ Πελαγονίαν ἱερῶν φροντιστηρίων).[67]) Титула архимандрит употребљена је овде у значењу старешине читаве манастирске групе. Нама данас међутим ниједан од тих манастира није познат. Да додам још да се словенско име главног пелагонијског града (Битољ) које се често доводи од речи „обитељ“ (манастир) наводи још средином 12 века (Butella, Виљем Тирски).[68]) Грци и Турци, као што је познато, зову Битољ и данас Манастир.

Наведена неколика манастира једини су који се помињу у току 12 века, али се почетком и средином следећег, 13, века јавља велики број манастира који су морали бити раније подигнути. Ја држим да ће из времена Комнина бити и епископске резиденције у Скопљу, Тројеручица, онда у Призрену, Љевишка Богородица, па можда и сама Грачаница, столица липљанског епископа, за коју иначе знамо да је постојала у време Првовенчаног.

Потоња *Тројеручица* у Скопљу биће манастир при коме је резидовао скопски епископ 1204 год. (episcopus licet indignus sanctissime ecclesie Dei Genitricis de Scopia Марин у писму велбушког и преславског митрополита којим они од папе траже палиум).[69]) Манастир је доцније обнављао Милутин („црков глагольему Тројеручица в славнем граде Скопји“).[70]) Овако се звала свакако по икони Богородице са три руке. Манастир се помиње и у Милутиновој повељи Св. Ђорђу на Серави од 1300. Нека имања Св. Ђорђа била су „од царева друма који греде од Сераве к Светој Тројеручици“ и онда „в Туранех поље до места Тројеручице скопскије“.[71]) Да је за српског времена овде резидовао скопски епископ односно митрополит види се из једне Душанове повеље, где се вели како је цар узвисио епископију „чьстнаго и славнаго града Скопја, Тројеручицу, на првопрестолнују митрополију.“[72]) Иза овога се Тројеручица више никако не помиње и, за турског времена (1641 и 1687), митрополија у Скопљу била је при неком манастиру Св. Јована Претече.[73])

---

[65]) Б. Прокић, Глас 85, 145 и д.

[66]) Кондаковъ, Македонія 175.

[67]) N. A. Βέης, Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς 3 (1911) 97—107 по цитату из Byzant. Zeitschrift 21 (1912) 370.

[68]) Rad 42, 110.

[69]) Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium I, N° 45, p. 29.

[70]) Данило, Животи краљева и архиепископа српских (изд. Даничић) 138.

[71]) Новаковић, Зак. спом. 609, 611.

[72]) Новаковић, Зак. спом. 677.

[73]) Стеван Димитријевић, Споменик 38 (1900) 60 б, 71а. Мени је непознат разлог због чега В. Р. Петковић приписује оснивање и овога другога манастира краљу Милутину (A. Belitch, La Macédoine (1919) 191).

При коме је манастиру 1204 резидовао призренски епископ не наводи се у поменутом писму бугарских прелата папи, али је то свакако *Љевишка Богородица* (Успење), столица призренских епископа и митрополита за српског па и турског времена, све док није преобраћена у џамију. У сваком случају и овај је манастир из предсрпског времена, јер се у повељи Дечанскога вели како је краљ потврдио имања манастиру која је он држао „од века" и која су потврђивана од стране „древних царева", као и краљевих „родитеља" и „прародитеља".[74]) „Древни цареви" у нашим споменицима увек су несрпски владаоци. Доцније је манастир обновио Милутин, како се види из Данила („сьзда цркьв успенија... Богородице... јепископија призренска"[75]) и повеље Дечанскога („Богородица Чудотворица", „јепископија призренска на Љевиши, сьздани и пописани родитељем краљевства ми".[76]) Манастир се помиње још и 1592, као „митрополија призренска" и „Богородица Љевишка."[77]) И. Јастребов помиње или цитира записе из 17 века, које је он нашао, од 1619, 1625, 1626, 1649 и 1650, из којих излази да се још тада призренска митрополија овде налазила.[77*]) Год. 1756 наводи се већ као потурчена.[78]) То је данашња дивна петокубна Џума-џамија, с крстом у основи, главна џамија у Призрену, у крају Љевиши, како се и данас, као и за српског времена, назива сав део Призрена на левој страни Бистрице. Хришћани је сад, по преводу од џума (петак), нетачно зову Петка. Средином прошлога века А. Гиљфердинг видео је остатке „звоника", фрески, као и део једнога натписа.[79]) Пет минута на ј.—и. налазе се, у једној турској авлији, остаци старе митрополијске зграде.[80])

Из овога ће времена бити и манастир *Полошко* (Св. Ђорђе), на левој обали Црне, у Тиквешу, према селу Полошком. Манастирска је црква зидана у стилу охридских цркава.[81]) Иначе се манастир помиње тек 1340 год., у једној повељи Душановој у којој се вели како је његов „истини и всесрдьчни брат" Драгушин сахрањен у „цркви" Св. Ђорђа „у селе Полошком". С тога Душан, на молбу своје „матере", „деспотице", а „у вечни помен" своме „брату Драгушину", прилаже Хиландару Полошко са његовим селима, засеоцима и осталим добрима.[82]) На основу овога места изводи Ј. Радонић да је тај Драгушин био Душану

---

[74]) Гласник 49, 362.

[75]) Данило, Животи 138.

[76]) Гласник 49, 362.

[77]) Записи 845.

[77*]) Споменик 41 (1904) 42. Наравно да се, према овоме, не може веровати турском натпису, урезаном на олтарском удубљењу, да је то џамија још од турског освојења, у 1410 (!) години (ibid. 43.)

[78]) Записи 3109.

[79]) Летопис Мат. Срп. 101 (1860) 126—7.

[80]) И. С. Јастребов, Податци за историју српске цркве (1879) 68, 71; Споменик 41 (1904) 41—42.

[81]) Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I (1906) 322.

[82]) Новаковић, Зак. спом. 409.

брат по оцу, т. ј. син Стевана Дечанскога од друге његове жене, Марије Палеологове, која се по том преудала за Оливера („деспотица").[83]) Иза овога се Полошко помиње још 1376/9, кад су браћа Драгаш и Костадин Дејановићи приложили светогорском манастиру Св. Пантелејмона, између осталога, и „црков Свети Георгије Полошки на реце Чрној".[84])

Угледни мијачки манастир *Св. Јован Бигорски*, на левој страни Радике, на месту одакле настаје апсолутна пустиња, а четири часа на с.—и. од града Дебра, изгледа да потиче из неке велике старине. Међутим мало је великих манастира да им је историја тако непозната као што је с овим случај. У писаним споменицима нема му помена ни за овог времена ни доцније за немањићског. Влад. Р. Петковић мишљења је да ће манастир бити из 12—13 века.[85]) Манастирска традиција приписује оснивање манастира зетском краљу Јовану Владимиру, чије се моћи данас чувају у једном манастиру код Елбасана.[86]) У манастирском поменику који је очуван у препису од 1782 год. вели се како је манастир основан 1020 год., кад је на то место дошла сама икона Св. Јована Крститеља.[87]) Традицију је манастир имао српску: у поменику манастирском исцрпно се и тачно наводе имена немањићских владара, световна и калуђерска, затим имена краљица и царица српских, онда имена Вукашина, Марка и Андријаша. Греши се, међутим, у именима српских архиепископа. Од несрпских владалаца помиње се само „цар Симеон Шимши (!)".[88]) Даље се у манастиру налазе, истина скорашњи, портрети немањићских владалаца.[89]) Манастир је запушћавао, па је обновљен 1743 год.

Према свему напред изложеном, мени изгледа да ће из византијског времена бити скоро сви потоњи манастири по Македонији које су Немањићи, крајем 13 и у 14 веку, сјајно обнављали и богато обдаривали, и Трескавац коме је Душан своје хрисовуље издавао „по образу древних цареј, грчьских и бьлгарских" (види следећу главу) и Хтетово и Гостивар, као и Матејич, Нагоричино и Марков Манастир код Скопља.

Као што је напред речено, све манастире који су за владавине Комнина основани у крајевима јужно од Вардара и у самој вардарској долини подигли су грчки прелати или месна византијска властела. Због овога су и сви ти манастири били грчки а не словенски. Није само охридска архиепископија овога времена била у грчким рукама него је грчки био и сав

---

[83]) Глас 94 (1914) 84—5.
[84]) Гласник 24, 255.
[85]) A. Belitch, La Macédoine (1919) 198.
[86]) Др. Чед. Марјановић, Српски споменици у Новој Србији. II. Манастир Св. Јована Бигорског с. 19, 41 (дело намењено најширој публици; прве табаке, одштампане пре 1915 био је писац љубазан да ми уступи на прочитање). Исти писац тврди да се лик Св. Јована Владимира „налази готово по свима црквама овога краја" (41).
[87]) Ч. Марјановић, op. cit. 45.
[88]) Споменик 10 (1891) 69—70.
[89]) Cvijić, La Péninsule Balcanique (1918) 456.

епископат. У једном писму охридског архиепископа Теофилакта (1090—1108) вели се да су за његова архиепископовања над охридском црквом за епископе посвећивани или они који су служили у охридској цркви и при том се одликовали побожношћу и светошћу (οἱ μὲν ἐν ταύτῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ δουλεύσαντες καὶ ἐπ' εὐλαβείᾳ καὶ σεμνότητι μαρτυρούμενοι), као што су епископи моравски и призренски, или они који су се у Цариграду одликовали речју и проповедањем (οἱ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ λάμψαντες), као што су костурски и београдски (у Арбанији) или, најзад, они који су се у манастиру прославили својим монашким животом (οἱ ἐν μοναστηρίῳ τῷ μοναδικῷ βίῳ ἐμπρέψαντες), као што је средачки епископ.[90]) У историји византијске литературе 12 века срећу се имена епископа из ових крајева. Тако је деволски епископ Михаило преписао г. 1018 један део Скиличине хронике.[91]) У првој половини 12 века живео је и учени призренски епископ Јован.[92]) Наравно да ипак Словени нису могли бити потпуно искључени из нижега клира, па тако ни из монаштва. Једно писмо архиепископа Теофилакта упућено је „Бугарима које је он образовао" (τοῖς παιδευθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ Βουλγάροις).[93]) Чак средином 19 века, кад је руски слависта Виктор Григорович посетио Македонију (1847), нашао је он да се у свима црквама Македоније, од Солуна до Охрида и од тесалских граница до Скопља и Мелника, не само по митрополијским већ и по сеоским црквама служило на грчком. Само у манастиру демир-хисарском Слепчу нашао је он да се служи на словенском и чуо да се словенски служи још и по манастирима у Дебарцу, Дебру и код Прилепа.[94]) Словенску школу нашао је Григорович први пут у Штипу. На другоме месту вели да је таква школа постојала и у Велесу.[95]) С друге стране знамо да су Грци чинили и знатан проценат у становништву средњевековне Македоније. На основу детаљног испитивања средњевековних српских повеља издаватим манастирима по Македонији констатовао је Ст. Новаковић да је и после српског освојења у Македонији народ био словенски а земљепоседници и властела да су били Грци и Гркомани. Етнографска слика Македоније 13—14 века добила би се ако се Турци 19 века замене за наведено доба Грцима и Гркоманима.[96]) Словенско-грчка етнографска граница нигде није била променљивија него између Солуна и Јадранског Мора, нити је игде јелинизација била јача него ту.[97])

---

[90]) Migne, P. G. 126, 525

[91]) Б. Прокић, Глас 84, 76.

[92]) Јиречек, Историја Срба I 211 с позивом на Ἐκκλ. Ἀλήθεια 23 (1903) 355 etc.

[93]) Migne, P. G. 126, 465.

[94]) В. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по европейской Турціи (втор. изд., Москва, 1877) 115.

[95]) ibid. 119—20, 167.

[96]) Глас 80 (1900) 19—22.

[97]) Cvijić, op. cit. 156.

Право словенско монаштво јавља се овога времена само северно од Вардара, у Шоплуку, између Вардара, Струме и Мораве. У току 11 и почетком 12 века јављају се у овоме крају, где се раније „подвизао" Св. Јован Рилски, три нова аскета: Св. Прохор Пшињски, Св. Јоаким Осоговски и Св. Гаврило Лесновски. Карактеристика је овога монаштва што нема везе ни сличности с охридским монаштвом Св. Климента и Св. Наума. Докле је охридско монаштво постало путем владалачке иницијативе и по своме је облику киновијско, ово је монаштво приватно и еремитско. Према оваквом свом типу тешко да је оно наставак словенског монаштва из времена бугарског царства већ је могло да се развије само под утицајима византијскога монаштва у јужној и средњој Македонији или онога у Светој Гори. Истина, тада је у Светој Гори био превладао киновијски режим, али је светогорско монаштво имало свој дуг еремитски период који је трајао све до 963 године, иза кога је настао киновијски, ма да је наравно еремита на Атону било и после овога.[98]) Први је поуздан помен монаха на Атону из 842 године.[99]) Али се још у 8 веку овде подвизао Петар Атонит, за кога његова легенда тврди да 53 године није видео човека, да се хранио биљем око пећине и да га је пронашао неки ловац, гонећи јелена.[100]) Упоредо с овим пустињачким монаштвом било је, опет у овоме крају, и киновијског словенског монаштва које је несумњиво продужење старога монаштва из времена Бориса и Симеона. У писмима охридског архиепископа Теофилакта наводи се како се неки „бугарски" монах (τῶν τις μοναχῶν Βούλγαρος) жалио сабору охридске цркве што је средачки епископ био затворио његовог старешину, игумана манастира Св. Јована у Кастру (?) (περὶ τινὸς γέροντος ἀδελφοῦ αὐτοῦ μοναχοῦ τε καὶ τῆς ἐν τῷ Καστρῷ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου προεστῶτος μονῆς).[101]) Најзад, да је истовремено постојало у овим крајевима и киновијско словенско монаштво налази се потврде и у житијама ових испосника.

Док су се раније наши испосници Св. Прохор Пшињски, Св. Гаврило Лесновски и Св. Јоаким Сарандапорски, сматрали савременицима Св. Јована Рилског († 946),[102]) доцније су њихов живот и делање померени у позније време. Ст. Новаковић је први за њих писао да су „живели 10 и може бити 11 века".[103]) После детаљног испитивања њихових легенди од стране Јордана Иванова[104]) живот ове тројице испосника мење се у 11 и прву

---

[98]) Σωτηρίου op. cit. 20.

[99]) Јосиф Генезије ed. Bonn., по Σωτηρίου op. cit. 21.

[100]) Σωτηρίου op. cit. 21. Житије му је написао, у 14 веку, Григорије Паламас.

[101]) Migne, P G. 126, 348—9.

[102]) Jireček, Geschichte der Bulgaren (1876) 174; Das christl. Element (1897) 63, 93.

[103]) Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима (1893) 161.

[104]) Иорданъ Ивановъ, Сѣверна Македония, 85 и д.

половину 12 века.[105]) Данас у овоме крају постоје три манастира који носе њихова имена и којима су они непосредни или посредни оснивачи. Према легендама, Св. Прохор и Св. Јоаким нису оснивали манастире, али за Св. Гаврила то изриком тврди његово проложно житије. Врло је био чест обичај да ученици или поштоваоци чувених аскета оснују, раније или доцније, манастир на месту подвизања или сахране свог учитеља. Тако су ученици Блаженог Луке после његове смрти основали данашњи манастир истог имена у Фокиди (средња Грчка). А тако је постао и чувени манастир Св. Авксентија у Витинији, према Цариграду.

Св. Прохора Пшињског житије очувано је у неколика сасвим нова преписа.[106]) Изгледа да је од ова три испосника Св. Прохор најстарији и да је живео у првој половини и средином 11 века.[107]) Према житију, он би био родом с Овчега Поља. Кад су родитељи хтели да га жене он одбегне у „пустињу", где је провео 32 године, не видев човека.[108]) Ту га налази ловац Диоген коме он прорече да ће бити цар и научи га како да дође до царске круне, опоменувши га да се тада и њега сети.[109]) Овај податак по коме се и одређује време живота Прохорова односи се на византијског цара Романа IV Диогена (1067—1071) који је, пре него што ће постати царем, доиста управљао овим крајевима као стратег Тријадице (Софије). Кад се пророчанство испунило, подигне нови цар манастир испоснику који је већ био умро и хтедне да му ту смести моћи. Но светац не хтедне тај избор, те му цар морадне подићи други манастир на Пчињи, где смести остатке испосникове.[110]) Још је цар ту поставио „игумена и икономи и јеромонаси и монаси и... метохи на препитаније доволно."[111]) По другом препису житија, цар прво „приде в област жеглиговску" и ту свецу „создав монастир Св... Георгија". Али по наређењу свечеву које је добио у сну морадне подићи „церков Св. Луку малу" и другу, „већу" с пиргом у име Св. Прохора.[112]) Тако је, вели се, постао манастир *Св. Прохор Пшињски*, звани и *Свети Отац* или *Старац*,

---

[105]) Јиречек, Историја Срба I 211; П. Поповић, Преглед српске књижевности (2. изд., 1913) 25.

[106]) Ј. Х. Васиљевић, Свети Прохор Пшињски и његов манастир (1900) 10—11; Ивановъ, Сѣв. Македония 106.

[107]) Ивановъ, Български старини изъ Македония (1908) 106. По народној традицији, која се одржава у крају где је манастир, Св. Прохор је био брат Св. Јовану Рилском, Св. Јоакиму Осоговском и краљу Дечанском (Гласник 49, 337; Споменик 29, 5). Бугарски историчар Пајсије пише како су Прохор, Јоаким, Гаврило Лесновски, као и Јаничије Девички, били браћа и ученици Св. Јована Рилског (Ивановъ, Сѣв. Македон. 84). Према народном предању, Св. Прохор је прво боравио у пећини код Ст. Нагоричина, према Нагоричком Манастиру. Осетив да се приближују неки „дивљаци", испосник побегне у Козјак. Једном овчарчету прориче да ће бити цар (Ст. Новаковић, Споменик 29, 5).

[108]) Ј. Х. Васиљевић, op. cit. 13—14.

[109]) ibid. 14.

[110]) ibid. 15.

[111]) ibid. 16.

[112]) ibid. 16.

који се налази и данас у изворном делу Пчиње, на левој страни реке, под планином Козјаком. Манастир се не помиње у повељама ни записима за времена самосталности. Само према једном од млађих родослова, карловачком, краљ Милутин је обнављао манастирску цркву „пшињскому Прохору".[113]) Данашња међутим манастирска црква не показује ничега краљевског.[114]) За манастирски поменик мисли Новаковић да је основан у другој половини 15 века.[115]) У записима се манастир помиње тек 1489 године.[116])

Према кратком проложном житију Св. Гаврила Лесновског, овај је „пустиножитељ" био син „благородних" родитеља који су га дали на „учениje книжно". Кад је одрастао хтедоше родитељи да га ожене, али он „шед в монастир и бист мних". Потом оснива манастир Св. Арханђела коме он „и игумена постави и мнихи сьбра и ту остави све иманије своје", а сам међутим „ошед в гору и млчаше".[117]) Према пространијем житију, Гаврило је био родом „от страни Осечком Поље (!)"; другде „поље Осиче".[118]) Био је и ожењен, али је ипак очувао „девство", докле га није Арханђел Михаило — ослободио жене.[119]) По женинoj смрти одлази у Лесновски Манастир, где га тамошњи игуман постризава.[120]) Манастир је, дакле, постојао и раније, само га је он проширио и прославио. Сам Гаврило није остао у манастиру, већ је тридесет година аскетовао по разним местима около манастира.[121]) Кад је умро остаци су му смештени у Лесновски Манастир.[122]) По Јордану Иванову, Св. Гаврило је живео у 11 или 12 веку.[123]) Тако би постао *Лесновски Манастир*, звани и *Св. Гаврило Лесновски* или и *Свети Отац* (посвећен Св. Арханђелима), код села Леснова, између Кратова и Злетова. Манастир се иначе не помиње пре 1330 године, кад је овде писан један пролог у дане „превисокаго краља Уроша Стефана", господара „всеје српскије земље и поморскије и подунавске и овчепољске" који „грчску земљу опусти и градове преје и силнаго цара бльгарскаго Михаила уби".[124]) Десетак година иза овога манастир је из основа обновио моћни српски властелин Јован Оливер (види даље).

Трећег испосника, Св. Јоакима Сарандапорског или Осоговског, очувани су и житије и служба. Према житију које је до нас

---

[113]) Гласник 53, 37.
[114]) Ј. Х. Васиљевић, op. cit. 24.
[115]) Споменик 29, 7.
[116]) Записи 357.
[117]) У прологу бугарске редакције, писаном 1330, сад у библиотеци Академије Наука № 53 (Гласник 16, 37; Ивановъ, Сѣв. Македония 100—1.
[118]) Ивановъ, Сѣв. Македония 101—2. По Иванову то би било данашње село Осиче, на с.-з. од Криве Паланке (97).
[119]) ibid. 101—2.
[120]) ibid. 102.
[121]) ibid. 102-3.
[122]) ibid. 98.
[123]) ibid. 96.
[124]) Записи 56.

дошло у препису 16 века,[125]) он би био савременик Св. Јована Рилског као и Св. Прохора и Св. Гаврила.[126]) Где је рођен не каже се, али је особито значајно што се вели да је дошао са запада: као „звезда многосветла“ он се устремио „от запада к вьстоком“ и, са много труда (дакле, из велике даљине), дошао „у пустиње осоговске“.[127]) На другом месту житија вели се како се он „подобио“ Игњатију Богоносцу, што значи да је врло много путовао.[128]) Даље се у житију прича како је он прво дошао у место Градац[129]) и како га је месни „бољарин“ упутио у Бабин Дол, као подесно место за „подвизање“ (постоји и данас десно од манастира).[130]) Ту је он провео живот у посту и молитви. Кад је умро тело су му нашли неки ловци и сахранили. Они су му и похађали гроб, због моћи лечења и јављања чуда на његовом гробу.[131]) Најзад, у време грчкога цара Манојла (1143—80), неки обудовео свештеник, Тодор, из с. Осмир-дола „в странах овчепољских“,[132]) монаши се и оснива манастир у част Св. Јоакима.[133]) Он постаје први игуман (Теофан) и ускоро „сьбра се инок множьство“. Потом Теофан зида и цркву у име „светога отца.[134]) Ст. Новаковић истиче место из легенде из кога се види да је та прва црквица била тако мала да су братија пред црквом појала часове.[135]) Према свечевом наређењу, игуман Теофан извадио је његове моћи из гроба, где су лежале педесет година и сместио их у манастир, што је било у време владе цара Манојла.[136]) Према овом једином хронолошком податку, светац је умро негде крајем 11 или почетком 12 века. Сасвим обратно овоме, служба свечева која се чува у манастиру, писана на пергаменту, не представља Св. Јоакима „пустиножитељем“ већ калуђером кинови-

---

[125]) Издања: В. Ламанскій, Приложеніе къ VI тому Записокъ Имп. Ак. Наукъ N⁰ 1 (1864); Ст. Новаковић, Гласник 22 (1867) 242 - 64. Остали рукописи житија и њихова оцена: Ивановъ, Сѣв. Македония 90 пр. 3.

[126]) Гласник 22, 245.

[127]) Гласник 22, 246, 253. Ова је места истакао још Ст. Новаковић, Први основи 167.

[128]) Немања на самрти говори Сави: „и земље и гради обтечеши, јако Игњатије Богоносац, јасно и светло проповедаје чистоје ученије Христово“ — Доментијан 82, 177, 323.

[129]) Гласник 22, 246. За овај Градац мисли Иванов да је истоветан са данашњим селом тога имена на с.—з. од Криве Паланке које је раније било средиште Славишта.

[130]) Гласник 22, 247.

[131]) Гласник 22, 248—9.

[132]) Разни рукописи дају различито име његовог родног села. По Иванову биће да је то данашње село Усран-дол у кочанском крају.

[133]) Гласник 22, 249 - 52.

[134]) Гласник 22, 252.

[135]) Први основи 172.

[136]) Гласник 22, 254—6. Код Новаковића вели се како се светац јавио оснивачу манастира у сну и рекао му: „пред вељим мраком (?) прежде осмих лет представљеније моје бист“ (Гласник 22, 254). Јордан Иванов исправља овде издање Новаковића (а тако је и код Ламанског), на основу неиздатог рукописа у Хиландару, да ту треба 50 (н) а не 8 (и) „лет“ — Ивановъ, Сѣв. Македония 90—92, 93 пр. 1.

том са свештеничким чином. Тако се, на пример, у тој служби вели (глас 4, л. 3б) како светац „свештенства бо светлоју одежду украси се“. Према овоме, он би био јеромонах, односно пре калуђер киновит него ли „пустиножитељ“. Као јеромонаха га и представљају: с руком која благосиља.[137])

Манастир *Св. Јоаким Осоговски* или *Сарандапорски* (храм Св. Јоаким, 16 августа) налази се на месту Сарандапору, близу Криве Паланке, под планином Осоговом.[138]) Први пут се иначе помиње за бугарског цара Калојована (1196—1207) који га је походио.[139]) Према једном од новијих родослова, карловачком, краљ Милутин је обновио, поред многих осталих, и манастир „Сарандапор светому отцу Јоакиму.[140]) Год. 1330 овде је, пред велбушку битку, свраћао краљ Стеван Дечански и молио се свецу за помоћ.[141]) Иза овога се манастир помиње у једном запису од 1350 год.[142]) Обнављао га је „велики војвода Константин“ (Дејановић), како се види из једне молбе коју је осоговски игуман поднео руској цару 1585 год.[143]) Манастир се одржао и после турског освојења све до данас. Г. 1463 походио га је султан Мехмед („монастир Сарандапор на Кривој Реце“.)[144])

Локални патриотизам једног нашег писца хтео би да овој тројици испосника из 11 и 12 века придружи још и Св. Романа и Св. Нестора, чији се манастири помињу много доцније, за турског времена, на доњој Биначкој Морави.[145])

Манастири у Поморју.

У Поморје, т. ј. у земље у сливу Јадранскога Мора, импортирано је монаштво из Италије или из северне Далмације, где се онда била образовала напредна хрватска држава, те је, према томе, било западњачкога типа. Истина су за ово време могли долазити каткад и византијски утицаји, јер су у Апулији онда биле

---

[137]) Ивановъ, Български старини 261.

[138]) Назив Сарандапор долази од новогрчког σαράντα πόροι (четрдесет прелаза, газова), како се назива доста места у брдским крајевима Полуострва (Јиречек). Према приватном саопштењу Г. Васе Руварца, тако се зове место где планинска река често вијуга, те је пут мора сваки час прелазити и одговара нашем називу Честобродица и Стогазовци.

[139]) Ивановъ, Сѣв. Македония 93.

[140]) Гласник 53, 37.

[141]) Данило, Животи 181: краљ дошао „к светому отцу Јоакиму, сушшему в Сарандапоре, молбу творе, пришьд к гробу тела јего и с всеми властели земље србскије, о помошти. . . Обетованије велико творе с слвами к сему преподобному и блаженому отцу“.

[142]) Ивановъ, Български старини 261.

[143]) Ст. Димитријевић, Глас 58 (1900) 222—3.

[144]) Гласник Земаљског Музеја за 1894, 461—2.

[145]) М. В. Веселиновић, Глас 80 (1909) 172 пр. 22. Он чак и место Σφεντέρομον, које се наводи у повељи Василија II од 1019 међу местима која се дају браничевском епископу, држи да је Св. Роман (а не Смедерево) који је тобож још тада постојао (Глас 80, 172). То је међутим искључено, јер се место наводи између Моравишта и Гроцке, као и због тога што се у повељи не наводе манастири већ само насељена места.

врло знатне колоније источњачког монаштва. Много јачи грчки утицаји долазили су у Поморје из Драча који је био административни центар источног дела Поморја, Зете, кад год су овом Византинци владали. Једно време имао је православни митрополит из Драча своје суфрагане, епископе, по свима већим центрима Зете. У време борбе о превласт између Рашке и Зете, ова последња сасвим подлеже византијским утицајима.[1]) Но сви ови грчки утицаји морали су бити релативно незнатни (ма да од њих има трагова у географским називима: Срђ, Росаф, Ђеклићи, Цеклин и ма да су у Котору, на пример, све старе цркве потпуно или делимично византијског стила[2]), те је поморско монаштво имало западњачки карактер као и сва тамошња црква. Католицизам је била државна вера српске краљевине која се у Поморју формирала.[3]) Било да је служба у манастирима вршена на словенском или латинском језику, овамошњи су манастири ускоро постали одлучно католички. С тога ћу се ја овде бавити само оним поморским монаштвом које је постојало пре фактичког раздвајања цркава и које је могло бити од утицаја на потоње источњачко монаштво у Србији. Потоње право католичко монаштво у Поморју које није имало никакве везе са источним монаштвом и манастирским животом средњевековне Србије нећу узимати у обзир.

Разлика између цркве у Загорју и оне у Поморју још врло рано морала је бити велика. Познато је како је Немања почетком 12 века рођен у Зети и тамо и крштен. Али кад му се отац доцније вратио у Рас, онда је тамошњи православни епископ Немању поново крстио.[4]) Са рашком политичком превлашћу дошло је доцније, крајем 12 или почетком 13 века, у Поморје и источњачко монаштво, те су иза тога, једно поред другога, постојала овамо оба монаштва.

У српском делу Поморја могло је бити монаштва крајем 10 века. Бар за ово време наводи неке манастире Дукљанинов „Зећански Летопис", за који се раније узимало да је писан друге половине 12 века, докле је најновији испитивач тога споменика, Љубомир Јовановић, мишљења да је тај део летописа постао крајем 13 или чак почетком 14 века.[5]) У акту о куповини моћи Св. Трифуна, очуваном у познијем препису, вели се како је још пре тога (809 год.) которски властелин Андреације (Андрија Сараценис) основао уза цркву Св. Госпође у Котору један манастир, ради кћери Теодоре која се била замонашила.[6]) У северној Далмацији најранији су поуздани помени

---

[1]) Ст. Станојевић, Историја Српског Народа (2 изд., 1910) 85.

[2]) Ђ. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске — Споменик 28 (1895) 18—19, 21, 23, 26.

[3]) Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави (1912) с 6 предговора.

[4]) Šafarik, Památky (1873). Првовенчани 2, 24—27; Сава 14, 11—12.

[5]) Годишњак Академије Наука 15 (1901) 224—5.

[6]) Flam. Cornelius, Catharus, Dalmatiae civitas (1759) 7—8; Споменик 28, 22.

монаха, после словенског досељења, из 986 (обновљени манастир Св. Гризогона у Задру)[7]) и 1069 (у Спљету новоосновани манастир Св. Бенедикта.)[8]) У Хрватској у опште најстарији је манастир онај, што га је кнез Трпимир основао средином 9 века.[9]) Иначе је монаштва у Далмацији било и пре досељења Словена, још у 5 веку.[10]) У току 11 века особито су се умножили бенедиктински манастири у северној Далмацији, која је тада чинила део хрватске државе.[11]) Уз Бодина наводи Дукљанин, поред епископа, још и игумане (abbates).[12]) С тога ја држим, да неће бити тачно тврђење за наш део јадранског приморја, да су се тамо почеле подизати цркве и манастири и организовала црквена јерархија тек у другој половини 11 века.[13])

Словенска служба и књижевност дошли су на јадранско приморје још за живота Методијева, дакле пре него у југозападну Македонију, и то непосредно из места рада Свете Браће. Словенска служба могла се вршити и по сеоским црквама у Поморју, али тешко и у манастирима, јер су први монаси овамо свакако били Романи, а не Словени. У далеко напреднијој Хрватској још крајем 11 века били су Словени монаси тако ретки, да се надимак „Словенин" узима за њихову ближу ознаку.[14]) Нешто доцније можда је било словенске службе и по манастирима, кад је међу монасима повећан број Словена. Међутим Јиречек пише, да је Рим толерирао словенску службу у крајевима јужно од Неретве, а за границе словенске и латинске литургијске области да су се додиривале пред капијама далматинских романских градова.[15]) А Ст. Новаковић чак држи, да је Зета у 10 веку била средиште словенско-српског књижевног рада и да се ту српско-словенска редакција у главном и израдила.[16]) Али је словенску службу и овамошње градско романско и арбанашко становништво, а и сам Рим, непријатељски гледало, те је она стално сузбијана, докле није тамошња црква и са те стране изједначена с осталим католичким црквама. Етапе у овоме католицизирању Поморја чине оснивање барске архиепископије (1067) и барски сабор од 1199 год., на коме је решено, да се свештеници не смеју женити, да се морају бријати и носити тонзуру.[17])

---

[7]) Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia (1877) 21.

[8]) Rački, Documenta 75—6.

[9]) Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća. Crkva hrvatska — Rad 79 (1886) 163, 166.

[10]) Rački, Rad 79, 162.

[11]) Rački, Rad 79, 166—8.

[12]) Crnčić, Popa Dukljanina Letopis (Kraljevica, 1874) 55.

[13]) Stanoyévitch, La civilisation du Peuple Serbe 15.

[14]) Год. 1070/78 и 1079/80 манастиру Св. Јована у хрватском Биограду дао је неке прилоге Johannes Sclavus et idem monachus (Rački, Documenta 162, 126).

[15]) Историја Срба I. 171—2; Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I. (1901) 43.

[16]) Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима (1893) 130, 182, 189, 207.

[17]) Smičiklas, Codex diplomaticus II, 335—7.

У житију Св. Владимира, очуваном у „Зећанском Летопису", помиње се *Крајински Манастир* (Богородица). Према томе житију, кад је Владимир погубљен (1015), онда је његова жена Косара, кћи цара Самуила, пренела његово тело из Преспе на место, које се зове Крајина, где је био и двор Владимиров, и ту положила у цркви Свете Марије. Затим се и сама замонашила и живела при истој цркви, а кад је умрла, сахрањена је испод ногу свога мужа[18]). Развалине манастирске цркве нашао је И. Јастребов под Тарабошем, на обали Блата, $3\frac{1}{2}$ часа далеко од Скадра, према којима изгледа да манастирска црква није била велика. Око манастира данас живе само муслимани.[19]) Године 1380 моћи Св. Владимира већ су се налазиле далеко одавде, у манастиру Св. Јована (Шин-Ђин), код Елбасана.[20]) Грчка легенда назива свеца Јован-Владимир, како се види и из тројезичног (грчког, латинског и српског) натписа на манастирској цркви, коју је 1381 године обнављао Карло Топија.[21]) Јиречек мисли, да су их тамо вероватно пренели Епирци, кад су 1215 године освајали Скадар.[22]) Од времена Владимирова и писања поменутог летописа манастир се помиње тек почетком 15 века, кад је овде резидовао православни митрополит Зете. У једној повељи Балше III од 1417 помиње се „митрополит зетски Арсеније с всем збором и клиросом *Пречисте Краиске* (!)".[23]) Зетски митрополит столовао је овде још и средином 15 века, како се види из акта о предаји Ивана Црнојевића Млечанима од 1455 год. (perchie quello bitropoliti

---

[18]) Мужевљево тело Косара „asportavit in loco qui Craini dicitur, ubi curia ejus fuit, et in ecclesia Sanctae Mariae recondidit". Сама Косара „sanctimonialis effecta, pie et sancte vivendo in eadem ecclesia vitam finivit, ibique sepulta est ad pedes viri sui" (Diocleas 45). Према једном додатку, код Кедрина, Владимировој жени било је име Теодора (Б. Прокић, Глас 84, 107 с позивом на Cedrenus II, 145, 3 и II, 463, 5). Б. Прокић истиче обичај ношења двају имена у Самуиловој династији, једног народног и једног календарског (Гаврило — Радомир, Јован — Владислав и т. д.).

М. Веселиновић, погрешно разумев израз recondidit, пише, како је Косара манастир обновила (Глас 80 (1909) 169). Даље се погрешно наводи, како је Косара овде основала женски манастир (Јастребов, Податци за историју српске цркве (1879) 162 „collegium sacrarum virginum"; М. Веселиновић, Глас 80, 169). У житију се то не вели, а Косара је овде могла монаховати и бити сахрањена и без женског манастира. У 15 веку знамо, да је овде била митрополитска столица.

[19]) И. С. Јастребов, Податци 162.

[20]) Новаковић, Први основи 219—27.

[21]) Новаковић, Први основи, 226.

[22]) Историја Срба I. 198. У време, кад је писан „Зећански Летопис", Владимирове су моћи још биле на старом месту, јер се вели, да његово тело читаво лежи у Крајинском Манастиру и да се силан народ ту скупља на дан његове смрти, ради помоћи које моћи чине „usque in hodiernum diem" (Diocleas 45). Није ми познато, да ли је на ово место обраћана пажња за хронологију постанка „Зећанског Летописа". Новаковић би хтео, да светац никако није ни ношен у Крајину, већ да је одмах сахрањен код Елбасана (op. cit. 231—3).

[23]) Н. Дучић, Гласник 27 (1870) 190; И. Јастребов, Податци 162 прим. 1; 187—8.

de Craina el se chiama bitropoliti de Xenta).[24]) Одавде је столица зетског митрополита измештена на Цетиње.[25]) У опису скадарског санџака Маријана Болице од 1614 манастир се не помиње. За сва села око манастира вели се да су католичка.[25]) Већ године 1696 у једном извештају скадарског арцибискупа Марија Ђорђија Пропаганди, који помиње A. Degrand, манастир се означује као развалина, у којој се легу гује; као храм манастирски наводи се Успење Богородице[27]).

Дукљанин помиње и неки манастир *Св. Петра* у *Требињу*, где је био сахрањен краљ Радослав, од кога је Бодин преотео престо (in Tribunia... in monasterio Sancti Petri de Campo).[28]) Према Орбинију, овде би био сахрањен и Немањин отац „Деса" (nella Chiesa di S. Pietro del Campo).[29]) Јиречек пише, да је вероватно овде била, у 12 веку, столица травунског епископа.[30]) Манастир је био католички, реда бенедиктинског, и налази се међу манастирима, које је 1345 год. рекламирао папа од Душана за которског епископа.[31]) Јиречек га идентификује са данашњим рушевинама, званим *Петров Манастир*, код с. Чичева, јужно од Требиња. У дубровачким се изворима помиње још 1401 и 1411 као „ecclesia S. Petri de Tribigna."[32])

Најпознатији поморски манастир била је знаменита бенедиктинска опатија *Св. Срђа* и *Вакха* (monasterium sanctorum martyrum Sergii et Bachi) на левој страни Бојане. Постанак манастира је непознат. Код Дукљанина се често помиње као гробница поморских кнежева и краљева 11 и 12 века. Према њему, овде су били сахрањени краљ Михаило († 1081),[33]) и његов син краљ Бодин († 1101).[34]) Исто су тако овде сахрањени и потоњи краљеви Владимир и Градиња.[35]) А неки члан ове кра-

---

[24]) Овом приликом условљава Иван Црнојевић „che non sia algun prete over vescovo over arcivescovo Latin sorra le nostre chiexie, ma che li siano de la nostra fede superiori de le nostre chiexie; et volemo de quele non poder esser arcivescovo Latin in Craina, noma desse messo bitopoliti de la fede Sciava, perchie quello bitropoliti de Craina el se chiama bitropoliti de Xenta et lui mete li nostri zagi et preti, et senza celo non podemo esser." (Ljubić, Listine 10 (1891) 68 — Šafarik, Acta archivi veneti 2, 455 - 6.

[25]) И. Руварац, цетињска Просвјета за 1892., 22.

[26]) Starine 12 (1880) 174.

[27]) Арцибискуп пише, како је Крајина некад била краљевски град, где је столовао краљ Србије, Владимир, а данас је мало село, чији су становници „шизматици" или муслимани; „On y trouve une église dédiée à l' Assomption de la très sainte Vierge et un monastère élevé autrefois à côté de l' église par Cossawa (!), la veuve de ce prince; on assure que les augustes époux sont enterrés dans ce lieu (A. Degrand, Souvenirs de la Haute Albanie (Paris, 1901) 117—8). (Глас 80, 169—170).

[28]) Diocleas 53.

[29]) Orbini 245.

[30]) Историја Срба I. 209.

[31]) „sancti Petri de Campo ... monasteria ordinis sancti Benedicti" (Smičiklas, Codex diplomaticus XI, 179).

[32]) Jireček, Das christliche Element 33.

[33]) Diocleas 53.

[34]) Diocleas 55.

[35]) Diocleas 56, 59.

љевске куће, Доброслав, пошто је ослепљен и ушкопљен, упућен је у овај манастир.[36]) У повељама се манастир не наводи пре 1115 год., кад је један акт краља Ђурђа Бодиновића писао, у Дубровнику, „A. abbas ex cenobio sanctorum martyrum Sergi et Bachi per jussionem domini regis."[37]) Али се и та повеља сумњичи, као и сва акта из времена ове династије.[38]) У акту о посвети которске цркве Св. Трифуна од 1166 године помиње се, између осталих, као присутан и Петар, „abbas (изнад линије истом руком archimandrita) sanctorum Sergii et Bachi"[39]). Крајем 13 века манастир су обновили краљица Јелена са синовима Драгутином и Милутином (1290) и потом и краљ Милутин (1293), сасвим из основа (a fundamentis usque ad finem)[40]). Данас је манастир у рушевинама, које постепено поткопава и односи Бојана.[41]).

Зећански летопис наводи још доста „цркава" у Поморју из овог времена. Тако он помиње „цркву" Sancta Maria in civitate Dioclitana, где је тобож био сахрањен краљ Sphetopelek и где су бирани и крунисавани поморски краљеви.[42]) Даље помиње ecclesiam S. Michaelis у неком граду Tribuniae, где би био сахрањен краљ Белуш.[43]) Опет некакав краљ био би сахрањен у цркви S. Mariae in loco qui dicitur Gazem.[44]) Онда се помиње једна црква на острву Св. Гаврила, о којој ће даље бити речи. Затим се у Прапратни, где је био и краљевски двор, наводи ecclesia S. Andreae, где је био сахрањен краљ Доброслав,[45]), даље манастир на Локруму (monasterium S. Benedicti in insula quae est ante Ragusium), где су посахрањивани неки рођаци краља Бодина.[46]) Најзад се вели, да је у цркви Св. Ђорђа у Котору био сахрањен краљ Грубеша.[47]) У акту о посвети которске цркве Св. Трифуна од 1166 наводе се као присутни више старешина овамошњих манастира; као abbas (archimandrita) неког манастира S. Johannis, онда поменути опат Св. Срђа и Вакха, и онда abbates s. Salvatoris Antibarensis, s. Michaelis Catarensis, s. Marie Buduensis, s. Petri (требињског?) и s. Georgii (на школју, код Пераста).[48])

---

[36]) Diocleas 56.
[37]) Smičiklas, Codex diplomaticus 2, 27.
[38]) Јиречек, Историја Срба I. 204.
[39]) Опис манастирских развалина: Јастребов, Гласник 48, 366—9; Ippen, Wiss. Mitth. 7 (1900) 231—5 (са сликом); 8 (1902) 143 (с планом); Ippen, Scutari und die nordalbanesische Küstenebene (Sarajevo, 1907) 9—11; са сликама.
[40]) Smičiklas, Codex diplomaticus II, 102.
[41]) Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I, 56.
[42]) Diocleas 20.
[43]) ibid. 36.
[44]) ibid. 41.
[45]) ibid. 51.
[46]) ibid. 55.
[47]) ibid. 57. То је которска црква Св. Ђорђа, која је порушена 1881 године (Marković, Dukljansko-barska metropolija 180).
[48]) Smičiklas, op. cit. II, 102.

Манастири у Посавини и Подунављу.

Није само са истока, из Византије и Бугарске, и преко Поморја, из Италије, импортирано монаштво у првобитне српске земље. Имало је оно и трећи пут, са севера, из Угарске. Истина, овај је правац утицаја слабији од прва два, али је од већег значаја могао бити у другој и трећој четврти 12 века, кад су везе између Рашке и Угарске биле врло интимне и историјски веома значајне и плодоносне[1]). Да додам одмах, да овим путем нису долазили једино католички утицаји. У источној и јужној Угарској православље је старије од католичанства. Оно је тамо донесено пре покрштења Мађара и њиховог дефинитивног опредељења за католицизам, чак вероватно и пре њиховог доселења, и то за време бугарске владавине над земљама северно од Дунава[2]). Има научника, који су мишљења, да су Мађари, кад су се покрстили, прво били источно-православни. У сваком случају православље је у прва времена код Мађара било веома јако[3]). Чак је и Св. Стефан († 1038), који је католицизам прогласио за државну веру у Угарској, основао један православни манастир у Весприму[4]). У једном писму Св. Стефану пише папа Силвестар, како у његовом краљевству има девет „грчких", а само један „латински" манастир[5]). За време овога владара преводио је Св. Герард и његови ученици у католицизам православно становништво у источној Угарској, између Кереша, Дунава и Тисе[6]). Али је православља било и после овога по целој Угарској, од Саве и Дунава све до рутенских Карпата[7]). Наравно, да је највише православних било у јужној Угарској. И Бугари и Византинци имали су с времена на време на Сави и Дунаву знатних политичких и културних центара. Бугарска епископија у Сирмијуму (дан. сремска Митровица), која се помиње 1018 године у повељама Василија II. (ὁ Σιρμίου ἤτοι Στριάμου), постојала је можда крајем 9, али извесно у току 10 века[8]). Поглавица угарског племена, Ахтум, које је управљало Банатом, покрстио се у Видину „по грчком начину", основао је потом, вероватно крајем 10 или почетком 11 века, један „грчки" манастир у Чанаду на Моришу[9]). Из повељског материјала излази, да је пра-

---

[1]) Станојевић, Историја Српског Народа (2. изд., 1910) 81, 83–4; Н. Гротъ, Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII вѣкѣ (1141—1173) (Варшава, 1889) 29 и д. 43. 414, 419.

[2]) Píč Jos. Lad., Ueber die Abstammung der Rumaenen (1880) 224–6.

[3]) ibid. 206; А. Стоячковићъ, Черте живота народа србскогъ у унгарским областима (Беч, 1849) 2.

[4]) ibid 207.

[5]) „Miror in tuo regno novem graeca et tantum unum latinum coenobium dari" — Стоячковићъ, op. cit. 3.

[6]) ibid. 207—8.

[7]) ibid. 223.

[8]) Jireček, Das christliche Element 94.

[9]) Према Vita s. Gerardi угарски поглавица Ахтум покрштен је „secundum ritum Graecorum in civitate Budyn". Он потом „construxit in urbe Morissena (Чанад) monasterium in honore beati Joanis baptistae, constituens

вославно становништво у јужној Угарској било многобројно и да су то били Словени. Зна се, да су Срби у Банату, и у опште у јужној Угарској, били све до пред крај 12 века најпретежнији народносни елеменат[10]). По начину, на који је византијског цара Манојла 1164 дочекивало месно становништво у Срему и јужној Угарској у опште, изводи се, да је то становништво могло да буде само православно[11]). Исто се тако помињу православни на овим странама и у папским повељама с краја 12 и у току 13 века. Чак се у калочкој архидијецези помиње и један православни епископ[12]). Год. 1229 основана је у Срему једна католичка епископија, у тежњи да се тамошњи „Словени и Грци", ако је могуће, обрате „латинском култу и послушности римској цркви"[13]). Али читав век доцније, 1317, није било промењено стање у сремској епископији, чије је средиште било у Баноштру[14]). Крајем 13 в. помињу се православни и јеретици и у жупанијама вуковској и пожешкој, као и у вировитичкој[15]).

Иако је још у току 12 века католицизам био утврђен у Угарској, ипак се 1204 папа Иноћентије жали краљу Емериху, како у Угарској има много „грчких", а само један једини католички манастир[16]). Што се тиче католичких манастира, тврђење у папском писму није тачно; у колико је основано односно православних не може се проверити. Један „грчки" манастир помиње се овога времена у Вишеграду код Будима, затим још један други без ознаке места[17]). За већину манастира, који се онога времена помињу у јужној Угарској, не може се знати, да ли су били православни или католички. Али су сви, који су били православни, били словенски. Мада је цела православна паства у Угарској, и она српске и бугарске народности у јужној и она

---

in eodem abbatem cum monachis Graecis iuxta ordinem et ritum ipsorum". По Томашеку ово је најраније могло да буде по Цимисхијевом освојењу Бугарске (971) (W. Tomaschek, Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsî (1887) 17; Y. Radonitsch, Le Banat (1919) 34). Доцније је овај православни манастир покатоличио Св. Герард, а православни монаси прешли су у новоосновани манастир у Оросламошу (Píč, op. cit. 208).

[10]) Radonitch, Le Banat 35; Idem, Histoire des Serbes de Hongrie (1919) 8—12.

[11]) Cinnamus V., 221; К. Гротъ, op. cit. 306—7, 309.

[12]) Fejér, ad ann. 1198, 1205, 1291; II, 459 (a. 1205) по цитату Píč, op. cit. 211—212.

[13]) „ut Sclavi et Greci, qui inhabitant terram illam, in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis ad Latinorum ritum et obedientiam Romane ecclesie, si fieri potest, convertantur". — Smičiklas, Codex diplomaticus III, 306.

[14]) По рачунима скупљања папских прихода за 1317—20 није ништа наплаћено „in civitate et diocesi de Ku... quia ipsa civitas et diocesis eius sunt prope scismaticos et sunt quasi destructe". Исто се то тврди и за дијецезу „босанску" (у Славонији) (Smičiklas, Codex diplomaticus VIII, 473—4).

[15]) Píč, op. cit. 213—4.

[16]) „Quia vero nec novum est, nec absurdum, ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni domino, sub regulari habitu, famulentur; licet unum sit ibi Latinorum coenobium, quum tamen ibidem sint multa Graecorum;" — Fejér II, 447.

[17]) Píč, op. cit. 210.

руске у северној, зависила непосредно од цариградског патријарха, ипак се само словенски служило у цркви[18]). Словенски је црквени језик и Румуна као и православних Мађара.

Манастир *Св. Димитрија*, од кога је добио име и нови град, који се развио на рушевинама старога Сирмијума, помиње се 1057 год., кад га угарски палатин Радо поклања епископској цркви у Печују (monasterium neum Sancti Demetrii supra Zauam fluvium)[19]). Иза овога се манастир (νεώς) помиње код Кинама: Мађари 1073 донели из Ниша и овде поставили руку Св. Прокопија[20]). Уз то још Кинам додаје, како је тај храм давно некад подигао управник Илирика. Унутрашње уређење манастира сазнаје се из једног писма папе Климента од 1341 год. Папа вели, како у томе манастиру, према његовом првобитном уређењу, треба да служе Грци, Мађари и Словени, који су становали посебно. Грчки патријарх постављао је манастирског игумана, који ни од кога другог није зависио сем од њега. А кад је последњи Грк игуман умро, нови није постављен, те је манастир већ десет година без старешине, добра му се разграбљавају, и служба божја знатно је ослабљена. С тога папа наређује њитранском епископу, да са калуђерима бенедиктинцима манастир обнови[21]).

Католички манастир *Баноштар*, на десној обали Дунава код Черевића, како се види из једног писма папе Иноћентија III од 1198 год.[22]), подигао је Србин Белуш, син великог српског жупана Уроша I, који се помиње као угарски бан и потом палатин од 1137—1163 год.[23]).

У Београду се за овога времена не помиње ниједан манастир. Крсташки путописци наводе само једаред једну цркву, коју су мештани спалили заједно са 140 крсташа Валтера Голе, који су се унутри били склонили[24]). Иначе је анонимном путописцу из 12 века Београд „добар и богат град“[25]). Међутим

---

[18]) Píč. op. cit. 224—5.

[19]) Jireček, Das christl. Element 95. Аутентичност се ове повеље, истина, сумњичи, али чини се, без разлога (l. c.).

[20]) Cinnamus V, cap. 12; Jireček, op. cit 37.

[21]) „quod in confinibus Regni Hungariae iuxta Schismaticos regni Rassiae versus Serviam in dioecesi Colocensi, quodam monasterium S. Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Graeci, Ungari et Sclavi servire debeant et cuilibet nationum fuerunt inibi distinctae ac dispositae mansiones, et qui ibi ponebatur Abbas Sergius, per Patriarcham Graecorum, non obediebat in regno Hungariae alicui Prelatorum, sed solum Patriarche praedicto; quodque ultimo Abbate Graeco monasterii praedicti defuncto, praefatus Patriarcha extunc Abbatem non posuit in monasterio memorato... et sic dictum monasterium per decem annos vel circa vacuit et vacat. eiusdem bona dissipavit et occupavit potentia laicalis, et cultus Divinus in eodem monasterio, iuxta tamen ritum Graecorum, interim est non modice iminutus“ (Fejér IX, 1, 224—5.)

[22]) У томе се писму наводи, како је „dux Belus olim... in proprio fondo suo, qui appelatur Keu, monasterium in protomartyris Stephani honore construxit“ за 30 монаха бенедиктинаца. Smičiklas, Codex diplomaticus II, 303.

[23]) Љ. Ковачевић, Глас 58 (1900) 67. Као палатин помиње се од 1146. (Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie 10).

[24]) Rad 42, 76.

[25]) ibid. 117.

војска Фридриха Барбаросе нашла га је полуразорена[26]). Изгледа међутим, да је у Београду још 1073 била чудотворна икона Богородице, коју је „написао“ Св. Лука и која се помиње доцније у Београду, за краља Милутина и деспота Стевана. Према Туроцовој хроници предао се 1073 Мађарима византијски командант Београда, „portans argenteam iconen sanctissime genitricis Dei, semper virginis Mariae“[27]).

Да наведем овде, да је за цркву на смедеревском гробљу, која је стварно из времена Деспотовине, тврдио Ф. Каниц, да је, према неком тобожњем натпису, који је само он нашао и прочитао, подигнута још 1012 године.

На северном крају пустог предела, који се протезао дуж Велике Мораве (Silva Bulgariae), био је знатан центар град Браничево (римски Viminacium). Ту је можда још крајем 9 в., али свакако у 10—12 веку, резидовао и један епископ ὁ Μοράβου ἤθοι Βρανιτξάβου). Међутим није нам познат ни један овамошњи манастир све до краја 14 века.

Манастири у српском Загорју.

У коренитој Српској Земљи, т. ј. у границама, које је рашка држава имала до Стевана Немање, манастири су и млађи и ређи него у источним и поморским крајевима. Монашки је живот, по свему изгледа, овамо импортиран са Запада, из Далмације, односно Италије, а не са Истока, из Бугарске или Византије, као што је у Македонију и косовско-метохијске крајеве. У Загорје је и крштење дошло са Запада. Према Порфирогениту, први мисионари, који су међу оновременим Србима у већем обиму почели проповедати хришћанство, дошли су из Рима.[1]) Према овоме податку пише Јиречек: „Латински свештеници обратили су Србе у време 642—731 год“.[2]) Од великога је значаја било то, што је српско Загорје у црквено-административном погледу већ одавна потпадало под Рим, а не под Цариград.[3]) Као да је и латинска црквена јерархија из Далмације била онда протегнута на сву тадању Србију.[4]) Познато је, како крајем 9 века за мало што и Бугарска није од Рима добила своју црквену организацију. Латинско порекло види се на српској цркви још дуго после овога, па готово и дан данас.[5]) Сем општих

---

[26]) ibid. 122.

[27]) И. Руварац, Гласник 49 (1881) 5; Т. С. Виловски, Дело 67 (1913) 43.

[1]) Србе „ὁ βασιλεὺς πρεσβύτας ἀπό Ῥώμης ἀγαγὼν ἐβάπτισε, καὶ διδάξας αὐτοὺς τὰ τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς αὐτοῖς τῶν χρόνων πίστιν ἐξέθετο“. (Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio cap 32. ed. Bonn. 153).

[2]) Јиречек, Историја Срба I 166.

[3]) Stanoyévitch, La civilisation du Peuple Serbe au Moyen Age (1919) 14.

[4]) ibid. 13.

[5]) „Средњевековна и модерна Србија остала је увек на граници између истока и запада, између грчке и латинске цркве и између латинскога и грчкога писма“ (Јиречек, op. cit. 47). „Србија у средњем веку стајала је много ближе католичком свету него што је то био случај доцније“ (V. Jagić, Archiv f. sl. Phil. 35 (1905) 256).

разлога, црквених, културних и политичких веза Загорја с Поморјем, нема нарочитих разлога за латинско порекло и српскога монаштва. Ја ћу овде да укажем само на један интересантан детаљ. У чакавском дијалекту манастир се зове *молстир*.[6]) Три села у овоме крају и данас се овако зову: Велики и Мали Мојстир, у митровачком Колашину, код манастира Црне Реке, и треће у Пештеру, на Бистрици, десној притоци Лима, близу манастира Богородице, коју је основао или обновио Немања.[7]) Последње се као Молстир помиње још за краља Владислава.[8]) Сем овога има данас код Бијелог Поља и село Сутиван. Међу ретким именима топографским хришћанског порекла, у унутрашњости Полуострва, ово је једино са чисто далматинским обликом.[9])

Али се загорско монаштво, поред свога западњачкога порекла и насупрот антагонизму тадање српске државе и Византије, убрзо изједначило са монаштвом грчко-словенскога типа источних крајева и одвојило од монаштва у Поморју. Ово је делом могло бити због донесене словенске службе са севера (886 године, ако не и раније), више због бугарских утицаја, великог словенског центра у Охриду, а највише због византијске владавине, која је над Загорјем настала крајем 10 века, кад је управо и консолидовано хришћанство код Срба.[10]) Свакако се ово одмицање од латинског Запада и примицање грчко-словенском Истоку извршило поступно, али се етапе овога процеса не могу утврдити. Папске повеље из друге половине 11 века јасно разликују на земљишту барске архиепископије monasteria Grecorum sive Sclavorum од monasteria Latinorum, од којих су први могли бити у Загорју, а други у Поморју. Сем тога, као што се види, папске повеље „словенске" манастире изједначују са грчкима. Једна важна етапа у овоме могло је бити време великог рашког жупана Вукана (крајем 11 века), који је оснивач политичког продирања на ј.—и., пошто су претензије Угарске, крајем 11 века, на Хрватску, Босну и Јадранско Море скренуле експанзију Рашке на ј.—и.[11]) Кад се средином 12 века Немањин отац вратио у Рас, онда је Немању поново крстио тамошњи „епископ Светих Апостол цркве".[12]) Једну од последњих етапа у овоме свакако чине рад Немање и Св. Саве.

Од латинских храмова овога времена зна се само за једну црквицу, чије су развалине нађене у с. Дренови код Пријепоља, источно од Лима, са латинским натписом, који стручњаци међу у 9—10 век.[13])

---

[6]) Rječnik hrv. ili srp. jezika Jugosl. Akad., sub voce mojstir i molstir.

[7]) Аустријска генерална карта 1 : 200.000. Сем овога назвања има у Загорју још географских назвања изведених од католичких црквених институција, као Бискупићи и Бискупље (Насеља 2, 63).

[8]) Споменик 3, 6.

[9]) Види Jireček, Das christl. Element 21—2; Љ. Стојановић, Глас 52 (1896), 15—16

[10]) Stanoyévitch, op. cit. 14.

[11]) Ј. Радонић, Прошлост Старе Србије (Информациони Биро, 1912) 5.

[12]) Šafařík, Památky, Сава 14, 11—12; Првовенчани 2, 24—7.

[13]) Јиречек, op. cit. 167 и прим. 3.

Најстарији манастир, који се помиње у Загорју, јесте *Петрова Црква* или *Св. Апостоли у Расу* (Св. Петар и Павле), при коме је била епископија, ако не пре, а оно извесно у време бугарскога цара Петра (927—67).[14]) Манастиру приписује Дукљанин западњачко порекло.[15]) Западњачки је и храм, коме је манастирска црква посвећена (апостоли Петар и Павле); код Византинаца је обично „Дванаест Апостола" (истина митрополија у бугарском Трнову, основана почетком 13 века, била је посвећена само Петру и Павлу). Једно доцније предање, забележено у 16—17 веку, приписивало је оснивање манастира ученику Св. Павла, Титу.[16]) Црквена грађевина, која се налази северно од Новог Пазара, при ушћу Дежеве у Рашку, на левој страни ове последње, врло је старог и оригиналног облика и, са својим незграпним формама, дебелим зидовима и заплетеним и мрачним ходницима, знатно је другчија од црквених грађевина немањићског времена. То је једна округла грађевина, ротонда, као Св. Донат у Задру и цркве Св. Ђорђа у Солуну и Софији.[17]) Чудан њен облик импресионирао је и летописца, који вели, да је сазидана „на подобије кумирниц".[18]) Овај је манастир све до оснивања архиепископије био центар црквеног живота Србије. Као што је већ наведено, овде је Немања прешао у православље. Овде је он окупио и сабор, на коме је одлучено уништење богумила („в светују с'борнују апостолскују црк'в").[19]) Овде је одржан и сабор, на коме се Немања одрекао престола,

---

[14]) И. Руварац, Глас 62 (1901) 8.

[15]) По њему је краљ Белуш са својим Романима, у знак победе над ранијим рашким жупаном Љутомиром, сазидао „ecclesiam in Rassia ad honorem B. Petri Apostoli in loco Caldanae... Ecclesiam autem supradictam statuit episcopatum fieri, ordinavitque ibi episcopum et episcopatum usque in praesentem diem". (ed. Crnčić 34—5). Код Дукљанина се налази још и тврђење, како дукљански краљ Прелимир, пошто је умро, „sepultus est in episcopio Rassae, in ecclesia s. Petri" (ibid. 39).

[16]) Предање, да је манастир основао Тит (који је доиста долазио у „Далмацију" друга посланица Тимотеју 4, 9—10) први пут је забележено у једном родослову писаном у 17 веку (Споменик 38, 124; И. Руварац, Глас 62 (1901) 1). Иза овога се наводи и у једном писму писаном у Новом Пазару 1744 год. (Глас 62, 1), затим у најмлађа два родослова из друге половине 18 века: пећском, у коме се вели, како је Немања поново крштен „во храме Светих Апостол Петра и Павла јеже создана бист Титом апостолом во времја оно, на подобије кумирниц ондашњих" (Гласник 35, 16), затим троношком (Гласник 5, 29). Најзад, Сава Косановић тврди, да је видео један документат, на коме је био отиснут печат с натписом „на Рашки печат: храма с. апостола Петра и Павла, созд. от апостола Тита". (Гласник 29, 185).

На једном опет месту забележено је предање, да је манастир основао ученик апостола Павла, Тимотеј: у хорографији пећског патријархата коју је 1773 саставио опат Михаило Милишић у Дубровнику (И. Руварац, Глас 62, 1—2).

[17]) Evans, Illyricum III—IV по цитату у Јиречек, Историја Срба I 172. Руски конзул, А. Гиљфердинг, први је научник, који је овај манастир посетио и описао.

[18]) Гласник 35, 16; 5, 29.

[19]) Доментијан (Живот Св. Симеона и Св. Саве, написао Доментијан. Изд. Ђ. Даничић, Б. 1865) 30.

јер се вели, како је ту Стеван крунисан за великог жупана.[20]) Столица рашког епископа остала је при манастиру кроза све време самосталности.[21]) Манастир је појао још средином 18 века, како се види из неких родослова, који су тада састављени.[22]) У новије време манастир је преобраћен у турски војни магацин.

У папским повељама из друге половине 12 века, издаваним барској архиепископији, чија се област протезала и на Загорје, помињу се, као што је већ наведено, манастири „латински" и „грчки или словенски". Наравно, да су не само „латински", већ и ови „словенски" манастири, могли бити у поморском делу архиепископије, као што узима Јиречек,[23]) али мени изгледа много вероватније, да су први били у поморском, а други у загорском делу барске дијецезе. Први пут се ови манастири јављају у повељи папе Александра II од 18 марта 1067 год., којом је, по Ст. Станојевићу, основана дукљанско-барска архиепископија.[24]) Папа предаје првом барском архиепископу, поред поморских епархија, још и „босанску" и „српску цркву", као и „monasteria quoque Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum". препоручујући му, да има у виду, да је то све једна иста црква („ut scias et haec omnia unam ecclesiam esse)".[25]) Исто се то понавља и у листини папе Климента III од 8 јануара 1089, наводећи опет епископије „Србије", Босне и Травуније. Архиепископу наређује папа, да води бригу над „omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclavorum".[26]) Најзад, у недатираној листини папе Каликста II (1119—21), која је вероватно с краја 1120 или почетка 1121 год.,[27]) барском архиепископу Илији поверава папа како цркве у приморским дијецезама, тако и цркве у „Србији", Босни и Травунији, заједно са „monasteriis tam Latinorum quam Grecorum seu Sclavorum".[28]) Ово су били несумњиво источњачки манастири са Србима монасима, „који су се по својој прилици међусобно (од „латинских") разликовали по језику својих литургијских књига".[29]) Monasterium Sclavorum звао се у Чешкој у 14 веку један бенедиктински манастир, који је био подигнут за далматинске глагољаше, (данашњи Emaus).[30]) Али је свакако било и других разлика, јер је

---

[20]) Теодосије (Живот Св. Саве, написао Доментијан. Изд. Ђ. Даничић. Б. 1860) 38—9.

[21]) Рашки епископ при овоме манастиру помиње се 1284 (Записи 26), 1305 (Записи 38: „в дому Светих Апостол иже в Расе").

[22]) Гласник 35, 16; 5, 29.

[23]) Историја Срба I 171.

[24]) Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави (1912) 25.

[25]) Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia (1877) 201.

[26]) P. Kehr, Papsturkunden in Rom (Nachrichten von der koenigl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen 1900, 2.) 148—9.

[27]) Станојевић, op. cit. 45 и прим. 2

[28]) J. v. Pflugk-Harttung, Acra pontificum Romanorum inedita II (1884) 242.

[29]) Јиречек, Историја Срба I 171.

[30]) Jireček, Das christl. Element 2.

западњачко монаштво од самог свог почетка, још у 4—5 веку, кад су западњаци имали поред грчких своје манастире у Палестини, имало свој посебни тип и своје нарочите облике.[31]) Разлика је у 12 веку било већ и у служби и у црквеним обичајима, како се види из једног писма папе Александра III од 1167. У томе писму папа пише, како му је епископ рабански, у северној Арбанији, био јавио, „да ће се одрећи своје службе и црквених обичаја, који су у многоме друкчији но у римској цркви и да ће примити службу и црквене обичаје католичке цркве".[32]) Наравно, та разлика није још била онолика као неколико векова после раздвајања цркава. Још читав век по раздвајању источне и западне цркве било је могуће осцилирање појединих националних цркава између Рима и Цариграда. Иза великих успеха византијског цара Манојла Комнина у Угарској (1166) калочки архиепископ тежио је, да се отме од Рима и дође под Цариград. Тада су, сем угарске цркве, још и спљетска и барска, биле вољне да, под утицајем државне власти, напусте старе везе с римском црквом и ухвате нове са цариградском патријаршијом.[33])

Још само један има податак о егзистенцији монаштва у Загорју пре Немањина времена. Крајем 11 века помиње се код Звечана један монах, и то на врло рђавом послу. Кад је, иза 1093, дрички византијски намесник, Јован Комнин, продро с војском до Звечана и ту се улогорио, дошао му је неки монах и доставио, да на њега иде жупан Вукан. Али овај то не поверова, него калуђера отера као лажљивца. Срби доиста ударе изненада једне ноћи и униште цео тај византијски одред[34]). Податак је још и речит доказ оријентације тадањег монаштва у Рашкој: оно је било не само грчкога типа, него још и гркофилско.

Наведена неколика податка једини су помени монаштва у Рашкој пре Немањина времена. Али се од почетка владавине Немањине и иза њега, кад извори релативно обилују, помињу неколики манастири, који нису тада подигнути, већ су очито старији. У студеничком типику, који је писан 1207—1215, наређује се, да бирању игумана за Студеницу присуствују још шест игумана најугледнијих манастира у Србији. Поред три Немањина манастира помињу се овом приликом још и друга три: „Богородица Градачка", Св. Никола и Св. Ђорђе у Дабру[35]). Ја мислим, да с разлогом Јиречек помера овај податак у време Немањино, када је Студеница подигнута и када је овакво наређење

---

[31]) St. Schiwietz, Das morgenlaendische Moenchtum II, 164—192.

[32]) „voluntatem habes (ritum) Grecorum, qui in multis romane ecclesie consuetudini obuiare videtur, in quibus potes vitare et nostris te velis moribus informare" (Smičiklas, Codex diplomaticus II, 110).

[33]) Станојевић, op. cit. 58, 60.

[34]) „καὶ τῆς πρὸς τὸν Ἰωάννην φερούσης τοῦ Βολκάνου ἁφαμένου, μοναχός τις προκαταλαβὼν τὸ μελετώμενον ἀπαγγέλλει τῷ Ἰωάννῃ, καὶ καταλαμβάνειν τὸν ἐχθρὸν ἤδη διισχυρίζετο. ὁ δὲ μετὰ θυμοῦ τοῦτον ἀπεπέμφατο, ψεύστην καὶ ἀπατεῶνα ἀποκαλῶν" — Anna Comnena, ed Bonn. I, 438.

[35]) Гласник 40, 155.

морало постати[36]). Како их Немања није подигао, то држим, да су сва три ова манастира постојала још пре његова времена. За „Богородицу Градачку" (ибарски Градац) то је ван икакве сумње, јер се тај манастир не наводи међу његовим задужбинама, док се помињу и много незнатнији манастири. Овако висок углед могао је овај манастир имати само по томе, што га је подигао какав владалац пре Немање. Кад су доцније, око 1219, основане епископије, јављају се први пут манастири Ђурђеви Ступови у Будимљу, Св. Ахилије у Моравицама и хвостанска Богородица. Вероватно је који и од ових манастира из времена пре Немање. Нарочито Св. Ахилије изазива асоцијацију на времена цара Самуила, који је томе свецу подигао манастир у Преспи. Да додам још, да родослови приписују оснивање Св. Апостола на Лиму Немањином „брату" Завиди[37]). За манастир Св. Богородице у Бистрици, код Бијелог Поља, види се из једне Владислављеве повеље, да му је Немања био ктитор. Из тога се не може знати, да ли је манастир Немања основао, или је само већ стари манастир обновио.

Као што се види, већина ових вероватних преднемањићских манастира била је у долини Лима. Свакако је долина ове реке била главна осовина преднемањићске Србије. По наведеним именима села (Мојстир и Сутиван), а нарочито: 1) с обзиром на плодност и питомост бјелопољске котлине (то је најпространија плодна и ниска равница од Никшића до ваљевских планина и од Сарајева до сјеничке висоравни), уз то је и оаза питомије климе, 2) што се бјелопољска котлина налази на онда чеоној страни Загорја, одакле је била најлакша веза с Поморјем (преко Мојковца и Колашина) и 3) што су одатле најподесније везе и с осталим крајевима Загорја, мени се чини, да је бјелопољски крај био средиште преднемањићске рашке државе све дотле, докле није освојен Рас.

Имају још неколике индикације, које упућују на егзистенцију монаха и манастира у Рашкој и пре Немање. Први манастир, који Немања подиже, био је женски, што свакако он не би урадио, да није било повише мушких манастира. У житију Св. Јоакима Осоговског наводи се, како је он дошао под Осогов са запада: „от запада к востоком приходит" (в. с. 30). Све стране српског духовног живота у време Немање показују већ знатну израђеност и један дуг претходан период културног живота. У време Немањино налазимо „већ готов, и то потпунце готов, прекрасан један посао, српско-словенску редакцију старословенских књига"[38]). Исто је то констатовано и за уметност српску. У Немањино време српско је монаштво већ бројно толико јако, да емигрира у Византију. Год. 1185 спомиње се српска монашка

---

[36]) Staat und Gesellschaft im mittelalt. Serbien I, 49.

[37]) Гласник 53, 33, 45.

[38]) Ст. Новаковић, Први основи (1893) 147. По Новаковићу се српскословенска редакција већ била потпуно израдила до краја 11 века (op. cit. 152).

колонија у Солуну. Тада су се, како пише солунски архијепископ Јевстатије, у одбрани града од Нормана, одликовали својим јунаштвом Срби монаси (ἐκ τῆς τῶν Σέρβων т. ј. γῆς) из манастира Св. Димитрија[39]). За ово се време овим именом још не називају људи источно од Косова. Да додам, најзад, да се, насупрот општој тежњи, да се порекло манастира и цркава доведе из што веће старине, и у нашој средњевековној историографији и у традицији показује сасвим супротна тежња, да се заслуге потоњих ктитора увећају на рачун првих, нарочито, ако су први ктитори мање знатни од потоњих или ако су странци. Тако се, на пример, Немањићима приписује много манастира, који су од њих знатно старији. Оснивање ибарскога Градца, који се још у време Првовенчанога помиње као „краљевски" манастир, приписује Данило краљици Јелени. Милутину се придаје читав низ манастира, који су ваљда сви до једног постојали и пре овога краља. Од Милутина су старији и Грачаница и Бањска, као и Св. Ђорђе и Св. Никола у Дабру. За овај последњи, један натпис у овоме манастиру, писан вероватно око 1575, тврди, како манастир тобож „от испрва с'здан бист" од стране краља Дечанског[40]). И сама Душанова задужбина, Св. Арханђел код Призрена, постојала је пре него што је ту Душан подигао своју величанствену задужбину.[41]) Из свега овога излази, да је и пре Немање у границама Рашке било прилично и манастира и монаха и да не почиње све са Немањом, како би хтели да представе наши средњевековни историографи. С тога мени не изгледа, да је тачно тврђење, да су почетком владавине Немањине само на Приморју постојале неколике цркве од цигље и камена[42]).

Ипак, поред свега овога и у сравњењу са приликама, које су настале за владавине Немањића, у главном остаје факат, да у Србији преднемањићског времена није било много цркава и манастира и да је она, с те стране, била знатно скромнија и од источних крајева, који су били под утицајима византијске цивилизације и од поморских, који су били под утицајима Италије. То се види и из факта, што је и поред силног зидања за Не-

---

[39]) Migne P. G. 136 (1865) 9—140; Tafel, Komnenen und Normanen (2. Aufl. 1870) 149 и прим. 304.

[40]) Записи 4935.

[41]) Само се доцније у западним крајевима радо хтело доводити порекло манастира из што веће старине: Савина је тобож основана 1030 (Записи 4082), Манастир Тврдош, 4.5 km. западно од Требиња, који се не помиње пре 1509 год., по предању подигли би цар Константин и царица Јелена. (Vl Ćorović, Die Herzegowinischen Klöster (Separat-Abdruck aus Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien u. der Herzegowina Bd. 13 (1915) 5). У манастирском поменику, поред овог предања, наводи се још и то, како је манастир доцније обнављао краљ Милутин 1270 год. (Записи 4300). Славонска Ораховица тврди се да је основана 1100 (Записи 4925), Ковиљ, у Бачкој „изобрази се" први пут 1320 (Записи 3254, 3255), а манастир Крупу у Далмацији једаред је тобож само „поновио" 1342 цар Стефан „Силни" (Записи 3782), а други пут „создао" 1345. (Записи 3552).

[42]) Stanoyévitch, La civilisation du Peuple Serbe 20.

мањина времена ипак велика оскудица у црквама и манастирима. За време свог старешиновања у Студеници (1208—1215) и Сава је по целој Србији подигао многе „цркве“ и њима украсио „поља и удоља и брда“, али све то није било довољно, те је Сава био принуђен, где „не достиже цркве с'творити, ту крст постави, да на всаком месте име божије прослављајет се“[43]). Незнатан утицај цркве на тадање српско друштво види се и из тога, што је још у време оснивања архијепископије (1219) било веома много нецрквених бракова. Један од првих послова, које је Сава предузео, кад је постао архиепископ, био је тај, што је разаслао протопопе да венчају оне, који „невенчани беху“ и који „јако овце не имуште пастира беху сметени“. Ти изасланици имали су да венчају „старце же и средовечније и младије муже и жени“[44]). Савременик, Виљем Тирски, представља Србију као земљу веома ретко насељену, са силним шумама и становништвом, које се бави само сточарством. Ниска црквена култура и површно и слабо хришћанство свакако је један од главних узрока, што се савремени крсташки путописци врло неповољно изражавају о тадањим Србима, мада је главни разлог оваковог представљања земаља и народа, куда су крсташи пролазили, у тежњи, да се тешкоће путовања увеличају, да би се тим повећале и заслуге побожних бораца за ослобођење гроба Христова[45]). Србе 12 века представљају крсташки путописци као веома ратоборан, али крајње дивљи и необуздан свет „populus incultus absque disciplina“ (Виљем Тирски, 1169) „filii Belial, sine iugo Dei“ (Арнолд из Либека, 1172)[47]).

Манастири у Поморављу.

Нишки крај, као и цела долина Велике Мораве, није улазио у састав преднемањићске Србије. Сам Ниш био је под врло јаким византијским утицајима, те се није много разликовао од осталих византијских крајева. За Манојла Комнина (1143—1180) Ниш је био врло важно војничко средиште и стратегијска база за операције и против Србије и противу Угарске.[1]) По средњевековним путописцима као да је од Ниша на исток настајао сасвим друкчији предео него од Дунава дотле. Њима Ниш прави јак контраст према непроходној пустињи, која је трајала од Дунава до Ниша (Silva Bulgariae). Крајем 12 века представљала је нишка област гранични предео византијске политичке и културне области. Познати су случајеви преношења имена појединих делова Цариграда у крајеве, где су били врло јаки визан-

---

[43]) Доментијан 205.
[44]) ibid. 243—4.
[45]) P. Matković, Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vieka Rad 42 (1878) 69.
[46]) Rad 42, 110; Wilh. Tyr. XX, 4.
[47]) Rad 42, 112, с позивом на Pertz, Monumenta Germaniae, SS. XXI, 115.
[1]) Кинам, књ. 5, гл. 5. Ed. Bonn. 212—213.

тијски утицаји. Једна махала у Пироту и данас се зове Галата, по имену једног дела Цариграда.[2]) Крсташки путописци веле за Ниш, да је веома богат („civitas ditissima", Albertus Aquensis),[3]) да је јако утврђен град, и да се даље на путу од Ниша налазе градови, села и обрађена поља (Виљем Тирски).[4]) Кинам, међутим, тврди, да и од Ниша даље, све до Средца (Софије), трају врлетне и мучне горе.[5]) Па и Анзберту се и иза Ниша наставља шумовит предео.[6]) Сам Ниш анонимни путописац из 12 века назива „градићем",[7]) а Анзберт пише, да је Ниш некада био тврд град, али га је Бела III делимице разорио (1183).[8])

У нишком крају, дакле, морало је бити доста манастира и цркава, као и по осталим нашим крајевима, који су били у сфери византијске цивилизације. У самом граду Нишу помиње се први пут 1072 год. манастир *Св. Прокопија,* једног палестинског мученика из диоклецијанског времена, који је у средњем веку био заштитник града Ниша.[9]) Према Кинаму, Манојло Комнин (1143—1180) узео је у Сирмијуму (дан. сремска Митровица) руку Св. Прокопија и вратио осталим моћима „ἐπὶ τὸν ἐν Ναϊσῷ νεών", одакле је она давно била одузета, кад су једном, не много пре владе цара Алексија I (1081—1118), Мађари долазили до Ниша.[10]) Одузимање свечеве руке меће Јиречек у 1072 годину (Мађари су је били поставили у цркву Св. Димитрија у Сирмијуму), а враћање у 1162 годину.[11]) Иза овога се овај манастир помиње још само 1204, кад је при њему била епископска столица. У писму архиепископа велбушког и преславског папи од 25 фебруара 1204 помиње се „humilis episcopus sanctissime ecclesie beati et gloriosissimi magni martyris Procopii de Niso Kiricus".[12])

Из овога ће времена бити и манастир *Св. Пантелејмона* у Нишу, који се помиње тек доцније за Немање, који га је обдарио и манастирску му цркву обновио. Овај манастир наводи Првовенчани међу угледним страним минастирима, које је његов отац обдаривао: „светаго и великаго мученика Пантелемона в

---

[2]) Jireček, Das christl. Element 73; Старинар 5 (1888) 117.
[3]) Rad 42, 76.
[4]) ibid 77.
[5]) Кинам, књ. 2, гл. 13. Ed. Bonn. 70.
[6]) ibid. 128.
[7]) ibid. 117.
[8]) ibid. 124.
[9]) Jireček, op. cit. 37.
[10]) Кинам, књ, 5, гл. 8. Ed. Bonn. 227.
[11]) Jireček, op. cit. 37.
[12]) Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium I, N° 45, 29. Култ Св. Прокопија био је раширен по целој околини. Данашњи окружни град Прокупље назван је овако по некаквом храму овога свеца. Још 1395 назива се „град светога Прокопија" (Гласник 24, 273). Црква „светога великомученика Прокопија" обновљена је у Прокупљу 1734 год. (Записи 2625). За једне развалине, изнад с. Вине на Ветерници, предање тврди, да је то била црква Св. Прокопија (Милићевић, Краљевина Србија 21). Исто тако и у врањском округу постоји једна црквица Св. Прокопија (op. cit. 284).

граде Ниши, јеже храм му с'зида ту.[13]) Манастиру више иза овога нема никаква помена. М. Ђ. Милићевић пише, да данас у Нишу, више Јагодин-Мале, има нова црквица Св. Пантелеје. Стари Немањин манастир, тврди он, ваљда по предању, био је изнад ове црквице, под самим Виником.[14])

У нишкој околини налазили су археолози остатке црквених грађевина, за које држе да су старије од 12 века: код с. Ђурлина има порушена троброда василика, онда у с. Матејевцу једноброди храм с кубетом и код Орлана једноброди храм без кубета.[15]) Од интереса је, да и цркве подизане у 19 веку у Нишу, Пироту и Трну имитују врло старе моделе (василике с гинекејем на горњем спрату).[16])

Многобројне црквене развалине, које се налазе у планини Мојсињу, на левој страни Бинче, до Сталаћа, држим, да у главном потичу из времена кнеза Лазара и деспота Стевана. Археолози, међутим, према начину зидања, материјалу од кога су грађене и архитектонским облицима, мисле, да све те развалине не потичу из једног истог времена. Најстарија би од ових цркава била црква на гробљу у *Ђунису*, коју данас народ зове *Св. Никола*. Остаци живописа, који су у цркви сачувани, потичу „из XIII или XIV века", али је сама црквена грађевина „из врло давнога доба, можда и римскога, али свакако пре Стевана Немање".[17]) И име села Ђуниса хришћанског је порекла, од какве цркве Св. Дионисија.[18]) Није искључено, да је баш горњи храм на ђуниском гробљу био посвећен Св. Дионисију.

Иначе је на север од Ниша, па све до Дунава, настајала непрекидна пустиња, покривена „неизмерним и нечувеним шу-

---

[13]) Немања обдаривао манастире: Св. Петра и Павла у Риму, Св. Теодосија у Пустињи, Св. Николу у талијанском Барију, Евергетидску Богородицу у Цариграду, Св. Арханђела у Скопљу, Св. Димитрија у Солуну и „светаго и великаго мученика Пантелејмона в граде Ниши, јеже храм му с'зида ту" — Šafarík, Památky, Стефан 10, 4—6.

[14]) Краљевина Србија 104.

[15]) Опис развалина код Ђурлина у Милићевића, Краљевина Србија (1884) 19—21. М. Валтровић, Старинар 5 (1888) 120, Глас 17 (1889) 34. Доцније и Андра Стефановић пише, да се и са археолошке стране „посигурно може закључити, да има још трагова од црквених грађевина, које су на српском земљишту подигнуте још у доба пре Немање. Тако су пре неких година у с. Ђурлинама, близу Ниша, пронађени темељи једне повеће црквене грађевине до на 1 m. висине, која по своме распореду, по облику и распореду стубова, по структури зидова показује један особени тип који нема никакве сличности са грађевинама доцнијих периода; са врло много основа може се мислити да је та грађевина постала утицајем Запада. Исто се тако у долини Тимока налазе трагови неколиких црквених грађевина које имају неки особени тип, независан од доцнијих грађевина, па се по великој вероватноћи могу уврстити у грађевине првог периода (преднемањићског). Трагови једне такве старе грађевине налазе се и у околини Соко-Бање. По ономе што сам могао докучити по многим знацима вероватно води порекло из тог периода и стара црква (варошка) у Прокупљу". (Стара српска црквена архитектура и њен значај — Српски Књижевни Гласник 9 (1903) 50—1).

[16]) М. Валтровић, Глас 17, 34.

[17]) Коста Јов. Јовановић, Старинар II нов. р. (за 1907) 154—6, 158, 164

[18]) Љ. Ковачевић, Старинар II нов. р. 165.

мама", беспутна и са многим баруштинама, тако, да је готово била непроходна. То су „Deserta Bulgariae" или „Silva Bulgariae" крсташких путописаца 11 и 12 века, чији су једини становници тога времена били „хајдуци народа скитскога", који живе без крова и обрезују се.[19]) Виљем Тирски назива их изриком Печењезима.[20]) Овакав спољни изглед добила је, иначе плодна долина, због силних упада Печењега, Кумана, Мађара и других народа њихове расе, који су становали у северним крајевима. Наравно да при оваком стању ствари не треба очекивати никаквих цркава и манастира.

2. Монаштво и манастири за владавине династије Немањића (1168—1371)

Оснивање манастира за Стевана Немање

(1168—1196)

Тек је са почетком владавине Немањића, упоредо са политичким и културним развијањем Србије и јачањем религиознога живота у народу, почело интензивније оснивање манастира и веће напредовање монаштва. Већ у време Немањино јавља се доста манастира, који, истина, нису сви тада и основани, него се овда само први пут јављају због релативно обилнијих извора. На сваки начин немањићски су владаоци врло много манастира подигли, али су још више старих манастира обновили. При томе су Немањићи од малих и скромних манастирића правили велике и богате задужбине, а њихови издашни прилози материјално су обезбедили манастире и живот у њима учинили удобнијим. Велика наклоност Немањића према монаштву и цркви у опште, као и мир и благостање, које су они били Србији обезбедили, одазвала се веома повољно на развијање манастирских институција.

Главни мотив подизању манастира била је, наравно, побожност („Христова љубав"), једна од карактерних црта немањићске династије. Страх од Страшнога Суда једно је од главних осећања људи Средњега Века. Ово осећање управо је карактеристично за Средњи Век, јер га, у толикој мери, нема ни класично ни модерно време. Оно је инспирисало Дантеову Божанствену Комедију и Микел-Анџелову Систинску Капелу, и, с друге стране, било узрок толиким религиозним ратовима Средњега Века. Средњевековни човек сав је био обузет бригом, како да спасе своју душу. А као једно од најпоузданијих средстава за то сматрало се подизање цркава и манастира и прилагање по-

[19]) Lietbert, 1054 — Rad 42, 70.
[20]) Rad 42, 77.

божним установама. У народу се и данас манастири зову „задужбинама“. Манастир се, дакле, подиже, да се у манастирској цркви чини помен оснивачу и његовој породици за живота, а по смрти, да се моли за опроштај грехова и „рајско наслађење“, „да се њему поје литурђија овог св'јета као и онога“. За Немању пише син му Стеван, како је манастире подизао, да би се божји угодници заузели за њега код Христа, да га „не осудит в д'н страшнаго и грознаго испитанија“[1]). Сам Стеван, заједно са сином Радославом, приноси Христу своју задужбину Жичу „в мольбнују памет нају“[2]). Подижући Бањску моли се Милутин Св. Стевану, да га на овоме свету чува од „настојања“ његових непријатеља, а на ономе да му се нађе као „милостив помоћник“[3]). Краљ Дечански, молећи се Богу, да његов манастир, Дечане, прими, вели у својој молитви, како себе већ гледа над гробом и како се боји „страшнаго ти судишта“, те моли Бога, да га помилује „в ден судни“[4]). Према једном савременом запису подигао је Душан манастир Св. Арханђела, код Призрена, „на помошт и на спасеније да му јест души и телу јегову“[5]). Кнез Лазар у раваничкој повељи пише, како је Бог обећао „царство вечно“ онима, који се буду старали о црквама: „славештеје ме прослављу“[6]). У повељама се често наводи, као мотив подизању или прилагању манастирима, да се дародавац сетио „горкога часа смрти“, кад ће му ваљати изаћи пред свога „владику“ и „судију“ Христа. За ту прилику он рачуна, да ће молитве свеца, коме је манастир подигао или обдарио, умилостивити „страшнога судију“, да у својој пресуди буде благ. Балша III подигао је 1413 манастир Прасквицу Св. Николи „che li sia in aido de le sue anime in la corte celestial, quando sara el juditio grando“[7]). Описи и уметничка представљања Страшнога Суда изазивали су ужасан страх код средњевековног човека. Позната је прича, како је бугарскога цара Михаила-Бориса на покрштење бугарскога народа одлучила једна слика „неког солунског зографа, монаха Методија[8]).

Било је и специјалних разлога, због којих су се манастири подизали. Ако је требало Богу захвалити за какву победу или излечење од какве болести, или какве било напасти или невоље, подизао би се манастир. То је бивало и после заветовања ради ослобођења од каквог недуга. У тамници се Немања обраћа Св. Ђорђу „молбом да му помогне да се из затвора избави“,

---

[1]) Safarík, Památky (1873), Стефан Првовенчани, Житије Св. Симеона 10, 10—11.

[2]) Miklosich, Monumenta Serbica (1858) 11.

[3]) Споменик 4 (1890) 1.

[4]) Љ. Стојановић, Записи 5104.

[5]) Записи 90.

[6]) Летопис Мат. Срп. за 1847, 4, 46.

[7]) Споменик 11 (1892) 67.

[8]) Μαυρογιάννης, Βυζαντινὴ τέχνη καὶ βυζαντινοὶ καλλιτέχνοι (1893) 78. Jireček, Geschichte der Bulgaren (1876) 154.

заветује се свецу, да ће му „послужити“ целога живота[9]). Чим се затвора ослободио, одмах је Немања подигао Св. Ђорђу један манастир, у Расу. Господар Зете, Иван Црнојевић, као једини разлог подизању Цетињског манастира наводи то, што се је био заветовао Богородици де Лорита, кад је из земље био прогнан, ако му помогне да се поврати у своју земљу, „црков сотворити в честноје име ње“[10]).

У Византији су обично најревноснији оснивачи манастира и најиздашнији приложници били они владаоци, који су имали што на својој савести. То су они чинили и ради умирења своје савести и задобијања цркве за себе, као и из жеље, да им се учињено насиље опрости или заборави. Тако је узурпатор Василије I Македонац основао на стотину цркава и манастира у Цариграду и предграђима. Чак је за зидање манастира и војску своју употребљавао. Према причању његова унука, Порфирогенита, он је врло много свога времена проводио по манастирима, монахе веома уважавао и у прилозима превазишао све своје претходнике[11]). Исти је случај и са царем Алексијем I Комнином[12]). Од наших владалаца ово, делом, може бити узрок велике побожности, огромног прилагања црквама и подизања манастира код Драгутина, Милутина, Душана, а можда и Стевана Немање.

Али је за подизање манастира, сем побожности, било и много других мотива и разлога, који су, истина, сви укупно били мање важни од побожности. Један од важних разлога за подизање манастира код свију народа, код којих је хришћанство било младо, био је религиозно-политичке природе: да се народ привуче и одржи у вери. Нарочито је то био задатак велелепним манастирским зградама[13]). Да се хришћанство утврди и народ морално дигне било је сасвим недовољно световно свештенство, које је и само било скоро на истом нивоу са народом[14]). И код Срба је тек са оснивањем великог броја манастира изведена нова и потпуна конверзија наших предака. Но било је и других политичких разлога, који су играли знатну улогу при подизању манастира. Сад знамо, каквог је државног типа била средњевековна Србија. Познато нам је, да је то била сталешка држава са краљем, кога је ограничавао сталешки парламенат — „сабор Српске Земље“. Монаштво и црква у опште, са својим схватањима владаоца према принципима римскога права, били су сасвим природан савезник српских владалаца противу осионе властеле. У „сабор“ су ови уводили и старешине свију нових манастира, које би подигли, и, тим путем, старали се да повећају у њему свој политички утицај. У сваком случају свој чврсти

---

[9]) Šafarík, Památky, Првовенчани 5, 16—17.

[10]) Monumenta Serbica 530—1.

[11]) Ferradou, Des biens des monastères en Byzance 30—31.

[12]) Ferradou, op. cit. 77.

[13]) Андра Стефановић, Стара српска црквена архитектура и њен значај — Српски Књижевни Гласник 9 (1903) 298.

[14]) Le comte de Montalembert, Les moines en Gaule sous les premiers Mérovingiens (Paris, 1869) 29.

положај, који је династија Немањића имала у земљи, добрим делом имала је да захвали својим задужбинама и издашности према цркви. Апсолутизам, који се у средњевековној Србији и Бугарској јавља пред њихову пропаст, приписује се делом утицају цркве, односно њеним традицијама византијског самодржавља[15]). У раније византијским крајевима, који су, почев од 1282, припајани Србији, за подизање манастира био је још један разлог више: српски се краљ, пред својим новим поданицима, морао афирмирати као не мање „благочастив" (побожан) од византијских царева.

Даље, манастирске задужбине ласкају сујети оснивача и дају му многе почасти, како за живота, тако и по смрти. Оснивање манастира била је, дакле, још и ствар таштине, моде и репрезентације. Побожан живот монаха појединих манастира служио је на пример, „на похвалу... и на освештеније (украс, понос)" манастирским оснивачима[16]). Углед владалаца зависио је колико од славе њихова оружја и добре управе, добијених битака и освојених градова и земаља, толико и од њихове „благочастивости" и „христољубивости" т. ј. по подигнутим манастирима и цркви учињеним прилозима и завештањима. Према ономе, што Немању оптужују браћа због зидања манастира, без њихова питита, изгледало би, да је средином 12 века оснивање манастира била једна од владарских прерогатива[17]), али пре ће бити, да се то односи на права и привилегије, које је Немања био дао својим задужбинама, не питајући браћу.

Један од специјалних узрока подизању манастира био је обичај, да владаоци подижу манастире себи за гробнице. У Византији је, почев од царева па све до људи, које није потпуно обузимала брига за свакидашњим хлебом, за свакога било веома важно питање, где ће бити сахрањен. Свако је гледао, да себи обезбеди место за гроб или у каквом постојећем манастиру или у опште храму или се, ради тога, подизао нарочити храм.[18]) И у средњевековној је Србији било правило, да владалац подигне манастир себи за гробницу, где ће се, кад умре, сахранити. Св. Арханђела код Призрена подигао је, вели, Душан, желећи „место себе покоишно сътворити, јакоже су прародитељије моји".[19])

Докле су бугарски цареви били велики освајачи и никад нису подизали монументалних задужбина, дотле српски владаоци читава три века зидају много и богато, својим сјајним задужбинама обављају једно значајно дело, културно-политичко и религиозно, и дају српско обележје пространим областима ко-

---

[15]) К. Радченко, Религиозно и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ (Кіевъ, 1898) 45.

[16]) Доментијан, Живот Светога Симеуна и Светога Саве. Изд. Ђ. Даничић (Београд, 1865) 17.

[17]) „Почто твориши сиковаја, не сьвештав о сих с нами, јаже ти не подобаіет творити" (Првовенчани 4, 5–6). Слично и код Доментијана (7).

[18]) Н. Скабалановичъ, Византійское государство и церковъ въ XI вѣкѣ (1884) 427.

[19]) Новаковић, Закон. спом. 412.

јима су владали, вели Габриел Миле. Поред Ибра и двеју Морава, пише исти учени Француз, зачуђава путника број црквених грађевина, њихове поносите размере, као и разноликост и сјај њихових украса. А кад путник уђе унутра он се диви портретима краљева и деспота.[20]) Црквене су грађевине наше Јиречеку „речит доказ некадањег богатства земље и уметничког смисла владалаца и нације".

Родоначелник династије Немањића, велики жупан *Стеван Немања* (1168—1196) био је ванредно ревностан оснивач и обнављач манастира. У поузданим се изворима не наводи, да је који владалац пре Немање подизао манастире. Само за великог жупана Десу (око 1161—1165) пише Орбини, како је тројици монаха поклонио острво Мљет и, на тај начин, постао оснивач тамошње бенедиктинске опатије.[21]) За владе Стевана Првовенчаног налазимо један краљевски ставропигион из времена пре Немање (ибарски Градац), који је могао тај углед имати само као задужбина каквог владаоца из времена пре Немање. Међутим стари наши историографи представљају као да пре Немање није било ничега, и као да тек са њим све настаје. Ни српски народни епос, у колико је за последња три века забележен, ничега не зна о временима пре Немање. Мени изгледа, да оваком писању старе наше историографије није узрок какав династички разлог, јер сад знамо, да Немањићи нису били нова узурпаторска династија, већ стара владалачка крв. Пре ће бити, да је Србима 13 и 14 века била непријатна успомена на ранији недовољно православни период њихове земље. Узима се, да је Немања извео сасвим нову оријентацију црквено-државне политике. Кад је Стеван Немања, по крштењу католик,[22]) својим освајањем зашао у црквену-културну византијску сферу, прихватио је он свом снагом православље. Истина, колико је овакова црквена оријентација помогла ширењу српске државе на југ, толико је и отежала пријањање поморских земаља уз Рашку.[23])

Збиља се из савремених извора и види, да је за Немање изведена нова оријентација државно-црквене политике. Према Ст. Станојевићу, Немања је решио у Србији тада веома акутно „верско питање" на тај начин, што је искоренио богумилство[24]). Мени изгледа, да се у току 10—12 века код источног дела Јужних Словена била формирала једна скоро национална религија, која је представљала мешавину старих поганских елемената, источњачких јереси и византијске ортодоксије. Дело Немањино,

---

[20]) Путник „demeure étonné devant le nombre des édifices, leurs fières proportions, la variété et l'éclat de leur parure". А кад уђе унутра, „il admire les portraits des krals et despotes" — G. Millet, L'ancien art serbe 54.

[21]) Orbini 201.

[22]) У Зети је Немања био примио „латинско крштење", али је, доцније, кад му се, вели се, отац вратио у Рас, добио и „друго" крштење (Првовенчани 2, 22—25).

[23]) Ј. Радонић, Прошлост Старе Србије (Информациони Биро, 1912) 6.

[24]) Историја Српског Народа (1910²) 91—3.

које је било од неизмерних последица, састојало се у томе, што је од те словенске смесе пришао чистој византијској ортодоксији. Сви извори говоре о увођењу у Србију „православерија“ и уништењу „јереси“ и „неверствија“. Само према једном месту код Првовенчанога (Немања „сазнао“, да у његовој земљи има јереси) излазило би, да она није била ухватила великога маха, али сасвим супротно тврде сви остали извори, као и сам Првовенчани. Сам Првовенчани вели за свог оца: „земљу своју погибшују сьбра и ограждаје крстом Христовим“,[25]) „јереси прогна“ и земљу и народ извуче „из бездна“ и научи их божијем „величаствију“.[26]) На другоме месту вели, како је његов отац био „више“ него апостол, јер је био апостол „отачаствију своју“ и јер „из глубини неверствија извлече језик (народ) свој“, показавши му „ново крштење“.[27]) Према Сави, опет, Немања је научио Србе, како треба „држати правују веру“. Он први сам собом показа „благоверије“ (православље),[28]) а потом и остале научи („настави“). Он је био „учитељ православерију“, „црквам просветитељ“, „православерију наставник“ и „благоверију учитељ“.[29]) На сабору својој властели говори Немања, приликом абдицирања, да их је он научио, „како држати се православерније вери“ и препоручује им да не забораве „православернаго закона мноју устављенаго“.[30]) По Доментијану се такође главне заслуге Немањине за православље састоје у уништењу јереси: „все своје отьчьство научи и всечьстнују веру устави“, да слави Св. Тројицу, „јеретичьску и многобожну льст (заблуду) искоренив по всем својем отьчьстве“.[31]) У писму великог жупана Стевана његову оцу наводи Доментијан, како син пише оцу: „ти... прельстни мрак безбожних јеретик отьгна и јереси их потреби и капишта (многобожачки храмови) их раздруши и идоли их ськруши“.[32]) Исто овако пише и нешто млађи Теодосије,[33]) а тако и родослови.[34])

---

[25]) Првовенчани 4, 30—31.

[26]) ibid. 15, 19—23.

[27]) ibid. 25, 23—25.

[28]) Ово би још могло да се односи на католицизам, јер се вероватно мисли на Немањино друго крштење.

[29]) Сава 6, 7—11.

[30]) ibid. 3, 26 и 3, 29—30.

[31]) Доментијан 30.

[32]) ibid. 64.

[33]) У писму оцу пише Сава, према Теодосију: људе своје „православијем просветил јеси и влки јереси прогнав и храми бесовскије опроврг, цркви Богу вьздвигьл јеси“ (Теодосије — Живот Светога Саве написао Доментијан (Београд, 1860; изд. Ђ. Даничић) 34). На сабору, на коме се престола одрекао, истиче Немања као велику своју заслугу: сьблюсти вам буди непримесну к јересем, ихже от нас изгнахом“ (ibid. 37). Теодосију је Немања „в царих апостол,“ јер „апостолски“ „људи своје научив и верују просветив, храми бесовскије опроврг и цркви Богу вьздвиг, јереси прогнав и чистителье вьвде, трње злочестија истрг и лозу благочьстија вери насадив“ (55). Према Теодосију, говорио је Сава никејском цару Теодору Ласкару: „от земље људи наших зловерија јерес отцем мојим и нами отгнана бист и православија вера вьзрастајет и множит се“ (126).

[34]) Немања утврдио „православије, потребив јереси својего отьчьства“ (Гласник 53 (1883) 2). Један истиче, како се српски владаоци до Не-

Но богумилство није лако свладано. Знамо, на пример, да је хумски кнез Петар, вероватно син кнеза Мирослава, био богумил.[35]) На опозицију Немањиним плановима вероватно се односи једно место код Саве, како само једини Бог зна, колико се његов отац морао да бори противу „људских незнања" („невеждестьв").[36]) Колико је јерес била јака види се и из тога, што је она и Сави, много доцније, за време архиепископовања, задавала озбиљне бриге. Према Доментијану, приликом оснивања архиепископије, бринуо се Сава, како да у својој пастви утврди „правоверије".[37]) Ради тога он окупља „велики сабор", на коме је извршено" „објављеније светије истиније вери Христови" и проклињање „безбожних јеретик".[38]) И Сава је „безбожних јеретик истовиј потребитељ и всакаго благоверија насадитељ", који је често саборе сазивао, „пречисту веру Христову понављаје".[39]) На другом месту вели Доментијан, како Сава „огњем божьственим јеретики безаконије по отьчьстве си попали и српом духовним пожеже и всако благоверије насади в отьчьстве својем".[40]) Исто тако о Сави пише и Теодосије.[41])

Углед својој антибогумилској политици могао је Немања узети од тадање византијске династије Комнина. Алексије I (1081—1118) био је шампион ортодоксије. Његова кћи Ана поноси се таквим радом свога оца и тражи за њега титулу три-

---

мање нису старали „о истребленији јересних плевел" (2). Међутим Немања „потреби јереси все своје земље србскије и насади благочьстије" (3). Један опет додаје, како је Немања тек кад је одрастао „в разум истиније вери приходит" (31).

[35]) „Petrus, dominvs Chulmie... uir potens et bellicosus, sed non sine infamia heretice feditatis" Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana (Zagreb 1894) 103.

[36]) Сава 3, 1—2.

[37]) Доментијан 226.

[38]) ibid. 233—4. Види и Теодосије 146.

[39]) Доментијан 287. Није, међутим, јасно, да ли се на Савин рад у Србији односи друго место у Доментијана, како Сава „без числа православних људиј сьтвори богоразумним си ученијем и, от льсти идолскије избавив, Господеви приведе" (316).

[40]) Доментијан 320.

[41]) На својим путовањима по земљи Сава проповедаше Св. Тројицу и „јереси разараше" (Теодосије 96). Због Савиних чудеса за време његова старешиновања у Студеници „в веру православија вси утврждаху се" (115). На сабору, на коме је крунисан за краља Стеван, говори Сава, како је Св. Симеон први у Србији „насадио... православије", а за себе вели, како хоће да залије („напоји") биљку православља, коју је отац му засадио (146). Сава моли саборнике, да међу собом не таје јереси (148). Тада неки од присутних признају јерес и одричу је се (149—50). Њих Сава по свршеном сабору задржава, испитује их и одређује им време за које морају бити оглашени, после чега су се имали крстити. Оне опет, који су били крштени „в латинској јереси", такође прима у веру (151). То он наређује и епископима да раде (151), а сам обиђе сву Србију „православија веру утврждаје" (152). Јеретике међу властелом („благородни") Сава превођаше, при чему обећаваше и велике даре; њих и сам краљ обдариваше. А који би остали упорни они су прогањани из земље (152). По Теодосију и сам угарски краљ, под утицајем Савиним, „отрицајет се јереси и јуже веру латинскују држаше" (158—9).

наестог апостола.[42]) Алексије је био веома побожан и лично је улазио у најподробније дискусије са богумилима и павлићанима, и кога не би успео да преобрати у православље, он га предаваше ватри.[43]) За његова времена као да је богумилство било и нарочито раширено.[44]) На сабору, који је Немања био сазвао противу богумила, он води и главну реч, „upravo kano car Alexij I Komnen prije kakova pol stoljeća u Carigradu".[45]) И Немања је своје богумиле кажњавао по одредбама византијских закона. У Византији прогоњени су богумили и за владе Манојла Комнина.[46]) Особити гонилац богумила био је цар Алексије II (1180—83).[47]) Неколике деценије доцније, за цара Борила, 1210, одржан је и у Бугарској, у Трнову, један сабор противу богумила. На томе су сабору богумили изобличени и стајаху „јакоже риби безгласни". Они, који не хтедоше прићи православљу, „предани беше различним казнем и заточењу". Пре овога, вели се, није било таквих сабора у Бугарској.[48])

Није се Немања само за гоњење богумила угледао на византијске Комнине, већ је, изгледа, био узео и сву њихову црквену политику. Сем оштрог гоњења богумила познат је и близак однос Алексија I према свештенству. Алексије је у томе имао и свој политички циљ. „Утицајно и имућно свештенство, правилно вођено (а цар га није остављао без строгога надзора, духовништву веома потребног), сачињаваше благодетну равнотежу према самовољном и на буну увек готовом војничком племству".[49]) Комнини су основали врло много манастира, како сами цареви, тако и остали чланови царске куће.[50]) Алексије I био је међу византијским царевима један од најревноснијих оснивача и обнављача манастира, ма да је у једној невољи покушао да златне и сребрне предмете цариградских цркава и манастира употреби за опрему војске.[51]) Јован II подигао је такође доста манастира. Истина, Манојло није био пријатељ оснивању нових манастира, ни силном повећавању манастирских добара, али то није долазило из каквог систематског непријатељства према монаштву, већ из жеље за његовом моралном

---

[42]) F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118) 310.

[43]) H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte у Krumbacher, Geschichte der byzant. Litteratur (2. Aufl., 1897) 1020.

[44]) У једном бугарском синодику с краја 14 века налази се проклетство „Василија врача", који је богумилску јерес расејао „при Алекси православнем цари Комнине". Цоневъ, Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София (1910) 189.

[45]) Rački, Bogomili i patareni, Rad 7, 124.

[46]) F. Chalandon, Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180) (Paris, 1912) 635 sq.

[47]) Алексије II Комнин „persécuteur par zèle orthodoxe" — A. Rambeaud, Empereurs et imperatrices d'Orient (Etudes sur l'histoire byzantine, 1912) 82.

[48]) Цоневъ, op. cit. 190.

[49]) Gelzer у Krumbacher, op. cit. 1020.

[50]) Chalandon, Jean II Comnène 23.

[51]) Лебедевъ, Очерки внутренней исторіи византійско-восточной церкви въ IX, X и XI вѣкахъ (Москва, 1902) 65—8.

поправком. Ипак је и Манојло основао један манастир, а његови рођаци подигли су их врло много.[52])

Ово угледање на Византију долазило је од политичке снаге њене овога времена. Не само што је Рашка била под њеним културним и политичким утицајима, него је, после успешних ратова са Мађарима, успео био Манојло Комнин да на мађарски престо доведе свога штићеника Белу III, те је за све време владавине овога краља (1173—96) и Угарска била у политичкој и културној зависности од Византије[53]). За овакву политику Немањину мислим да су били од великога утицаја његова гркофилска политика, које се он, изгледа, држао све докле није, помоћу Грка, постао велики жупан[54],) као и његово владање у младим и примчивим годинама у Топлици, близу једне велике комуникације, којом су струјали византијски културни утицаји, и близу Ниша, који је био знатан центар ове цивилизације. Чим је Ниш Немањи пао у руке, одмах га зову његовим „главним градом“[55]). Ту је он дочекао и Барбаросу. И савремени бугарски владалац Јован Асен I (1186—96) водио је исту политику. И он „монастире създа и украсив велми златом и бисром и каменијем многоценим“. И све свете и божанске „цркви многими дари одарив и свободу чисту на њих објавив и всек свештеничьски чин, архијереје, јереје и дијакони многими чьстмим почът“[56]).

Наравно, да је за утврђење ове нове оријентације Немањи било потребно да што више у својој земљи оснажи свештенство, а нарочито монаштво, без чега се није дало замислити утврђење православља. С тога он „цркви освети, монастире създа“, епископе радо слушаше, јереје штоваше, а за монахе имаше „велико смерениje и љубов“[57]). Према писању, опет, другог му сина Стевана, Немањино се срце „распаљиваше божственим огњем, како угодити Господеви и храми угодник(а) светих творити“[58]). Стеван нарочито истиче Немањину наклоност према монасима. Он је, вели, био „мнихом бьдроје око“, „дивни наставник“ и „правило неизрекомо“, пустињацима је био „увет“ (подстрек), а „иночьствујуштим... тишина (мир)“[59]). Средином 13 века пише Доментијан, како се, благодаређи Немањи, у Србији, „капишт“ (многобожачки т. ј. богумилски храмови) „раздрушише“, а „цркви Христови поставише се“. Идоли се порушише, а свете иконе појавише, „беси“ побегоше и „крст Христов всу земљу освети“, и „манастирије сташе по всему отачаству“ Немањином[60]). За своју генерацију вели Доментијан, преко Немање, „Бога познахом

---

[52]) Chalandon. op. cit. 622—3.
[53]) Gelzer, op. cit. 1024.
[54]) Љ. Ковачевић, Глас 58 (1900) 87—9.
[55]) Rad 42, 120.
[56]) К. Радченко, op. cit. 25.
[57]) Сава I, 31—32.
[58]) Првовенчани 3, 18—20.
[59]) ibid. 26, 30—31.
[60]) Доментијан 31.

и льсти идолскије избавихом се“[61]). На другоме месту вели исти историограф, како Немања, место дотадањих „капишта“ и идола, „цркви Христови постави“[62]). Приликом предаје престола завештава Немања сину Стевану, да се стара о „црквах“ и о „служећих“ у њима и да „црнорисце“ штити, да би се они молили за њега, да никако не би био покаран („зазорьну бити“) од Господа[63]). Властели својој том приликом препоручује, да „цркве“ прославе („просвештајуште“) и да имају „к мнишьскому чину смереније“[64]). Према Теодосију Св. Симеуну и Св. Сави дуговала је Србија „православија веру, јереси свобожденије, истиноје крштеније, црквам вьздвиженије... људи узакоњеније, к покајанију наученије, иноких сьбраније“.[65])

Једно место код Саве, како Немања, за прва три своја манастира, које је основао, „сьтвори управу јакоже подобајет“[65*]), могло би да значи какву реформу у унутрашњем уређењу манастира, на пример, потпуно византијско манастирско уређење. Још су Немања и Сава аноблирали монаштво у старом српском друштву. После њих монашење практикују, било од ране младости или пред крај живота, скоро сви Немањићи, као и многа властела. Чим се Немања замонашио „мнози велможе велици в царствији јего, видевше превеликоје смереније господина својего, и вьзљубише Бога и вса оставише: последоваше Богу с господином својим“ т. ј. закалуђерише се[66]).

Засад се зна, да је Немања, сем Хиландара у Светој Гори, основао у Србији пет нових манастира и неколико старих обновио. Прва његова задужбина, коју је, према причању Стеванову, подигао одмах по састанку с царем Манојлом у Нишу, био је женски манастир *Богородице* у *Топлици*, код данашње Куршумлије, („на ушћу Косаонице“), и у њему, заједно са женом Аном, установио „збор црница“ (калуђерица)[67]). Потом је своју задужбину поверио жени Ани, да се она стара о сваком манастирском послу, као и о „чрницама“[68]). Манастир се иза овога више и не помиње. Пропао је већ одавно и још се држи само јужни део зида[69]).

„Не могући уставити свога срца, распаљиван Христовом љубављу“ зида Немања у близини првога, „на усти реке Бањске“, још један манастир, *Св. Николу*, и ту уводи „црначко правило“[70]). При овоме је манастиру нешто доцније смештена, сто-

---

[61]) ibid. 32.
[62]) ibid. 64.
[63]) Monumenta Serbica 5; Сава 4, 25—27.
[64]) Сава 5, 33, 35. По Теодосију: „к божјим црквам чьст всаку и к служештим в њих вьздадите“ (37).
[65]) Теодосије 218.
[65*]) Сава 2, 4—5.
[66]) Доментијан 153 и 52; Теодосије 40, 41.
[67]) Првовенчани 3, 25—27.
[68]) ibid. 3, 21—25.
[69]) М. Валтровић, Глас 17 (1889) 21. Описи црквених развалина: Валтровић и Милутиновић, Гласник 48 (1880) 459—60; Влад. Р. Петковић, Старинар нов. р. 1 (1906) 152.
[70]) Првовенчани 3, 35—38.

лица топличкога епископа[71]). Енглески путник доктор Браун видео је 1669 године код Куршумлије „један манастир и једну стару цркву са две лепе куле“[72]). „Стара црква“ биће Св. Никола, пошто је он имао две куле, које помиње и Доментијан[73]), и, према овоме, овда је био пуст. „Манастир“ би била Богородица, која је, по овом податку, још тада појала. Данас се од Св. Николе држи још само део кубета и једна од двеју кула, које су биле на западном улазу у манастирску цркву[74]).

Оба су ова манастира подигнута пре 1168 године. Љ. Ковачевић њихово подизање мене у време 1165—8, између добијања Дубочице и ступања на престо[75]). Према Сави прво би био подигнут Св. Никола, а потом Богородица[76]).

Кад су Немању браћа затворила, он се заветује Св. Ђорђу, да ће му „послужити“ целога живота, ако му помогне да се из тамнице избави[77]). И кад је светац „услишао“ молбу Немањину и овај се ослободио, одмах је почео да зида храм Св. Ђорђа, који је уз помоћ свечеву убрзо и довршио[78].) Из Првовенчанога се не види, који је то манастир, али Сава вели, да је то био „монастир Св. Георгија в Расе“[79]). То је, дакле, *Св. Ђорђе* у *Расу* или *Ђурђеви Ступови* („от два стлпа“), на с-з. од Новога Пазара и Петрове Цркве, близу Дежеве.[80]) Манастир је био подигнут пре 1168 год., јер Првовенчани и Доментијан наводе оснивање овога манастира пре битке код Пантина, пре него што је Немања постао врховни владар. Жичка повеља наводи овај манастир („Св. Георгије в Расе“) као други „намастир краљевски“ у Србији[81]). Тај је углед манастир доцније изгубио, јер му се игуман („рашки“) на сабору око 1315 помиње на седмом месту међу игуманима српских манастира[82]). Манастир је обнављао краљ Драгутин[83]). Тело је његово, кад је умро, пренесено „от сремскије земље“ у Св. Ђорђа у Расу, „в свој јему монастир“

---

[71]) Гласник 53 (1883) 35.

[72]) Споменик 9, 41.

[73]) Доментијан 7.

[74]) Валтровић, Глас 17, 21. Опис развалина из времена по ослобођењу у Милићевића, Краљевина Србија (1884) 357—9; М. Ризнић, Старинар 1 (1884) 146 и д.

[75]) Глас 58 (1900) 94. Међутим Ст. Новаковић, који такође узима, да су ова зидања вршена по добијању Дубочице, мене ово „око 1159“ (Глас 88 (1911) 6), Јиречек вели, пре 1171. (Staat u. Gesellschaft III (1914) 7).

[76]) Немања подигао „прво у Топлици (манастир) светаго отца Николи и други... свету Богородицу у Топлици“ — Сава 2, 2—3. Доментијан опет, као и Првовенчани, наводи прво Богородицу, али он држи, да је то био мушки манастир (7), сем ако није преписачка грешка „чрнцем“.

[77]) Првовенчани 5, 16—17.

[78]) ibid. 5, 21—24.

[79]) Сава 2, 4.

[80]) Овде се налазе један или два Немањина портрета: „свети Симеон Немања и хтитор места сего светаго“. (Записи 5058, 5059).

[81]) Monumenta Serbica 14.

[82]) Споменик 4, 10.

[83]) Родослови тврде, како је Драгутин „саздао“ манастир Св. Ђорђа „у Расу“ (Гласник 53, 7), док међутим народна песма зна, да је то задужбина „цара Симеуна“.

и ту погребено[84]). Овде се налази, поред ликова Немање, Првовенчаног, Уроша I, „велике краљице" Јелене, и Драгутинов ктиторски портрет („Стефан краљ, син светаго и великаго краља Уроша и критор светаго храма сего")[85]), као и портрет жене му Кателине[86]). Тело Драгутиново налазило се овде још 1597 године[87]). Овде је од реликвија била и рука Св. Јована Дамаскина[88]). Манастир је појао све до 1689 године, када је разорен[89]).

Много доцније подигао је Немања *Студеницу* (Рођење Богородице), у онда пустом крају, где су била само „ловишга зверем". Према реду причања код Првовенчаног зидање овога манастира почето је тек иза 1183 год., после разорења Средца, Скопља и т. д.[90]). А према реду причања код Саве Немања је Студеницу потпуно довршио и повељу јој издао пре него што је Стефана оженио Гркињом (вероватно 1191)[91]). Иначе нема директних података о зидању манастира. Љ. Јовановић узима, да је зидање манастира почето после мира са Византијом 1190[92]). Студеница је Немањи била главна задужбина. Он се заветовао, да овде изврши своје „обете" Богу (да монахује)[93]), па је ту био и гробницу себи припремио. Кад је манастир потпуно довршио („сьздав от мала и до велика"), приложио му је Немања села и остале „правде", као и иконе, часне сасуде, књиге, ризе, завесе, како се, вели се, наводи у његовој „златопечатној повељи", запретив страшним клетвама, ко би његово „предање" потворио[94]). У манастирској цркви налазе се један или два његова ктиторска портрета: „Свети Симеон Немања и хтитор светога места сего"[95]). Овде је он једно време и монаховао (годину и по или две)[96]), док није отишао сину Сави у Свету

---

[84]) Данило, Животи краљева и архијепископа српских (изд. Ђ. Даничић, (1866) 68. Ја не знам, шта је Љ. Ковачевића навело да тврди, како је Драгутин сахрањен у Милешеви (Starine 10 (1878) 264).

[85]) Записи 5087 — Гиљфердинг, Летопис 99 (1859) 149.

[86]) Записи 5089 — Гиљфердинг l. c.

[87]) Гласник Земаљ. Музеја за Б. и Х. 21 (1909) 56—7. По предању, оне су овде остале још дуго по запушћењу манастира, док их нису неки Срби из Новог Пазара украли (Гиљфердинг, Летопис 99, 150). Данас се, међутим, надгробни натпис Драгутинов налази у Студеници (Starine 10, 258).

[88]) Данило 52.

[89]) Записи 1918.

[90]) Првовенчани 7, 31—32; Доментијан 24. Један запис, очуван у доцнијем препису, даје 1172 годину као датум подизања Студенице (Записи 4926). Ову је годину, као почетак грађења манастира, урезао до западних врата ужички владика Јанићије (Милићевић, Кнежевина Србија 653, прим.)

[91]) Сава 2, 7—17.

[92]) Глас 64 (1901) 83 и прим. 1, 93.

[93]) Првовенчани 7, 30.

[94]) Сава 2, 7—12. Сава тврди, да је то исто било „и в цркви написано на стене". Међутим студеничка повеља до нас је дошла у рђавом препису из 1619 с многим интерполацијама.

[95]) Записи 5061, 5062

[96]) Првовенчани 12, 23—4; Сава 6, 29—30; 7, 4—5. По монашењу је Немања „остао још годину и по дана у Србији, да види како ће се догађаји развијати (између Вукана и Стевана)". (Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве 74). По Теодосију, овде су Немања и Ана и пострижени (39—40).

Гору[97]). Његове кости смештене су овде у гробницу, коју је сам себи за живота припремио[98]), пошто су из Хиландара пренете, 19 фебруара 1207 или 1208 године, „в обетованом јему гробе, јегоже беше блажени себе сам испрва сьтворил“[99]). Овде је доцније сахрањен и краљ Радослав[100]). Студеници је Немања дао место првог српског манастира. По Доментијану он је нарече „велику лавру, на сьбраније многим чрнцем“[101]). Иначе је наши стари историографи зову „велики манастир“, „лавра“ и „лавра Св. Симеуна“, а „велика лавра светаго Симеуна“ у писму Св. Саве из Јерусалима студеничком игуману Спиридону. Као „намастир краљевски“ наводи се она први пут у жичкој повељи[102]). Студеници је Немања дао углед већи од свих дотадањих манастира, а како су и његови наследници овај углед поштовали, то је Студеница остала стално првим српским манастиром, и њен игуман првим игуманом међу игуманима српских манастира. Студеничко уређење било је модел за све потоње манастире, јер се често у манастирским повељама поједини односи регулишу „као у Студеници“[103]). Ја мислим, да се студеничко уређење подразумева и под „законом Св. Симеона и Св. Саве“, на који се такође често у манастирским повељама упућује[104]). Типик манастиру написао је Св. Сава, који је и сам овде старешиновао 1208—1215[105]). На један час уз реку Студеницу, с леве стране, налази се у једној пећини „Испосница“ и „каца Св. Саве“[106]). Са Студеницом почињу велике задужбине немањићског периода. Манастирска је црква романског стила, прилагођена у основи византијским грађевинама. Размера је врло витких, а спољни је зид од белог углачаног мрамора, с богатом романском орнаментиком на порталима и прозорима. Техника Студенице равна је најсавршенијој савременој техници (неимари су били несумњиво из Дал-

---

[97]) Првовенчани 13, 9.

[98]) ibid. 20, 13—14; Сава 14, 6—7.

[99]) Сава 14, 5—7; Доментијан 103; На самрти Немања оставља Сави у завет, да му тело пренесе у Студеницу (Теодосије 56).

[100]) Данило 5.

[101]) Доментијан 25.

[101*]) Starine 4 (1872) 230.

[102]) Monumenta Serbica 14.

[103]) Тако за Бањску наређује Милутин, да се манастирским чобанима „плаћа као у Студеници“ (Споменик 4, 7). У Душановом манастиру Св. Арханђела код Призрена био је дужан „виноград да тежи всак по закону, како у Студеници, у Светаго Симеона“ (Гласник 15, 305). За попове по манастирским селима наређује се, „да им је закон о винограде и о оранији и о иној работе како је закон у Студеници“ (Гласник 15, 309).

[104]) У Милутиновој повељи Св. Ђорђу на Серави од 1300 наређује се за Влахе тога манастира, „да им јест закон Светаго Симеона и Светаго Сави, што и милешевским Влахом и студеничским“. Даље се наређује за неко село (?) Хранчу, које „обљуби цркву да јест црквьни војник у закон Св. Симеона и Св. Сави и да им се коњи не товаре“ (Новаковић, Закон. спом. 619). Најзад краљ наређује за све манастирске људе, „људије црковни да работајут у закон Светаго Симеона и Светаго Сави“ (op. cit. 621). Другде се каже: „Закон људем метохиским“ (1334) (Monumenta Serbica 111).

[105]) Доментијан 204—213; Теодосије 94 и д.

[106]) Милићевић, Кнежевина Србија (1876) 654.

мације или Италије)[107]). „Драж Студенице долази од углачаности и композиције мрамора, вршене с не мање финоће него у Тоскани... Прозор на апсиди и портали изведени су са слободом и акцентом који одликује мраморнике Фридриха II“ [108]). У порти студеничкој, с јужне стране манастирске цркве, имају цркве: *Никоља,* неугледна грађевина, за коју се прича, да се у њој служило, док је Студеница грађена[109]) и *Краљева црква* (посвећена Св. Аћиму и Ани), коју је 1314 подигао краљ Милутин[110]). То је дивна грађевина строго византијског типа.

Према неким родословима и летописима подигао је Немања и манастир *Св. Николе*, у Ибру[111]). И. Руварац је утврдио на основу још два податка, у којима се вели да је тај манастир био у „Кончулићох(!)“[112]), да је ово истоветан манастир с оним који се доцније наводи под два имена, *Казновићи* и *Кончул*[113]). Манастир се иначе помиње још у студеничком типику: његов игуман („светаго... Николи у Казновићих“) требало је да буде присутан избору игумана за Студеницу[114]). Историограф и потоњи архијепископ Данило постригао се у овоме манастиру („монастир... Николи иже на брегу реки глагољемије Ибр, место зовомо Кончул“), негде у време архијепископа Јестатија II (1292—1309)[115]). На сабору око 1315 кончулски игуман се наводи на осмом месту међу српским игуманима[116]). Иза овога је једно кратко време (1317—1320) овде била и епископија („кончулска или ибарска“), чији је једини епископ био поменути Данило[117]). За времена самосталности последњи пут се манастир помиње за деспота Ђурђа (1427—56)[118]). Манастир и данас пое, али као световна црква („Никољача“). Налази се јужно од Рашке, у пољу украј Ибра, источно од с. Концула, а четврт часа од с. Казновића, које је на другој, десној, страни реке. И. Руварац узима, да тврђење родослова да је и ово Немањина задужбина „није невероватно“, и ако то не тврде Немањини биографи.

Из једне повеље краља Владислава види се, да је Немања основао или обновио („Св. Симеон, иже и хтитор бист многим манастирем в српској области, прилежав убо и сијеј цркви...

---

[107]) Андра Стефановић, Срп. Књижевни Гласник 9 (1903) 123 - 4.

[108]) „Si Stoudénitza dégage un charme si pénétrant, c'est qu'on a poli et ajusté ses marbres aves autant de finesse qu'en Toscane, c'est qu'on a sculpté les modillons de ses arcades lombardes, et le „dais en haut-relief“ abritant les ciselures de sa fenêtre absidiale et de ses portails, avec la liberté et l'accent qui distinguent les marbriers de Frédéric II“ (G. Millet, op. cit. 43).

[109]) Милићевић, Кнеж. Србија 654.

[110]) Записи 46; Данило 138.

[111]) Гласник 53 (1883) 32, 45, 49; Starine 9 (1877) 74; Споменик 38, 124.

[112]) Пајсијево Житије цара Уроша — Гласник 22 (1867); Гласник 42 (1875); Arkiv III, 8.

[113]) Гласник 47, 215 - 8.

[114]) Гласник 40, 155.

[115]) Данило 335.

[116]) Споменик 4, 10.

[117]) Šafařík, Památky 54; Гласник 29, 176.

[118]) Записи 316.

Богородице у Бистрици, дарова јој села и људ(е) и калођере сьбра") манастир *Св. Богородице у Бистрици* (храм непознат)[119]). Даље, краљ вели, како су „небреженијем" манастирских људи били погубљени хрисовуљи, дедин му и очев, те он издаје нов хрисовуљ, којим манастиру потврђује његова добра. Из набрајања ових добара види се, да је манастир био у данашњем бјелопољском крају, на реци Бистрици, десној притоци Лима (не треба мислити на Бистрицу између Пријепоља и Нове Вароши)[120]). Доцније је Урош I приложио манастиру „црквицу кичавску" с њеним имањем (данас с. Кичава на супротној страни Лима)[121]). Последњи пут се манастир помиње 1318—21, када га је краљ Милутин дао у метох Св. Апостолима на Лиму[122]).

Врло је вероватно Немањина задужбина и неки женски манастир *Св. Богородице у Расу*, где се, по замонашењу, повукла његова жена Ана, а који се не помиње ни једном другом приликом[123]).

Још је Немања обнављао и манастир Св. Арханђела у Скопљу, као и храм манастиру Св. Пантелејмона у Нишу.

Даље је Немања слао поклоне и великим црквама хришћанства, и то како онима на Истоку: „Великој цркви" у Јерусалиму, Св. Јовану Претечи у Јерусалиму, Св. Теодосију „у Пустињи", Богородици Евергетидској у Цариграду, Св. Димитрију у Солуну, тако и онима на Западу: Петровој Цркви у Риму, Св. Николи у „Великом Барију"[124]). Кад је опет као монах живео у Светој Гори, обдарио је богато све тамошње манастире.

Свети Симеон је понос наше средњевековне цркве. Изгледа, да је његов култ у Средњем Веку био већи од Савиног. Он је заштитник државе, и њему се обраћају у случају опасности: на његове молбе убио је Св. Ђорђе „Михаила Грчина", његовим посредовањем код Бога убијен је и Бугарин Стрез. Он је сталан владалац Србије: потоњи владаоци су само његови сувладари („сьпрестолници")[125]). Српски народ се назива „племеном Светога Симеона"[126]).

---

[119]) Споменик 3, 6.

[120]) ibid. 6—7. Види Новаковић, Закон. спом. 589—91.

[121]) Споменик 3, 7.

[122]) Новаковић, Зак. спом. 597.

[123]) Сава 6. 30—31. У нашој историографији ово се место код Саве обично превиђало и писало се, како је Ана монаховала у Богородичином манастиру у Топлици. Забуну је, изгледа, направио Даничић, који за топличку Богородицу вели: „Ово мислим да је иста црква богородичина коју спомиње св. Сава пишући да је мајка његова покалуђеривши се отишла „к светеј Богородици у Рас" (Рјечник I, 58). У изворима се често каже, како је Немања и многе друге манастире оснивао и обнављао. Дубровчанин Лукарић прича, како је Немања у „тухељском селу" Луци (у Босни) подигао многа здања за православне калуђере (20, 25; по цитату Љ. Ковачевића, Глас 58 (1900) 34).

[124]) Првовенчани 9—10.

[125]) Доментијан 227 (за Првовенчаног).

[126]) idem. 116.

Немањин брат Страцимир основао је, према родословима, манастир *Моравски Градац* (Богородица; храм непознат): „сьзида на Мораве храм Богородице от два стлпа“[127]). По Љ. Ковачевићу Страцимир је умро пре 17 јуна 1190 године[128]). Око 1315 на сабору се наводи старешина овога манастира („Моравскаго Градца“) на шестоме месту међу игуманима[129]). Манастир се помиње још 1454, кад је при њему била митрополија: митрополит градачки Нићифор приложио је звона „пресветој Чудотворици Градачкој“[130]). Према овим звонима, која су ископана 1675, на четрдесет корака од садање цркве у Чачку, могло се и утврдити, да је манастир садања чачанска црква [131]), која је у два маха турчена[132]); као џамију затекао ју је још 1826 године Јоаким Вујић, кад је у Чачак долазио[133]).

Други брат Немањин, велики хумски кнез Мирослав, умро између 1197 и 1199, подигао је манастир *Св. Апостола Петра и Павла на Лиму* (данашња џамија у Бијелом Пољу). По родословима манастир је подигао Немањин брат „Завида“.[134]) На основу тога, што се повељом Уроша I (1243—76) потврђују манастиру само прилози кнеза Мирослава и Стевана Првовенчанога узима се, да му је Мирослав оснивач.[135]) Год. 1253 или 1254 манастир су опљачкали Бугари, како се види из наведене повеље Урошеве: „изидоше Бугаре и попленише цркьв светаго апостола Петра в Лиму и вьзеше ризницу и сьсуди црковније и крусовол златопечатни что беше записал отац ми својему стрицу, великому кнезу хлмскому Мирославу.[136]) Из повеље се даље види, да је Мирослав био дао манастиру велике прилоге на Лиму и Тари, затим на Неретви, потом око Стона и у Приморју, између Стона и Дубровника. Почетком 14 века манастир је опет био запао у „обништаније и запустеније“, како се вели у једној повељи краља Милутина из времена 1318—21 год.[137]) Око 1330 дао је краљ Дечански овај манастир, и још неке цркве, на уживање хумском епископу Стевану, пошто је био остао без епархије.[137*])

---

[127]) Гласник 53, 45.
[128]) Глас 58 (1900) 49.
[129]) Споменик 4, 10.
[130]) Записи 310, 311.
[131]) Ст. Новаковић, Звона градачка — Гласник 41 (1875) 353—6.
[132]) Милићевић, Кнежевина Србија 676.
[133]) Путешествије по Сербији (изд. Књижевне Задруге) I, 198.
[134]) Гласник 53 (1883) 33, 45, 51.
[135]) Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanlaender (Wien, 1897) 23, 38; Љ. Ковачевић, Глас 58 (1900) 53. Према локалном предању манастир је подигао некакав жупан Стеван (Гласник 5 (1853) 281; Годишњица 1 (1877) 178). Сава Косановић уверава, да је изнад врата очуван натпис, по коме би манастир подигао „Степан Радишин, кнез захумски“ (Гласник 29 (1870) 184—5). Љ. Ковачевић је мишљења, да је Косановић саопштио тај натпис само по чувењу, али, ако доиста постоји, онда се мора тицати какве обнове (op. cit. 52).
[136]) Споменик 3, 8.
[137]) Новаковић, Зак. спом. 597.
[137*]) По једној неиздатој повељи, коју помиње Љ. Стојановић, Записи 58, примедба.

Душан му је 1343 приложио једно село и два засеока на горњем Лиму.[138]) У дубровачким се књигама манастир помиње 1405—1408 као караванска станица („ecclesia s. Petri de Limo").[139]) Као што се из овога види, Бијело Поље у ово доба још се није било развило у варош. Иза овога се манастир помиње још и 1442, кад је при њему била митрополија „лимска".[140]) У џамију је претворен у 17 веку.[141])

У типику за манастир Студеницу први пут се помињу манастири: „света Богородица Градачка", Св. Никола и Св. Ђорђе у Дабру. Игумани ових манастира били су дужни, према типику, да присуствују избору игумана за Студеницу.[142]) Типик је редигован 1207—1215, али овај податак с разлогом меће Јиречек у време Немањино, кад је Студеница подигнута, и кад је овакво наређење морало постати.[143]) С тога ћу и ја ове манастире рачунати, да су већ у време Немањино постојали.

„Света Богородица Градачка" из студеничког типика јесте манастир *ибарски Градац*, код истоименог села, а на Градачкој Реци, левој притоци Ибра, који је доцније обнављала краљица Јелена. Али и пре него што га је Јелена обнављала био је ово врло угледан намастир: у жичкој повељи наводи се он као четврти „намастир краљевски" („Богородица Градьчьска") у Србији.[144]) Због тога што је био старији и познатији он се зове само Градац, док се задужбина Страцимирова, за разлику од њега, обично назива „Моравски Градац".

Св. Никола у Дабру, из студеничког типика, данашњи је манастир Бања на десној страни Лима, јужно од варошице Прибоја. Год. 1219 при овоме је манастиру постављена столица дабарског епископа, која је доцније, за турског времена, смештена у Сарајево.[145]) Како се манастир налазио на западној граници „благоверија" (православља), према јеретичкој Босни, а на војничком путу, који је из Босне водио у Србију, то је, изгледа, чешће оштећаван и рушен, приликом упада јеретичких Босанаца у Србију. Према једном запису, манастир је обнављао 1329 дабарски епископ Никола („зижде храм падши... от безбожних и бледивих (заблуделих, неправославних) бабун").[146]) Овога је времена манастир оправљао и краљ Дечански (ако се то не тиче исте оправке), према једном натпису очуваном у пото-

---

[138]) Новаковић, Зак. спом. 599.

[139]) Jireček, op. cit. 38.

[140]) Записи 278.

[141]) Љ. Ковачевић, Глас 58, 52, с позивом на Гласник 42, 176 (погрешан цитат).

[142]) Гласник 40, 155.

[143]) „Unter Nemanja erwähnt das Typikon für Studenica sechs ältere Klöster" — Staat und Gesellschaft I, 49.

[144]) Monumenta Serbica 14.

[145]) И. Руварац, О епископији дабарској и дабро-босанској. — Годишњица 2 (1878) 250, 252.

[146]) Записи 55. Овде се зове „српског" Дабра, за разлику од „грчког" (византијског) на Дриму (данашњег Дебра).

њем препису. У истом се натпису вели, како манастир тобож „от испрва сьздан бист“ од краља Уроша III, а „настојањем“ дабарског „митрополита“ Николе.[147]) У горњој манастирској цркви налази се краљев портрет с натписом, у коме се краљ назива ктитором: „свети краљ Стефан трећи Урош, ктитор светаго храма сего“.[148]) Код манастира је нађено доста гробова старе српске властеле, као и „госпоће Витославе“, матере Николе Алтомановића, која је умрла „в дни цара Уроша“.[149]) У дубровачким књигама манастир се помиње као караванска станица (1395, „contrata S. Nicolai de Bagna, partium Bossine;“ 1401, „Bagna ad ecclesiam S. Nicolai prope Lim“).[150]) Доцније је манастир био пао „в конечноје запустеније“, па је тек 1575 обновљен.[151])

Св. Ђорђе у Дабру, како се назива у студеничком типику, истоветан је са манастиром *Ораховицом,* како се види из Данила, који пише, како краљ Милутин тобож „от самого основанија вьздвиже... в Дьбре црков светаго... Георгија, в месте рекомем Ораховици“.[152]) Манастир је, дакле, обнављао Милутин, и за његова времена налазимо манастирског игумана („ораховички“) на дванаестом месту међу игуманима на сабору српске земље.[153]) Где је био овај манастир дознаје се из једног записа из турског времена, у коме се за једну књигу тврди, да је својина „монастира Ораовице, храм светаго... Георгија, на реце Лиму, сиреч Маражич(!)“.[154]) За турског се времена помиње доста често, било као Ораховица или *Маржићи* или *Мажићи*, и појао је све до 1674 године, кад је изгорео.[155]) Очуван је манастирски печат с натписом: „печат Св. Георгија, монастир Ораховица на Лиму“.[156]) Манастир је, дакле, био у селу, које се данас зове Мажићи, лево од Лима, у прибојском срезу. Недавно су нађене манастирске развалине на месту, које се данас зове Баре, четврт часа далеко од Лима. Очуван је само патос и ниске зидине манастирске цркве, која, види се, није била велика. Око манастирске цркве у виду круга познају се трагови ћелија.

У Немањиној студеничкој повељи, која је очувана у рђавом и интерполираном препису од 1619 год., помиње се „монастир *Павлица*, метох Студенице, с трими нуријами под Копаоником.“[157]) То су данашње развалине истога имена на десној страни Ибра,

---

[147]) Записи 4935.
[148]) Записи 5106.
[149]) Записи 136.
[150]) Jireček, Das christl. Element 38.
[151]) Записи 4935.
[152]) Данило 138.
[153]) Споменик 4, 10.
[154]) Записи 4401.
[155]) Записи 1706. Има један помен и после овога (1683 манастиру нешто прилагано — Записи 1817.)
[156]) Магазин за 1863 год. 166, по цитату у Годишњици 2, 250.
[157]) Šafařík, Památky 93.

северно од Рашке, где у близу имају две цркве с оваквим именом.[158]) М. Валтровић узима, да је Павлица зидана у првој четвртини 14 века, ако не и раније.[159]) Новији испитивач, Коста Јов. Јовановић, тврди, да су ове развалине, по своме оригиналном типу, најстарије у ибарском крају.[160]) На другоме месту вели, да не може бити млађа од краја 14 в.,[161]) али ће највероватније бити из преднемањићског времена.[162])

Оснивање манастира за Стевана Првовенчаног и његова два старија сина (1196—1243)

Наследник Стевана Немање, велики жупан и потом краљ *Стеван Првовенчани* (1196—1228), заједно са братом Савом, дефинитивно је утврдио православље у Србији. Стеван, васпитан у византијском духу, старао се, да ништа не умањи од стране очеве „светоположенаго... благоверија Христова".[1]) У наклоности према цркви и монаштву Стеван се такмичио („р'вновав") са својим оцем, био му у свему подобан и монасима „начелник", како се вели у податку његова списа о животу Немањину.[2])

Колико се зна, Стеван је подигао само манастир *Жичу* (Вазнесење, Дом Спасов). Манастир је подигнут у време игумановања Савина у Студеници (1207—15),[3]) али црква није била потпуно довршена још у време оснивања архијепископије.[4]) Чак је неке доправке вршио Сава за краља Радослава, по повратку с првог пута у Палестину.[5]) Грађење је лично надзиравао Сава, који је био повео из Византије многе зидаре и каменоресце („мраморнике".[6]) Кад је основана архијепископија, смештена је њена столица при Жичи, која је тиме постала средиштем црквеног живота Србије. У повељи, коју је оснивач издао манастиру, наређује се, да се овде „постављају" сви будући краљеви, као и архијепископи, па чак и епископи и игумани.[7]) У Жичи је Сава крунисао Стевана краљевском круном,[8]) исто је тако Сава овде крунисао и Радослава.[9]) Како је са ширењем Србије на југ

---

[158]) Милићевић, Кнежевина Србија 713.
[159]) Старинар 4 (1887) 106.
[160]) Стара Павлица — Старинар за 1909, 132.
[161]) ibid 138.
[162]) ibid. 141.

[1]) Доментијан 65; Јиречек, Историја Срба I, 272.
[2]) Првовенчани 30, 11—12; Гласник 53 (1881), 4.
[3]) Доментијан 204, 211; Влад. Р. Петковић мење подизање манастира после измирења Вукана и Стевана (1207 или 1208). (Манастир Жича (1911) 5).
[4]) Доментијан 228; Теодосије, 140—1. Не знам, за што Јиречек прављење манастира помера чак око 1220/2 (Историја Срба I, 286).
[5]) Доментијан 281—2.
[6]) Теодосије 98.
[7]) Monumenta Serbica 13; Стеван је манастиру поклонио многе реликвије (Monumenta Serbica 11).
[8]) Доментијан 246.
[9]) Теодосије 165—6. За Владислава Теодосије не наводи, где га је Сава крунисао (178).

Жича остала на периферији државе, често угрожаваној, то се краљеви нису више овде крунисали. Првовенчанога је Сава сахранио прво у Студеници, а доцније, „по времени", пренео је његове остатке у Жичу, где су се налазили још у време, кад је Доментијан писао Савино житије (1243).[10]) Архиепископска столица није дуго остала при Жичи, већ је средином 13 века измештена у Пећ. Кад је ово било, не може се утврдити. Најпространија добра архиепископије налазила су се око Жиче и у Хвосну, око Пећи, те су архиепископи, према ондашњим економским приликама, бавили се на оба та места, као што доцније налазимо једног архиепископа у Црнчи, на Лиму, на тамошњем метоху архиепископије. Јиречек и Новаковић узимљу, да је столица архиепископије измештена у Пећ још за време архиепископа Арсенија, и то по Јиречеку због бугарско-куманске провале од 1253 год.,[11]) а по Новаковићу иза 1259, пошто је граница српско-византијска одмакла из Подримња.[12]) Доиста је Арсеније био и сахрањен у Пећи. Али и после овога налазимо неке архиепископе у Жичи.[12*]) Тако је, на пример, Јевстатије I, који се једаред о годишњем помену архиепископа Арсенија налазио у Пећи,[13]) умро у Жичи и сахрањен у гробници, коју је сам себи био припремио,[14]) „в славнеј ахријепископији, место рекомо Жидча", ту је он и сахрањен у „раце мраморне", коју је сам себи припремио „в дому спасове, в месте Жидча". У Жичи седи и архиепископ Јаков (1281—92).[14*]) За његова времена морале су се одавде пренети моћи Јевстатија I у Пећ.[15]) Доцније, за времена кнеза Лазара, кад се турска граница примакла Пећи, поново се старешина српске цркве вратио у Жичу, да би се заклонио од турских напада, и у Жичи је, како изгледа, резидовао све до краја самосталности.[16]) Непосредан повод измештању архиепископске столице из Жиче у Пећ био је то, што су манастир једаред потпуно спалили „Кумани" (манастиру „всему огњем заж'жену" од

---

[10]) Доментијан 260, 281; По Теодосију (175) би то Сава урадио по повратку с првог пута у Св. Земљу.

[11]) Историја Срба I 301.

[12]) Глас 80 (1909) 4.

[12*]) Измештање архиепископије из Жиче у Пећ меће Љ. Ковачевић у 1291 год. (Годишњица 3, 436) и по том датира Милутинову повељу у Monumenta Serbica 72.

[13]) Данило, Животи краљева и архиепископа српских (Загреб, 1866, изд. Даничић) 267.

[14]) Данило 313.

[14*]) Данило 312—6.

[15]) Данило 318.

[16]) Патријаршија се помиње у Жичи 1382. Повеља о оснивању манастира Дренче писана је у Жичи „пред... патријархом србским кир Спиридоном и пред всем зборомъ Великије Цркве" (Гласник 24, 265). У једном запису из времена 1428 вели се, како је тада, приликом турског напада, патријарх „от престола отьшьдшу и богоносним мужем иноком суштим к нему сьбравшем се к странам дунавским" (Записи 250). У једном запису из 1446 вели се, како је патријарх Никодим поклонио један пролог „Великој Цркви Патријарскје (!) Жичи" (Записи 283; боље издање с годином 1446 у Иорданъ Ивановъ, Български старини из Македония (1908) 215).

„безбожнаго језика куманска").[17]) По Јиречеку то би било у време напада на Србију видинског господара Шишмана.[18]) По Ст. Станојевићу то би пре било за време инвазије Дрмана и Куделина.[19]) Иза овога је манастир дуго био пуст, па је оправљен за време архијепископа Јевстатија II (1292—1309), али не „јакоже бе ис прва".[20]) Темељно је манастир оправио тек архијепископ Данило (1324—37), који је манастирску цркву препокрио оловом, „стлп" (кулу за одбрану) боље утврдио, повисио га и покрио оловом, подигао једну „полату" (зграду за ћелије) од дрвета и, најзад, манастирску цркву „пописао".[21]) Манастирска је зграда до нас дошла толико преправљана, да јој је тешко и стил одредити. Ипак је претежно романског стила, и ако писмен податак вели, да су је градили грчки мајстори: краљ био за подизање манастира довео „мраморнике" из Грчке. Зидана је од полутесаног и ломљеног камена.[22])

Тешко да је Жича једина задужбина Стевана Првовенчаног. Део часног дрвета, који му је послао Немања из Свете Горе, поставио је Стеван „в црков своју".[23]) Жича је подигнута много доцније, те се то односи на неки други манастир, који је Стеван био подигао. Према једном потоњем податку, Првовенчани би подигао звонару уза католичку цркву Св. Трифуна у Котору и обновио цркву католичку Св. Гопоће, опет у Котору.[23*])

У интерполираној повељи католичкоме манастиру Св. Марије на о. Мљету вели Стеван, да му је Бог сведок, ако друго што добро није учинио, он је „идеже бист манастир којего светаго с усрдним хотенијем всаку довол исполних јему".[23**])

Првовенчани је дао и потребна средства за подизање Хиландара. Од њега Немања и Сава траже „потребнаја довољно" за обнављање овога манастира.[24]) И он им даје „довољније и преизобилније дари" за подизање манастира и даље им је давао

Год. 1453 моћи Св. Луке дочекао је патријарх „на реце Мораве" (Гласник 51, 93), што указује на резиденцију у Жичи. У тадањој престолници Смедереву помиње се митрополит. Као да је пред сам крај деспотовине, кад је граница ишла самом Голијском Моравом, столица патријархова била измештена у Смедерево.

[17]) Данило 371—2.

[18]) Историја Срба I 321.

[19]) Данило 117; Просветни Гласник за 1902, 426.

[20]) Данило 371—2.

[21]) Данило 372; Види В. Р. Петковић, op. cit. 16.

[22]) А. Стефановић, Срп. Књижевни Гласник 9 (1903) 124. У Епиру, северо-западно од Јањине, има данас село Жича (Грци пишу Ζίτσα, Ζωΐτσα). Постоји предање, да су село основали у 14 веку Срби као и манастир у селу. И село и манастир назвали су Жичом по манастиру истога имена у старој постојбини (Τρ. Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς (1913) 223—4, с позивом на нарочиту монографију о селу и манастиру од Амалије Παπασταύρου, која је изашла 1895 год., но до које ја нисам могао да дођем). Ову Жичу помињу и лорд Бајрон (Child Harold) и Pouqueville, Voyage I, 83.

[23]) Првовенчани 16, 29; Доментијан 68.

[23*]) Споменик 28, 18—22.

[23**]) Monumenta Serbica 10.

[24]) Првовенчани 13, 37; Доментијан 61—62.

сваке године, што им је требало, све док манастир није довршен, а по смрти очевој приложио је манастиру пространа добра у Хвосну.[25])

У доба владавине Стевана Првовенчаног и сина му Радослава пада рад *Св. Саве*, једне од највећих личности српске историје у опште. Он је дао организацију и независност православној цркви у очевој државној творевини. Уз Немању он је главни творац ортодоксне Србије 13—14 века. Немањином делу он је дао потребну дубину. Он је „наставник и учитељ" српске цркве. Он је оснивач оних интимних односа између православне цркве и немањићске државе, који су се одржали све до краја националне самосталности, па су продужени и после овога у оданости цркве националним идеалима и у идентификовању српства са православљем, које почиње тако још са Савом.

Извори тврде, да је Сава основао читав низ манастира у Србији, не наводећи ниједан поименце.[25*]) Оснивање саме Жиче приписује иначе Доментијан више Сави него Стевану.[26]) По истоме Доментијану Сава „манастире многија с'зда".[27]) На другом месту вели, како Сава, сем Жиче, и „иније светије цркви по вса места избрана зач'н и с'врши и старије укрепи и новије с'здав.[28]) Као што је небо украшено звездама, тако Сава украси своје „отечество" сваким „благоверијем", а „светими црквами (украси) поља и удолија и брда". А где „не достиже цркве с'творити ту крст постави, да на всаком месте име божије прослављајет се."[29]) Сав овај рад Савин на подизању манастира и цркава мање Доментијан у време његова игумановања у Студеници (1207—1215); за време његова архијепископовања не наводи се рад ове врсте. У опште за њега се вели, још једаред, како „цркви светије многообразније с'твори по от'ч'стве си".[30]) Знамо само, да је доста зидао у Ватопеду још пре поласка Немањина у Свету Гору. Тако је у Ватопеду подигао две цркве, главну манастирску

---

[25]) Првовенчани 14, 35—8, 15—1; Доментијан 63; Новаковић, Зак. спом. 385—6.

[25*]) Каснија традиција приписује Сави, или Сави и Симеону, оснивање манастира, које Сава није основао, или бар бирање места за касније подигнуте манастире: за Овчарско Ваведење: Милићевић. Кнежевина Србија 656; за Петковицу, с.—з. од Цера: Старинар I (1885) 74 и д; За Дечане: Monumenta Serbica 91).

[26]) Једаред вели, како Сава „основа Велику Архијепископију... Житчу, јуже зач'н и с'врши с благоверним братом си, великим жупаном кир Стефаном" (204). На другом месту пише, како Сава тај манастир „от основанија зач'н... до конца преболше с'вршив ју" (286). Докле се овде Стеван никако не помиње, на трећем месту приписује Доментијан оснивање Жиче искључиво њему (246). Теодосије, међутим, приписује ктиторство у Жичи само Стефану (144), Сава је био само настојник при грађењу и унутрашњем улепшавању, а Данило тврди, да је Сава подигао Жичу и с особитим поштовањем је спомиње (238—318).

[27]) Доментијан 131.

[28]) Доментијан 201—4; Теодосије 85—97.

[29]) Доментијан 205; Тодосије 97.

[30]) Доментијан 320.

цркву препокрио оловом, и у манастирском пиргу подигао једну цркву, доцније, и „превисокије полати“.[31])

Још је важнији Савин рад на унутрашњој организацији српског монаштва. Ово је он извео као писац трију манастирских типика, као старешина првог важнијег српског манастира Студенице, и доцније као архијепископ, затим као копча између српског и источњачког, специјално светогорског, монаштва.[31*]) Он је, дакле, прави организатор српског монаштва и његов узор. Од њега потичу све типичке одлике старог нашег монаштва, које је оно одржало све до најновијих времена. Напори Св. Саве састојали су се у утврђивању православља и изједначивању српскога монаштва са византијским, затим у одушевљавању српских монаха за аскетске подвиге. По Доментијану је Сава Србима оно што је Јеврејима Мојсије: он „своје от'ч'ство просвети“, и у њему „всако благоверије насади“ и „всакаго благоверија напоји“ (га).[32]) Доласком његовим у Србију, вели Доментијан, „исплни се милости божије“ сав свет српског „от'ч'ства“ и свуда, куда би год Сава прошао, „благодет божија блисташе“.[33]) Као архијепископ Сава напуни Србију „благоверија и благозаконија“.[34])

Као Светогорац („в'спитаније и прорасл“ Свете Горе),[35]) старао се он, да српско монаштво изједначи са византијским. По Доментијану, он је у Србију пренео све светогорско уређење. Манастире, које је, вели, у Србији основао и оправио, „все постави на всаком благозаконији и всаки образ Светије Гори пренесе в своје от'ч'ство, киновијами, игуменијами, сихастаријами“.[36]) Он код Срба популарише Свету Гору: „к Светеј Горе пут велик и пространи уствори им“ (српским монасима).[37]) Приликом путовања у Египат, он је походио тамошње монашке колоније, где је и постало прво монаштво, хотећи, да се поуздано извести о животу првих подвижника, који су се истински подвизали.[38]) Овом је приликом он обишао не само знатне светиње, већ и све египатске монашке центре, Тиваиду, Скит и „Црну Гору“, затим и оне по Сирији и Персији (!) и осталим крајевима, где је сазнао „крепкије чрнце“, хотећи да буде „самовидац“ „светих дела“.[39])

Његови биографи представљају Саву као најсавршенијег монаха: „и до конца не преста истинно чрнчствује“.[40]) Говори,

---

[31]) Доментијан 138—9, 157; Теодосије 33, 45--6; Monumenta Serbica 91.

[31*]) Савин је идеал потпуно изједначење Србије с „Истоком“ (Теодосије 85—6).

[32]) Доментијан 316-7.

[33]) Доментијан 201.

[34]) Доментијан 248, 261—2.

[35]) Доментијан 223.

[36]) Доментијан 204—5; Теодосије 203.

[37]) Доментијан 131.

[38]) „хоте навикнути известно (да поуздано научи) все јеже от првих млчалник, истинно чрнчствујуштих“ — Доментијан 309; Теодосије 188.

[39]) Доментијан 309; Теодосије 188—198.

[40]) Доментијан 306.

које му Доментијан у уста меће, у свакој су прилици аскетске садржине. Својим ученицима говори Сава „сего света прел'стнаго печал да не подавит вас", подсећајући их на одговор, који имају да даду „в страшни д'н великаго цара".[41]) Он их поучава „дан и ноћ" да њему буду „подобни", да би се „спподобили" ангелскаго житија и реду светих".[42]) Сава је, вели, створио многобројне побожне монахе у Србији.[43]) Очувано је међутим једно чувено писмо охридског архијепископа Димитрија Хоматијана Сави од 1220, у коме он протестује противу његова архијепископског рада, и вели, како је Сава ранији монашки живот у Светој Гори напустио, те сад живи сасвим немонашким животом.[43*]) С друге стране знамо за активан државнички рад Савин и за многобројне његове немонашке интересе. Изгледа, да је Сава у својој младости био врло ревностан монах, у зрелим годинама да се посветио државним пословима и, најзад, под старост, да се поново вратио аскези. Као да ово потврђује и једно место из Доментијана, како Сава, приликом другог поласка у Палестину, по трећи пут „растрза прел'стније узи мира сего".[44])

Кад је 1219 добијена самостална српска архијепископија, основао је у Србији Св. Сава и седам нових епископија. Катедре епископа, према тадањем обичају, стављене су при манастирима. И том се приликом први пут помињу четири нова манастира: Св. Арханђели на Превлаци, хвостанска Студеница, Ђурђеви Ступови у Будимљу, Ариље, које је доцније обнављао краљ Драгутин, и Стонска Богородица.

При манастиру *Св. Арханђела на Превлаци*, малом острвцу у которском заливу, налазимо катедру зетског епископа.[45]) То је данашње острвце Страдиоти, покривено воћњацима, маслињацима и виноградима, средње од три острва, која се пружају испред старих сланица на Превлаци.[46]) Ово је први познати случај, да се православни манастири јављају у српском Поморју. Мало је вероватно, да је који „грчки или словенски" манастир постојао у Поморју пре српских освојења. Манастир је, међутим, постојао и пре као католички. Помиње га Дукљанин, који прича, како су Которани на овоме острвцу („in insula quae S. Gabrielis dicitur") убили, по погибији дукљанског кнеза Владимира († 1015), његова стрица Драгомира. Овај се био склонио у цркву, али Которани развалише кров и убише га камењем и гредама.[47]).

---

[41]) Доментијан 292. За његова времена живи се у Жичи правим монашким животом (Данило 238—42).

[42]) Доментијан 282, 285.

[43]) „и многије лики благоверних (побожних) чрн'ц породи духом светим" Доментијан 131; Сава је узор потоњих наших монаха (Данило 302).

[43*]) Јиречек, Историја Срба I 286.

[44]) Доментијан 297.

[45]) Šafařík, Památky 59.

[46]) Црногорчевић, Старинар 10 (1893) 40—48, по цитату Јиречек, Историја Срба I 200.

[47]) Diocleas, ed. Črnčić 46.

Год. 1166 помиње се један опат манастира „S. Michaelis Catarensis".[48]) Овај стари манастир или је био почетком 13 века запустео, или га је тада Сава отео од католика. Острво, на коме је манастир, био је својина которске епископије, како се види из једне папске повеље од 1346 год.[49]) С тога су га Которани непрестано за себе рекламирали. Има више которских повеља у којима се представља, како су они оснивачи тога манастира и како им га је 1215 потврдио „зетски краљ" Ђорђе. Најстарија је од ових повеља она краља Радослава од 15 јула 1230, којом се Которанима потврђује све оно, што им је 1215 био дао зетски „краљ" Ђорхе (Вуканов син) између осталог и „црква" Св. Арханђела на Превлаци, чији су прави оснивачи Которани.[50]) Ово се доцније понавља и у две врло сумњиве Душанове повеље.[51]) Исто се тако и у которском статуту наводи овај манастир као которски. По Јиречеку ово је место исправка 15 века, место дотадањег Грбља, пошто су Которани у 15 в. желели да манастир себи присвоје.[52]) У уговору о предаји Котора Млечанима од 1421 нема никаква помена о овоме манастиру, што значи, да га Которани тада нису држали.[53]) Од времена Св.

---

[48]) Smičiklas, Codex diplomaticus 2, 102.

[49]) Theiner, Mon. Slavorum I, 125; Јиречек, Историја Срба I 200 пр. 1.

[50]) „Prevlacha nel patrimonio, che redificano la giesia de s. Archangelo la qual a principio fò edificata per loro come veri fundatori, et cusi la giesia reedificasseno al onor del signor dio et archangelo Michaele" (Rački, Rad 1, 130—1). За повељу Рачки сматра да је преведена са српског и да је исправна (Rad. 1, 124).

[51]) У тобожњој Душановој повељи Которанима од 1351 наводи се, како Которанима краљ Ђорђе „благослови и потверди церков Арханђелову, в малом мору, према отоку", као што се види из повеље краља Радослава и његове браће, краљева Владислава и Уроша. То им, наравно, потврђује и цар (Monumenta Serbica 151). И. Руварац сумња о исправност ове повеље (О кнезу Лазару 103). Ст. Новаковићу опет она није фалсификат, већ само рђав препис (Законски споменици 31). Слично се наводи и у другој царевој повељи Котору од исте године: границе которске земље „e cosi in Prevlacha in giesia di S. Archangelo, reedificata per li zentilomeni e communità de Cattaro" (Rad 1, 144). У њој се помиње као савремени патријарх „chir Danilo", место Јаничија. Најзад, има и једна повеља цара Уроша од 1355, у којој се Котору потврђује „la gesia de Santo Arcangelo edificata, e poi reedificata per loro" (Rad 1, 147). Повеља наводи повеље краљева Радослава, Владислава, Уроша, „деде светог Уроша", којима се ово потврђује Которанима. Онда се наводи и неки тобожњи патријарх Данило као савременик цара Стефана. Мени изгледа, да су све ове повеље од реда фалсификоване.

У латинским се изворима манастир често помиње. Год. 1249 уговара знаменити барски архијепископ Јован де Плано Карпини са дубровачким каптолом састанак у Котору или манастиру Св. Михаила у которском заливу (Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави 128, с позивом на Codex dipl. IV, 378.) Манастир се помиње и 1426: Acta archivi veneti 2, 260. Према карловачком и загребачком родослову, Немањин тобожњи отац и стриц, Техомил и Чудомил, подигли су на Древима („в Древех", „в Древесех") „цркву св. Стефана" (Гласник 53, 30—1). Та се црква у поузданим изворима нигде не наводи, те је то нека народна традиција (Љ Ковачевић, Глас 58 (1900) 39).

[52]) Новаковић, Законски споменици 12—13.

[53]) Новаковић, Законски споменици 41—43.

Саве, кад је овде основана епископија („у... диоклитијскому Поморју, в храме архистратига Михаила"),[54]) православни манастир овде се одржао све до краја самосталности. Епископија зетска овде се налазила у току 13 и почетком 14, док је почетком 15 века налазимо у Крајинском манастиру.[55]) Око 1250 постригао се у овоме манастиру Јевстатије, који је доцније био игуман у Хиландару (1263—5) и онда старешина српске цркве као Јевстатије I (1279—86).[56]) За гроб Ђураша, који „би у цара Степана трећи витез", узима се да је то гроб Ђураша Илића, родоначелника Црнојевића, једног од царевих војсковођа, који се не помиње иза 1362 год.[57]) Последњи пут се православни монаси у овоме крају помињу 1455, кад су млетачке власти наредиле, да се истера неки православни калуђер из Љуштице и у опште из которског краја.[58])

Други православни манастир на обалама Јадранскога Мора била је *Богородица* (храм непознат) код града *Стона*, који није био где је данас град истога имена (Stagno grande), већ нешто јужније, на брду Св. Михаила.[59]) При овоме је манастиру сместио Сава 1219 столицу хумског епископа („в хлмској земљи, у Стоне, в храме пресветије Богородице").[60]) Пре овога се манастир не помиње, али је у Стону раније била католичка епископија, још око 1200, која је потом потиснута на Корчулу.[61]) Према Орбинију, овде би био сахрањен син кнеза Мирослава Андрија († 1250).[62]) Због велике превртљивости прилика у овоме крају, изгледа, да је епископска столица још врло рано измештена одавде негде у унутрашњост. У повељи Уроша I Св. Апостолима ну Лиму (1254—64) наводе се и земље овога манастира, из чега би излазило, да је манастир онда био метох Св. Апостола, што не би било могуће, да је још тада био ту епископ.[63]) Пошто је Стонски Рат припао Дубровчанима, манастир је покатоличен.[63*])

---

[54]) Šafarík, Památky 59, 69.

[55]) Г. 1262, по наредби зетског епископа Неофита, преписана је једна књига, крмчија, „у светој цркви Арханђелу Михаилу, на месте... Иловица" (Записи 19). Год. 1269, по западњачком обичају, в област Светаго Михаила" (Записи 23). У једној млетачкој повељи од 10 маја 1309 помиње се „episcopus s. Michaelis" (Јастребов, Податци 179, с позивом на Шематизам бококоторске епархије за 1875; Listine 1, 239—40; Šafarík, Acta archivi veneti I, 8—10.

[56]) Данило, Животи 295--6.

[57]) Записи 120; Јиречек, Историја Срба I 405.

[58]) Накићеновић С., Насеља 9, 361.

[59]) Jireček, Das christliche Element 31.

[60]) Šafarík, Památky 59, 69.

[61]) Јиречек, Историја Срба I 209, с позивом на Thomas Archidiaconus cap. 15. Повеље 1192, 1284, 1286: Smičiklas, Codex dipl. 2, 252; Theiner, Mon. Slav. 1, 100, 103. Н. Милаш пише, да је катол. епископија у Стону постојала у првој поли 11 в., али од тада више није имала епископа (Стон (1914) 11).

[62]) Јиречек, Историја Срба I 289.

[63]) Споменик 3, 10.

[63*]) Милаш, Стон 25 и д.

Хвостанска Богородица (Успеније), при којој је била смештена столица хвостанског епископа, била је у пећском Подгору, код села Студенице. За разлику од великог ставропигијона на Ибру, манастир се каткад назива и *Мала Студеница*. За времена самосталности манастир се помиње још само 1381 као „хвостанска митрополија".[65]) Митрополити су дуго овде резидовали и за турског времена, на име 1473, кад се помиње „митрополит студенички" Василије и један његов егзарх „Диоклитије Хвостанске" и, последњи пут, 1566 год., опет као седиште митрополита.[67]) Манастирске развалине познавале су се, до пре 29—30 година, док нису Турци и Арнаути разнели грађу за зидање својих кула.[68])

При манастиру *Св. Ђорђа* у *Будимљи*, који и данас постоји код Берана, западно од Лима, поставио је Сава столицу будимаљског епископа.[69]) Данас је манастир у народу познат под именом *Ђурђеви Ступови*, по томе, што је имао „ступове" (куле за одбрану). Према летописима, подигао је Првослав „црквь Св. Георгија о(д) два ступа у Будимље".[70]) То је био Немањин синовац, жупан Стеван Првослав, син најстаријега Немањина брата Тихомира. У натпису на његову гробу, који је овде нађен, он се назива хтитором, и вели се, да му је ту и гроб.[71]) Епископија је остала при манастиру у току 13, а свакако и у 14 веку, око 1318 извесно је још овде резидовао епископ, јер се на тадањем сабору помиње и епископ „будимљски".[72])

Жичким хрисовуљем дао је Стеван Првовенчани архијепископији двадестину села, растурених по разним крајевима државе. Највеће групе тих села биле су око саме Жиче и у Хвосну, око Пећи. Отуда је Пећ била главни метох архијепископије. С тога је овде, на метоху архијепископије, врло рано основана једна црква, при којој су се често бавили архијепископи. Колико се зна, најпре је овде архијепископ Арсеније I (1233—1262) основао цркву *Св. Апостола*, где је и сахрањен у каменој гроб-

---

[64]) Сава епископа „шестаго постави у Фосну, у Студенице Мале, в храме пресветије Богородици" (Гласник 53, 35); „шестаго јепископа в Студеници, в храме пресветије Богородице успенске" (Гласник 53, 47).

[65]) Гласник 24 (1868) 257.

[66]) Записи 5572.

[67]) Записи 658.

[68]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 446. Од њених стубова, капитела и орамептисаних тесаника подигао је био пећски мутесариф себи амам у Пећи (ibid.).

[69]) „у Будими (у другом родослову „Будимљи"), в храме Светаго Георгија" (Гласник 53, 35); „у Будимљи, в храму светаго великомученика Георгија (названа, а сад зове се Васојевићски Ђурђеве Стлпове" (Гласник 53, 46).

[70]) Гласник 53, 33, 45.

[71]) Записи 10. Види Љ. Ковачевић, Глас 58 (1900) 1 прим. 1, 54.

[72]) Год. 1252 резидовао је будимаљски епископ „в дому... Св. Ђорђа" Записи 1029; Споменик 4, 10.

ници, коју је сам себи био припремио.[73]) Доцније се оснивање манастира приписивало Св. Сави.[74]) Може се узети, да је већ за Арсенија пренесена архијепископија из Жиче у Пећ, ма да се и доцније неки архијепископи налазе каткад и у Жичи. Овде је била и патријаршија све до времена кнеза Лазара, кад је због турских упада, поново враћена у Жичу. Када је, средином 16 века, патријаршија поново васпостављена, смештена је опет при овоме манастиру, и ту је остала све до укидања. Манастирска црква имала је више олтара, отуда се и зове разним именима. За архијепископа Данила II (1324—37) наводи се, поред „првоздане" цркве Св. Апостола, још и храм Св. Димитрија. А он сам додао је још и храм Богородице, па онда и „припрату велику и прекрасну", која је била заједничка за све три пркве.[75]) Та припрата била је понос манастира. Летописац истиче „као призренске цркве патос, и дечанска црква и пећска припрат и бањско злато и ресавско писаније не обретајет се нигдеже".[76]) Не знамо, из кога је времена храм Вазнесења, под којим се именом често и читав манастир означава за турског времена. Данас патријаршијска црква има три храма, у средини Св. Спаса, десно Богородице и лево Св. Димитрија, које везује заједничка припрата. У Св. Спасу је иконостас делом из 13 в. Богородица има иконопис из Душанова времена, а Св. Димитрије с краја 14 в.[77]) По М. Веселиновићу данашња манастирска црква има три олтара: средњи, главни, Вазнесење, онда Св. Димитрије и Ваведење.[78]) Иначе се манастир назива доцније каткад и до ктитору *Св. Арсеније.*[79]) Углед манастира долазио је и од неколико моћи српских светаца, поглавито архијепископа. Год. 1653 послао је кратовски и штипски митрополит Михаило један псалтир на дар у „Србску Патријаршију", где почивају моћи светаца Арсенија, Јевстатија, Никодима и других „богоугодника".[80]) Данашња грађевина манастирске цркве састоји се

---

[73]) Данило, Животи 262. Један натпис у Патријаршији, рђаво издан, стилизован у виду посвете цркве, завршава се: „помените же и мене грешнаго Арсенија" — Записи 15.

[74]) У молби скопског митрополита Симеона рускоме цару Михаилу Теодоровићу од 23 јула 1641 наводи се за „Пећски манастир" (Вазнесење), како га је „от основанија" подигао Св. Сава српски — Ст. Димитријевић, Споменик 38 (1909) 60a. Можда се на овај манастир, а не на Жичу, односи место из Дечанске хрисовуље, како Св. Сава „архиепископију с'зда" (Monumenta Serbica 91).

[75]) Данило 370. Данашња припрата, опет заједничка за све три цркве, из турског је времена. Њу је подигао 1562 патријарх Макарије (М. Веселиновић, Глас 80, 233 пр. 116).

[76]) Šafařík, Památky 61.

[77]) Год. 1641 „монастиръ Петцкій, храмъ Вознесеніе" (Споменик 38, 60a); из 1690 српски патријарх резидује „въ городѣ Печѣ, въ монастирѣ Вознесенія Христова" (Споменик 38, 72b); Годишњак 23 (1909), 240—1.

[78]) Глас 80, 233 прим 116.

[79]) М. Веселиновић, Глас 80, 233 прим. 116.

[80]) Записи 1500. Али већ 1737 били су Св. Јевстатија однели на другу страну, а Св. Арсенија били су „раздробили и расекли безбожни Скити" „једва глава јего обретаетсја" — Записи 1501.

из три паралелне цркве, од којих је средња најдужа и најшира, са заједничком припратом. Грађевина је византијског стила, с поља нескладна, али је врло пријатне унутрашњости, поглавито због лепог и добро очуваног живописа.[81]) Велика средња црква у Патријаршији обнављана је 1634 год.[81*])

Узима се, да је један од епископа, које је Св. Сава поставио, зетски Иларион, подигао манастир *Вранину* или *Врањину* (пренос моћи Св. Николе, 9 маја) на истоименом острву у Скадарском Блату. На једној гробници у манастиру налазио се раније натпис „Иларион, јепископ зетски, здатељ места сего светаго".[82]) Он се као оснивач манастира наводи и у неколике потоње манастирске повеље. Доиста је Св. Сава постављао за епископе своје ученике, и међу овима се као један од најдостојнијих помиње хиландарски јеромонах „Иларија",[83]) али И. Руварац сумња, да је тај Иларије био зетски епископ за то, што се, као такав, не наводи у пљеваљском требнику.[84]) Има једна тобожња повеља Св. Саве од 1233 год., у којој Сава пише, како „први... светитељ зетскеј земљи, постављен мнојy", Иларион, подиже овај манастир и „всели ту неколико црнориз'ц". Сава потом даје манастиру право архијепископског ставропигија „да не има с њим (манастиром) никоторије области јепископ зетски", већ „да поменујет се архијепископ у место јепископа зетскаго".[85]) Али је ова повеља без икакве сумње фалсификована. По И. Руварцу други њен део чини нека повеља Првовенчаног, а први је чист фалсификат.[86]) По једној повељи краља Владислава од 1242 манастир је такође подигнут „Иларијеју, јепископом зетским", који је био „љубим" краљу Првовенчаном и Св. Сави, због чега краљ прилаже манастиру нека добра у Црмници.[87]) Но и ова је повеља врло сумњива. Има и једна повеља манастиру краљице Јелене, у којој се такође вели, како је манастир подигнут „Иларионом, епископом зетским".[88]) У једној повељи Дечанскога не наводи се ништа о оснивачу манастирском, али се помињу повеље Св. Саве, краља Владислава и Милутина.[89]) У другој повељи Дечанскога помиње се неки његов прилог из времена, пре но што је постао краљ. Краљ потврђује прилог ка-

---

[81]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 130—1. О овом комплексу цркава у Пећи: Jireček, Staat und Gesellschaft 3, 8.

[81*]) Гиљфердинг, Летопис 100 (1860) 112.

[82]) Записи 16; Н. Дучић, Гласник 27 (1870) 174.

[83]) Њега 1216 шаље Сава из Хиландара као посланика у Србију (Доментијан 113, 215; Теодосије 120, 121, 122, 123, 125). Предање му приписује, да је основао не само Врањину, него и манастире у Његаници, Доњим Брчелима и Орахову. Врањину су разорили Турци 1843, па је поновљена 1883 (Јовићевић, Насеља 7 (1911) 554).

[84]) Цетињска Просвјета за 1893/4 год. 537.

[85]) Monumenta Serbica 17—18.

[86]) Цетињска Просвјета за 1893/4 год. 536, 646.

[87]) Monumenta Serbica 25—6; Гласник 27, 187.

[88]) Јастребов, Податци за историју српске цркве (1879) 215; Гласник 47, 223.

[89]) Јастребов, Податци 218; И. Руварац, цетињска Просвјета (1893/4) 647.

знаца Дмитра (с. Брчеле) манастиру, где тај властелин „и гроб устрои престављенију својему“.[90]) Има и једна Душанова повеља, којом се то село потврђује манастиру.[91]) Једина потпуно аутентична повеља овоме манастиру јесте Душанова, од 1348, којом се цео овај манастир, са свим његовим имањем и приходима, даје у метох српском манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму. Цар наређује, „што се обрета летине, жита и вина, и от ов'ц и от кобил, половина от тога да се продаје и да се носи у Јерусалим“.[92]) Да би се ових обавеза отарасили, фалсификовали су Врањинци, негде после цара Стефана и цара Уроша, тобожњу повељу Савину, по којој је манастир, тобож архијепископски ставропигион, зависан једино од архијепископа.[93]) У 15 веку манастир се помиње такође често, али је, на супрот општем држању, из извора сасвим јасно, да овде никад нису резидовали зетски епископи, ма да се нашао и један печат „митрополије Врањине“, за који се ипак „по језику, правопису и облику слова, може рећи, да је из новијега доба“.[93*]) И ове су даровне повеље очуване у писаном кодексу од 1619. То су повеље, Ђурђа Страцимировића, од 1404, којом се манастиру прилаже пола неког села на Цијевни,[94]) онда Балше III, од 1413, којом се прилаже једно „гувно соли“,[95]) Ивана Црнојевића, од 1468,[96]) као и повеља о једном прилогу племена Матагужа од 1468 године.[97]) Манастир се иначе помиње 1436,[98]) затим 1454: српски писана пресуда венецијанског провидура у Котору о наравњању калуђера „од монастира Светога Николе од Врањине који јест у Блату Скадарскому“ и једнога Црмничанина око неке земље.[99]) Год. 1455, примио је млетачки провидур предају Зећана „a San Nicolo de la Vranina“.[100])

Име краља *Радослава* (1228—1234) није везано за оснивање ниједнога манастира. Свакако ће томе бити узрок краткоћа владавине овога пре монаха него краља, који је престо изгубио, како он вели, само због свога „благоверија“.[101]) Он се доцније вратио опет у Србију, те га је Сава замонашио („Јован монах“)[101*]). Тело му је сахрањено у Студеници, где се налазило у време, кад је Данило писао своје Животе.

Брата и наследника Радослављева, краља *Владислива* (1234 до 1243), много хвали Данило због његове побожности и даре-

---

[90]) Monumenta Serbica 112.
[91]) Monumenta Serbica 113.
[92]) Monumenta Serbica 134.
[93]) И. Руварац, цетињска Просвјета (1893/4) 646.
[93*]) Дучић, Старинар 3 (1886) 98.
[94]) Јастребов, Податци 219—20.
[95]) Јастребов, Податци 162.
[96]) Јастребов, Податци 222.
[97]) Јастребов, Податци 224.
[98]) Записи 5565.
[99]) Monumenta Serbica 463—5.
[100]) Listine 10, 68; Šafarik, Acta arch. veneti 2, 455.
[101]) Monumenta Serbica 19.
[101*]) Теодосије 178.

жљивости према црквама и манастирима. Он „храми бож'ст'вније на земљи в'здвиже... и исплни приложенији и подајанији". Даље прича Данило, како је светогорским манастирима давао, „многије милостиње" за помен себи и својим родитељима. Владислав је сахрањен у Милешеви. Од његових задужбина ми и знамо само, да је на речици Милешеви, десној притоци Лима, близу данашњега Пријепоља, подигао ставропигијални манастир *Милешеву* (Вазнесење), у жупи која се онда звала Црна Стена.[102]) Црна Стена било је име градићу изнад манастира, који се данас зове Исарџик. Манастир је краљ свима „божественими и човеч'скими красотами" украсио и приложио му „села, Влахи и области".[103]) Како је манастиру дао углед краљевског ставропигија, то је Милешева била други српски манастир и по реду долазила одмах иза Студенице („велика лавра", „велика црква", „велики монастир.") Овамо су пренесене и смештене 6 маја 1237 из Трнова моћи Св Саве, најдрагоценија реликвија средњевековне српске цркве.[104]) По овим се моћима Милешева зове и „монастир Св. Саве", па је по њима и потоњи господар Хума, Стеван Вукчић, узео себи титулу „херцег од Светога Саве", dux Sancti Sabbae. По Орбинију крунисао се и Тврtко за краља у Милешеви.[104*]) У другој половини 15 в. манастир је деградован на митрополију: год. 1466, писао је тестаменат херцега Стевана „митрополит милешевски" Давид.[105]) У њој је била позната штампарија црквених књига.[105*]) Крајем 17 века Милешева је спаљена и обновљена тек средином прошлога века.

Данило вели, како је Владислав много обдаривао и светогорске манастире.[106]) Очувана је једна његова грчка повеља манастиру Есфигмену, из које се види, да је он у томе манастиру имао ктиторска права, која је пренео на сина Стевана.[107])

Вуканов син Стеван „саздао је и украсио", 1252 године, ман. *Морачу* (Успење Богородице), на истоименој реци, северно од Подгорице, како се чита у натпису на камену изнад пред-

---

[102]) Данило 5.

[102*]) Monumenta Serbica 72.

[103]) Monumenta Serbica 72.

[104]) Љ. Ковачевић, Годишњица 3 (1879) 361; Гласник 63 (1885) 20. Тело Савино смештено „в великују лавру в'знесенија... в место рекоможе Милешеву, в рукотворени манастир... великаго краља Владислава" (Доментијан 343—4); Данило 6; Теодосије 215.

[104*]) Orbini 358.

[105]) Пуцић, Српски споменици II, 128. Тај се Давид помиње и доцније, до 1470 год. Са њим индентификују „босанског епископа", који је, према писму цариградског патријарха Генадија, средином 15 века, доносио даре херцега Стефана синајским монасима. (И. Руварац, Годишњица 2, 253). И иначе има спомена о Милешеви као митрополији: Споменик 3, 173—4; Гласник 63, 37 и 39.

[105*]) Каратаевъ И., Описаніе славяно-рускихъ книгъ, I (1883) 102. и д.

[106]) Данило 6.

[107]) Новаковић, Зак. спом. 533.

њих врата манастирске цркве.[108]) За времена самосталности манастир се помиње још и 1444 године.[109])

Други син Вуканов, жупан Дмитар, помиње се као монах Давид чак 1286 године. Овај „vetranus (!) David, olim nominatus jubanus Dimitrius, filius quomdam.... comitis Vulchi" потврдио је тада у Акру, у Палестини, Дубровчанима, да је све изузео, што им је 1282 био предао на чување.[110]) Према неким летописима, он је подигао „цркву" Богојављења, „на реци Лиму, в месте Бродареве".[111]) То су данашње развалине, зване, по ктиторовом монашком имену, *Давидовица* (Богојављење), на десној страни Лима, изнад села Гробница, према Бродареву. У записима и повељама манастир се не наводи ни једаред. За један надгробни натпис, који је овде нађен (10 маја без године) „престави се... Дмитрије, а зовом Вратко"[112]) узима се, да је гроб ктиторова унука, Душанова војсковође, жупана Вратка, оца кнегиње Милице.[113])

---

[108]) „Сиј светии храм прјесветије дјеви Богородице сьздах и украсих в' име Успенија... аз Стефан, син велијега кнеза Влка, внук светаго Симеона Немани..." Записи 17. Овде се налазе и три Стеванова портрета, сва три несавремена, вероватно с краја 16 или почетка 17 века (Љ. Ковачевић, Starine 10, 264), кад је црква поново сликана. У натписима, уза сва три, оснивач се назива „краљем". У црквици Св. Николе поред манастира има портрет Стеванов. У десној руци он држи слику морачке цркве, а за леву га приводи Св. Никола пред Богородицу (Љ. Ковачевић, Starine 10 (1878) 265). До Богородице су насликани „Св. Никодим српски" и, спроћу њега, на десном зиду „Св. Арсеније српски" (ibid.). Уза Стеванов портрет стоји натпис „краљ и господин Стефан, син великаго кнеза Влкана... хтитор светаго места сего" (Записи 5075). На једној икони од 1644 представљено је зидање манастира, пред којим, на престолу, седи Стеван, а пред њим стоји „протомајстор". У доданом натпису се вели, како „краљ Стефан" чини „с'вет" са „протомајстором" (Записи 5076; Љ. Ковачевић, Starine 10, 265). Најзад, на левом зиду, у припрати главне цркве, има портрет сина му (?) Владислава и самог Стевана, пошто је примио „иночаски чин". За овога Владислава Љ. Ковачевић држи, да је или син Стеванов, иначе непознат, или да је постао збрком Стевана Вукановића са Стеваном Драгутичом, који је имао сина Владислава. Стевана, у калуђерском руху, приводи Богородица Христу (Записи 5077; Љ. Ковачевић, Starine 10, 264). Ђ. Стратимировић пише, да се у Морачи налази „гробница и штака калуђерска краља Вукана (Споменик 28, 35).

[109]) „По времену које тогда бјеше в храму пречистије владичице наше Богородице у Морачи, и по оскудјенију правих добрјех мужи, аз грјешни и недостони раб Ису Христов поп Никодим прилучих се тогда прједстатељ бити в храмје том светјем и книжиц мало бјеше у цркве, и то и се веома обетшале. И аз грјешниј надјеје се на всемошчноје помилованије прјечистије владичице наше Богородице купих оба комата трипода и пракс, все три новога извода и приложих храму пречистије Богородице..." Записи 280. Описи манастира: Н. Дучић, Гласник 43 (1876) 52—62 и П. Ровинскій, Сборникъ Имп. Акад. Наукъ 86 (1909) 92—110, с плановима и сликама.

[110]) Споменик 11 (1892) 4, 21.

[111]) Гласник 53, 69.

[112]) Записи 119.

[113]) Вратко се под овим немонашким именом помиње још и 1352 год. (Споменик 11, 101).

Оснивање манастира за краљева Уроша (1243—76) и Драгутина (1276—81)

Манастири у Македонији до времена српског освојења (до 1281)

Трећи син Стевана Првовенчаног, „велики краљ“ Стеван Урош I, који је такође увек у срцу држао „страх господњи“, подигао је „у Расу“ манастир *Сопоћане*, „Рашкој на извору“, југо-западно од Новог Пазара, у близини врела и водопада Рашке, на врло лепом положају. Манастирски хрисовуљ није очуван, али се из Светостефанскога види, да су Сопоћани (Св. Тројица) добили по реду треће место међу српским манастирима, одмах иза Студенице и Милешеве. Потоњи Немањићи при одређивању угледа својих задужбина увек респектују углед манастира својих претходника. У порушеној манастирској цркви налази се још очуван краљев портрет с натписом: „Свети Симон монах, ктитор светаго места сего“ као и портрети још неких Немањића.[1]) Урош, који је умро у Хуму, пренесен је овамо и овде сахрањен[2]). Краљев гроб могао се видети још у 18 веку, с десне стране цркве, у првој препрати.[3]) У Сопоћанима је сахрањен и архијепископ Јанићије.[4]) По Троношцу, његов је гроб био с леве стране цркве, према краљеву гробу.[5]) Најзад, у Сопоћанима је био сахрањен и један од синова великог кнеза Вукана, велики кнез Ђорђе.[6]) За самосталности Сопоћани се помињу још иза 1452 год.[7])

Није познато, да ли је Урош подигао или обновио још који манастир у Србији. Доментијан је забележио, како се овај „благоверни“ краљ „прилежно“ старао о Хиландару, „недостатки родитељ својих исплњаје“. Тако је он подигао у „горе“, изнад манастира, један „стлп“ (кулу), у коме је живео Доментијан.[8])

Жена Урошева, краљица Јелена († 8 фебруара 1314), поред неколиких католичких цркава и манастира, које је подигла и обновила у Поморју, обновила је из основа и један православни манастир, *Градац* „у Ибру“, стари манастир, који се за Првовенчаног помиње као манастир „краљевски“, а који је, према моме мишљењу, постојао још у време пре Немање. У жичкој је повељи између три „намастира краљевска“ у Србији и „Богородица Градьчьска“, над којима, као и њиховим селима, нису имали никакве власти епископи, и којима је игумана постав-

---

[1]) Записи 5071 — А. Гиљферинг, Летопис Мат. Срп. 99 (1859) 154.
[2]) Данило 19.
[3]) Троношки летопис — Гласник 5, 53.
[4]) Данило 250.
[5]) Гласник 5, 53.
[6]) И. Руварац, Годишњица 10, 5. У Сопоћанима су положене и моћи архијепископа Јанићија I (Данило 289—90).
[7]) Записи 298.
[8]) Доментијан 117.

љао краљ.[8*]) Манастирски је храм Благовештење.[9]) Данило прича, како је Јелена, при подизању манастира, „нештедно" просипала „злато много", не желећи, да при подизању божијега храма буде присиљавања или негодовања међу радницима.[10]) Овде је краљица Јелена и сахрањена.[11]) На сабору, око 1315, манастирски игуман заузима пето место међу српским игуманима.[12]) Иза овога се манастир помиње још само у време кнеза Лазара, кад је један минеј писан „цркви светије Богородице Град'чке", а по наредби игумана Варлама.[13]) Данас је манастир пола у рушевинама. Манастирска је црква била већа од студеничке, зидана је од сиге, само су врата и прозори обложени мрамором. У своје време била је, према летописцу, „предивна и достолепна".[14]) Раскошна манастирска грађевина значајна је са свога стила: „прелазна" из романског у готски. То је у Србији, једина знаменита грађевина, где има готског стила. Узима се, да су Градац зидали мајстори из Провансе.[15])

За краља Драгутина нема података, да је као врховни краљ подигао и један манастир. Сахрањен је у Ђурђевим Ступовима, у Расу, који је он обновио. Поузданих података нема ни да је доцније, као „сремски краљ" (1282—1316), основао који нов манастир, и ако га Данило представља као правог аскета на престолу. На његов двор искупљали су се сиромаси, слепи и кљасти, не само из Србије, већ и из далеких земаља. Своје тело, вели се, да је подвргавао тешким мучењима, а спавао у гробу напуњену трњем и шиљастим камењем, а кад је умро да се дознало, како је на голом телу носио длакаву покајничку кошуљу.[15*])

Знамо, да је Драгутин обновио само манастир *Ариље* (Св. Ахилије, 15 маја)[16]) где је сачуван и његов портрет; манастир се иначе помиње још 1219, кад је овде смештена столица моравичког епископа.[17]) Према храмовном свецу није искључено, да манастир потиче још из Самуилова времена, јер је Св. Ахилију,

---

[8*]) Monumenta Serbica 14.

[9]) М. Веселиновић, Глас 80, 182.

[10]) Данило 75—6.

[11]) Данило 91. У манастирској се цркви данас налазе две гробнице, од којих са за десну узима да је краљичина (М. Веселиновић, Глас 80, 183). Народ око манастира назива данас Градац *Света Јела* (Милићевић, Кнежевина Србија 657). Родослови, међутим, приписују оснивање Градца Јеленину мужу, краљу Урошу (Гласник 53, 5).

[12]) Споменик 4, 10.

[13]) Записи 170.

[14]) М. Валтровић, Глас 17, 30; Споменик 3, 94.

[15]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9; 124. Готски утицаји констатовани су још и на цркви Св. Срђа и Вакха на Подима, који је иначе византијског стила. Готског је стила био, ваљда, и некадањи манастир св. Венедикта у Котору, грађен 1336 год. (Ђ Стратимировић. О прошлости и неимарству Боке Которске — Споменик 28 (1895) 26, 32—3).

[15*]) Данило 38 – 69.

[16]) Vladimir R. Petković, Une hypothèse sur le Car Samuel (1919) 21.

[17]) Јиречек, Staat und Gesellschaft III, 9; „у Моравицах, в храме светаго отца... Архилија" (Летописи — Гласник 53, 35 и 47).

тесалском заштитнику, цар Самуило подигао велики манастир у својој престоници Преспи, где је био сместио свечеве моћи. Данас се, међутим, у Ариљу показује свечев гроб, који је стварно празан.[18]) Поуздано се пак ништа не зна, шта је било са свечевим моћима. Према нашим родословима, сахрањен је у Ариљу („в митрополији ахилској") Драгутинов син Урошиц, из чијих се моћи изливало миро „јакоже јест ведомо всем".[19]) Епископска катедра остала је овде кроза све време самосталности, јер се 1433 помиње један „ахиљски" и „ариљски митрополит".[20]) Из једног записа од 1650 види се, да је манастир тада већ био запустео.[21])

И српски и латински извори говоре о обраћању патарена у источном делу Босне, којим је Драгутин владао,[22]) „те је сасвим вероједно, да је Драгутин", ради утврђења православља у томе делу Босне (између Дрине и реке Босне), „стао подизати цркве и градити манастире".[23]) С тога држим, да традиција, забележена у два најмлађа летописа, пећском и троношком (оба из друге половине 18 века), која Драгутину и његовој породици приписује подизање свију старијих манастира с једне и друге стране Дрине, није без основа, нарочито о оснивању манастира у Дабру.[24]) Неће пак стојати тврдња традиције, да је Драгутин основао манастир Велику Ремету у Срему.[24*])

Манастир *Папраћу* (Благовештење), „виш' Зворника Спречи на извору", према наведена два летописа, почео је да зида Драгутин, а довршили је његови синови Владислав и Урошиц,[25]) који би овде били и погребени.[26]) И. Руварац, без обзира на ово, држи, да је „ипак вероједно да је Папраћа постојала прије турског господства".[27]) Иначе се манастир не помиње пре 1513 године.[28])

Према истим летописима подигао је Драгутин и манастир *Рачу* (Вазнесење), недалеко од десне обале Дрине, јужно од да-

---

[18]) Jireček, Das christl. Element 39, с позивом на Милићевић, Кнежевина Србија 587—9; Kanitz, Serbien (1868) 143—4; Jireček, Arch. f. sl. Philol. 21 (1899) 545.

[19]) Гласник 53, 6; Споменик 3, 95. По Јиречеку, Урошиц се замонашио и по свој прилици умро пре оца (Историја Срба I 334). На немањићском генеалошком стаблу у Дечанима Урошиц је представљен као младић без браде (Jireček, Staat und Gesellschaft III, 34; Годишњак 23, 250).

[20]) Споменик 3, 35—36.

[21]) Записи 1446.

[22]) Данило 243; Јиречек, Историја Срба I 317.

[23]) И. Руварац, Годишњица 2 (1878) 244.

[24]) И. Руварац, Годишњица 2, 247.

[24*]) Pič, Die Abstammung der Rumänen 212.

[25]) Драгутин „начал здати Папратњу, јеже синове јего, Владислав и Урошиц, по њем довршиша" (Пећски летопис: Гласник 35, 34; Троношки: Гласник 5, 57).

[26]) Гласник 35, 34; 5, 58.

[27]) Годишњица 2, 255.

[28]) Записи 415 (један непоуздан запис). Сасвим поуздан помен тек од г. 1559 (Записи 602).

нашње варошице Бајине Баште.[29]) Иначе се Рача помиње тек 1623 године.[30])

Манастир *Ломницу* (Св. Ђорђе), у пределу Бирчу, по истим летописима, подигао је такође краљ Драгутин.[31]) Манастиру иначе нема помена пре 1578 године.[32])

За Драгутинову жену Катарину тврде опет само ова два летописа, да је подигла манастир *Троношу* (Ваведење), на речици истог имена, јужно од Лознице.[33]) Први је помен Троноше у записима из 1559 године.[34])

Драгутинова два сина подигли би, према истим летописима, манастир *Тамну* (Св. Тројица), код Јање, на босанској страни.[35]) У записима се Тамна наводи тек од 1623 године.[36])

Према Данилову причању Драгутин је још на своме двору био подигао читаве радионице за израду разних црквевих сасуда и одежда, које је поклањао црквама и манастирима по Србији и осталом православном свету. „Творе в дому својем" сасуде свештене, златне и сребрне, украшене бисером и драгим камењем, „бљуда нафорнаја", кадионице, ручке, рипиде, златне свећњаке и друго што је црквама потребно, као и скупоцене одежде („ризи же јерејскије избранije"). Израђујући све то „в дому својем", разашиљао је побожни краљ „божественим" црквама, као у свом „отечесву", тако и „в иније благоверније језики".[37])

За Драгутинова времена, 1314—16, помиње се у *Београду* нека „велика с'борна црква митрополитска"(!). Данило прича, како је краљица Симонида, по свекрвиној смрти, посетила Драгутинову жену у Београду. У поменутој цркви поклониле су се две јетрве „образу чудотворном" Богородице.[38]) Ова митрополитска катедра пре овога се не помиње. То је био манастир *Успења Богородице*, а чудотворна икона Богородичина јесте она, коју је „написао" јеванђелист Лука, јер се и једно и друго помињу доцније за деспота Стевана;[39]) чудотворна икона Богородичина била је у Београду, изгледа, још од времена Византинаца. Доцније се овде помињу и моћи Св. Петке (Параскеве) и царице Теофаније. Остаци Св. Петке били су у Трнову у Бугарској до турског освојења (17 јула 1393), кад су пренете у Видин. Доцније их је књегиња Милица измолила од султана Бајазита и пренела у Србију. У време деспота Стевана налазимо их у Београду.[40]) Када су и како у Београд доспеле моћи ца-

[29]) Гласник 35, 34; 5, 57.
[30]) Записи 1144.
[31]) Гласник 35, 34; 5, 58.
[32]) Записи 740.
[33]) Гласник 35, 34; 5, 58.
[34]) Записи 602.
[35]) Гласник 35, 34 (где се Тамна, погрешно, идентификује са Туманом); Гласник 5, 58
[36]) Записи 1200.
[37]) Данило 36—7.
[38]) Данило 97.
[39]) И. Руварац, Гласник 49 (1881) 4.
[40]) Т. С. Виловски, Дело 67, 43—4.

рице Теофаније, није познато. И оне су биле у Трнову, одакле су иза 1393 доспеле у Видин.[41])

Још се узима за *Овчарско Ваведење,* да потиче из 13 века. Црква је у основи истоветна са которском црквом св. Луке.[41*])

Од почетка владавине Немањића па до српског освојења (1168—1282) помињу се у Македонији само неколика манастира, чији оснивачи нису познати. У једном писму охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (1220—35) помиње се манастир *Богородице* у *Хтетову,*[42]) који је био на месту данашњег Тетова, и око кога се вероватно и образовала данашња варош. После српског освојења манастир је био представљен на „сабору српске земље", где му игуман око 1315 заузима десето место међу српским игуманима.[43]) У једној повељи из времена краљевства пише Душан, како је манастирску цркву нашао „падшу до основанија", те је обновио и манастиру потврдио села, која су му припадала „и при цари грчких и при светих родител краљевства ми", но која „наважденијем пронорливих и злих човек отступила сут била от светије цркви".[44]) Год. 1348 наводи се међу метосима Хиландара и „у Полозе церков мати Божија Хтетовска и с сели".[44*]) Иза овога се манастир више никако не помиње.

Из овога је времена и манастир *Св. Никите* у *Бањанима* у скопској Црној Гори, који је био запустео, докле га краљ Милутин није обновио. „Обрете краљевство ми манастир запустев в скопској стране Светаго Никиту... и направих го" вели се у краљевој повељи.[45]) Доцније је исти краљ (1309—1316) дао манастир са његовим имањем у метох хиладарском пиргу Хрусији, коме су се имале издавати две трећине од свију манастирских прихода. Манастир је очуван и до данас и налази се у атару с. Горњана.[46])

Најзнатнији је од манастира овога времена *Трескавац* (Успење Богородице), код Прилепа. Манастир је подигнут на самој горској стрмени и двориште захвата неколило тераса. Манастирска је црква врло старинска, ниска и тамна.[47]) Према једном месту из првог Душанова хрисовуља манастиру овај је постојао још за време бугарске владавине (1230—1246), јер је Душан издао манастиру „хрисовуљ свој по образу царej грч'-

---

[41]) К. Радченко, Религиозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ (Кіевъ, 1898) 40, с позивом на Период. Списаніе I, 44—45.

[41*]) Valtrović, Ὁ Προδρόμος 1878, 4; Ђ. Стратимировић, Споменик 28, 33.

[42]) „ὁ ἀπὸ τοῦ ἄνω Πολόγου ὁρμώμενος καὶ ἐν τῇ μονῇ τῆς Θεοτόκου τῇ ἐν Χτεατόβῃ ἀσκούμενος μοναχὸς Γεράσιμος μετὰ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Βανίστῃ (j. Banice) οἰκοῦντος Δόβρου ἱερέως. W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II (Sitzungsberichte Wien. Ak. CXIII), 80 (362).

[43]) Споменик 4, 10.

[44]) Споменик 3, 28.

[44*]) Новаковић. Законски споменици, 422.

[45]) Споменик 3, 14; Данило 138.

[46]) Државни Календар Краљ. Србије за 1914 год. 178.

[47]) Ст. Новаковић, Споменик 9, 21.

ских и блгарских иже прежде мене обладали сут теми странами“[48]) Већ тада је манастир био јако угледан, јер су му, још док је био у византијским рукама, прилагали српски краљеви Милутин и Дечански. Над улазним западним вратима има ктиторски портрет некаквог „ромејског“ самодршца „Комнина Палеолога“. Име је Јордан Иванов попунио са Михаило и идентификовао са Михаилом IX (1295—1320).[48*]) Манастир је неки српски владалац и оправио; не може се само знати, да ли Милутин, или Душан, или Урош као престолонаследник. Десно од улазних врата налазио се ктиторски портрет неког српског краља, како се види из очуваног грчког натписа, који избрисану слику ктиторову назива „краљем Стефаном“.[49]) До нас су дошле три Душанове повеље овоме манастиру, све три из времена краљевства, у којима се манастиру потврђују ранија добра и прилажу многа нова. Год. 1335 издао је он Трескавцу прву повељу, којом му потврђује ранија добра, додавши још „за душу“ два села од своје стране. Кад је доцније послао на поклоњење манастиру сина Уроша, онда је манастиру дата сва травнина и жировнина на манастирским добрима, које је обично краљ задржавао за себе, и једна трећина прихода од трга прилепскога. Урош опет, са своје стране, приложио је манастиру годишњи приход од сто перпера. Сем њега дат му је и део од свега што улази у „кулу прилепску“.[49*]) У спољном зиду манастирске цркве узидан је надгробни натпис неког „Дабижива, енохијара (винолије) цара Уроша“, с натписом из 1362 године[50]), који се помиње у арханђеловском хрисовуљу. Можда је то онај требињски властелин, који се спомиње и год. 1345. Манастирска је црква грађевина с краја 13 или почетка 14 в., као и живопис у цркви.[50*])

Св. Петку у *Тморјанима* основао је неки бугарски („загорски“) властелин Прибо. То је једина позната бугарска задужбина у Македонији овога времена. Још у време привременог српског заузимања Скопља (1258), за Уроша I, вели се, како је неки властелин Прибо, „загорски“ (бугарски), који се помиње као севаст још за епирског цара Теодора, подигао ћелију Св. Петке у Тморјанима. За Тморјане погрешно вели Јиречек, да је то можда данас село Света Петка западно од Маркове Реке. Ми-

---

[48]) Гласник 41, 358.

[48*]) Български старини 255.

[49]) Новаковић узима, да је то био портрет Душанов (Споменик 9, 22). Јордан Иванов мисли, да ће то бити портрет Милутинов (Български старини 225). У прилог Ивановљеву мишљењу могло би ићи и то, што знамо, да је Милутин много прилагао Трескавцу (Данило 137). Сем тога Кантакузен Милутина назива само „краљем Стефаном“ (ed. Bonn. I, 35). Најзад, то би могао бити и портрет Душанова сина Уроша, из времена, док је он носио титулу краља, т. ј. док му је отац још био жив.

[49*]) Гласник 41, 358—61. Глас 80, 16—17.

[50]) Записи 122; Ивановъ, Български старини 225.

[50*]) Гласник 15, 290—1; Monumenta Serbica 117—8; Милюковъ, op. cit. 140—4.

лутин је приложио ову ћелију Хиландару, а прилог је потврдио 1324 и цар Андроник. Године 1348 потврђује и Душан Хиландару: „црков света Петка Тморјани са селом.[50**])

Тринаести век био је доба опадања и пропасти македонских манастира. По латинском освојењу Цариграда (1204) заврзле су се силне борбе и ратови на нашем Полуострву. Кад су крајем 13 и почетком 14 века немањићски Срби завладали македонским крајевима, већина је манастира била порушена и запустела, и то, како за поједине често наводе повеље, „запустевшу од много времене", а манастирска добра погубљена и разграбљена. Ово, истина, каткад може да буде и намерно претеривање, у тежњи, да се заслуге нових ктитора повећају. Тако се за Св. Ђорђа код Скопља, за који знамо да је појао још 1259—1278, пише у повељи Милутиновој од 1300, како га је краљ затекао „од много лет запустевшу и разорену от основанија".[51]) За Хтетовски Манастир већ је наведено, како се у Душановој повељи вели, да га је он нашао „падшу до основанија". И за Св. Никиту у Бањанима вели се, да је Милутин нашао „манастир запустев". С тога су српски краљеви већину манастира по Македонији морали обнављати или сасвим изнова подизати. „Собственно съ этого времени (од српског освојења у 1282) и вплоть до 1330 года состоялось большинство построекъ пышныхъ церквей на почвѣ Македоніи" пише руски академичар Кондаков, члан археолошке експедиције, коју је руска Академија изаслала у Македонију ради проучавања споменика.[52]) Изгледа, да је у Македонији, у опште, са српским освојењем било настало доба реда и мира, као и благостања. И сам Кондаков вели, како је „значительная часть Македоніи въ теченіе XIII и XIV столѣтія пользовалась благами сербской культури".[53])

Оснивање манастира за краљева Уроша II Милутина (1281—1321) и Стевана Уроша III Дечанског (1321—1331).

Краља Милутина представљају стари извори као најревноснијег оснивача и најиздашнијег приложника манастира (као ико „от краљ и цар" пре и после њега).[1]) Његови се прилози црквама и манастирима не могу избројати као ни „песак морски".[2]) Исто је он тако био издашан и према невољнима, слепима, кљастима и губавима, који су се ради добијања милостиње искупљали на његов двор, не само из свију крајева Србије, већ и из свију суседних земаља, као и из „заморских

[50**]) Šafarik, Památky 100; Новаковић, Зак. спом. 422; Јиречек у Archiv f. slav. Phil. 21 (1899) 625.

[51]) Новаковић, Законски споменици 608.

[52]) Кондаковъ, Македонія (1909) 61.

[53]) Кондаковъ, Македонія (1909) 292.

[1]) Родослови — Гласник 53, 7.

[2]) Данило 130.

земаља", са „морских острва", па чак и из самога Јерусалима. Данило уверава, да се нико од ових није враћао од краља празних шака.[3]) Рударство, које је у Србији почело нагло да се развија од средине 13 века, изазвало је нагло економско напредовање Србије. Милутин је, благодарећи овом наглом богаћењу земље, био први српски краљ, који је располагао великим материјалним средствима. Вароши и трговци у земљи дођоше од једаред до неочекиваног полета. Обилати приходи од рударства допустили су Милутину, да од Србије начини прву војничку силу на Полуострву. Византинац Теодор Метохит оставио нам је слику краљева двора у Скопљу. Сав готово дворски намештај био је златан и сребрн, а на самоме краљу било је бисера и драгога камења, колико је год могло да стане. Српски је краљ сав трептао у злату и скупоценим накитима.[4]) Ова велика материјална средства давала су овоме краљу војску, да осваја, и монахе, да обезбеђује своја освојења.[5])

Милутин је умео да увиди велики значај цркве у тадањем свету и да њен утицај још више оснажи величанственим грађевинама и задужбинама. Са Милутином настаје време највећег напредовања српскога монаштва. Место дотадањих ретких и скромних манастира јављају се многољудне и богате монашке колоније. Истина, четрнаести је век у опште доба великог напредовања источњачког монаштва. Читавом једном низу манастира обновио је овај краљ манастирске цркве и остале манастирске зграде („от самога основанија в'здвиже"). А управо је неизмеран број манастира, које је овај издашни краљ обдаривао, како по Србији, тако и по иностранству. Ова његова дарежљивост према цркви изгледа, да му је у једној прилици сачувала престо за њега и његово потомство. Кад у време грађанског рата између Милутина и Драгутина сва властела беше пришла уз Драгутина, као посредник за мир иступи свештенство, и сачува престо за млађег брата.[6]) Сем овога је он, благодарећи издашности према цркви, убрзо по смрти постао „свети краљ", без обзира на његове четири женидбе. Црквеним задужбинама овога краља поглавито има да се захвали образовање једног великог и јаког српског културног центра у скопском крају, који је дао српски печат целој северној и средњој Македонији.[7])

Издашност Милутинова није се ограничавала само на манастире и цркве по Србији, већ се протезала и на многобројне манастире по Византији, Македонији, Солуну и Цариграду, као и Светој Гори, онда по Палестини и Синају, па чак и по Италији. Узрок овоме свакако је, сем побожности, још и

---

[3]) Данило 42, 69, 131, 139—40.

[4]) Летопис Мат. Српске 216 (1902), превод.

[5]) Богати приходи од рудника „lui donnaient des mercenaires pour conquérir et des moines pour affermir ses conquêtes" — G. Millet, op. cit. 33.

[6]) Данило 357; Јиречек, Историја Срба I, 332.

[7]) Кондаковъ, Македонія 290.

тежња за репрезентацијом владаоца и земље. Колико је ова репрезентација била потребна, види се и из тога, што су само пола века раније Срби били врло мало познати у православном свету. Васељенски патријарх Герман II, онај исти, који је дао допуст за оснивање самосталне српске архиепископије, набрајајући у једном свом писму од 1232 све тадање православне народе, не помиње Срба. У свом писму римским кардиналима, од те године, наводи патријарх поносито многобројне православне народе: Грке, Етиопљане, Сирце, Ивирце, Лазе, Алане, Готе, Хазаре, „небројене множине Руса" и „победама прослављено племе Бугара". Није се сетио само Срба и Румуна.[8]) Епирски Грци, истина, били су о Србима боље обавештени од никејских. Истоме патријарху Герману писао је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, како је Србија „украшена побожношћу, јеванђељским животом и чашћу ваљаног морала сваке врсте", хвалећи при том тадањега краља српског Радослава[9])

Колико се зна, овај краљ није основао ниједан сасвим нов манастир; свакако због тога, што је потреба у манастирима била већ сасвим задовољена. Он је само обнављао старе запуштене манастире и од ранијих малих и незнатних манастирића правио велике и богате задужбине. С тога се без разлога и у старој и у новој нашој историографији он сматра оснивачем многих манастира. Даље је карактеристично, да је Милутин много више манастира обновио у крајевима, које је од Византинаца био освојио, него у старијим српским областима.

Милутинова је задужбина манастир *Нагоричино* (Св. Ђорђе), источно од данашњег Куманова. Лепи натпис у манастирској цркви вели, како манастир, 1318 године, „с'зда се от основанија" и „пописа се" „поданијем всаким превисокаго краља Стефана Уроша", при игуману Венијамину.[10]) Један опет други натпис (над западним входом), такође савремен и аутентичан, мење подизање манастира у 1313 годину, у „дане" краља Уроша, а при игуману Андонију.[11]) Натписи не дају исту годину подизања манастира, али се они не искључују, јер су свакако из различитих година зидања манастира. Чудно је само, што други натпис не наводи никакво краљево учешће у подизању манастира. Да је српски краљ обновио манастир, остаје ван сумње, јер то тврди и Данило, који у листи манастира, које краљ Милутин „от самого основанија в'здвиже", наводи и „црков светаго Георгија нагоричскаго."[12]) Сем овога се на једном капителу у манастиру налазе краљеви монограми, и онда краљев

---

[8]) Μιλιαράκης Α., Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1898) 306.

[9]) Pitra; col. 495 (N° 114) et 685: Jireček, Staat und Gesellschaft III, 69,

[10]) Записи 51. Боље издање, са факсимилом, у Arch. f. sl. Phil. 31 (1910) 300.

[11]) Записи 41. Био је један трећи натпис над унутрашњим вратима, али се јасно види, да су га уништили бугарски пропагандисти (Кондаковъ, Македонія 194).

[12]) Данило 138.

портрет, који Уроша II представља као ктитора с манастирском црквом на рукама.[13]) Према осталим сличним случајевима судећи, постојао је манастир и пре овога, још у византијска времена. У једном препису житија Св. Прохора Пшињског приписује се оснивање манастира византијском цару Роману IV Диогену (1067—71). Тај је цар, вели се, из захвалности према Св. Прохору, који му је прорекао, да ће постати цар, подигао, пре него Св. Прохора, „в области жеглиговској" „монастир светаго победоносца Георгија" на месту, где се Прохор прво подвизао.[14]) У житију опет Св. Јоакима Осоговског вели се, како је „неко... от благоч'стивих цар" подигао Св. Прохору манастир Св. Ђорђа.[15]) У Младом Нагоричину било је дванаест цркава (очуване су Св. Ђорђа, Св. Петке и Св. Николе), које су, по мишљењу В. Р. Петковића, из 14 века.[16]) На српском сабору од 1315 наводи се, на тринаестом месту, међу игуманима и нагорички Венијамин, који се помиње и у првоме натпису из 1318 године.[17]) За времена самосталности, манастир се помиње још само у време велбушке битке (1330). Краљ Дечански, крећући с војском пред Бугаре, свратио је „в монастир свој к светому мученику Христову Георгију Нагоричскому" и молио се свецу, да победи непријатеља.[18]) После свршене битке тело погинулог бугарског цара Михаила било је, по краљевој наредби, како пише Данило, сахрањено „в цркви светаго... Георгија, в месте рекомем Нагоричскаго".[19]) Манастир је појао још у другој половини 17 века. Год. 1669 забележио је енглески путник доктор Браун, како је близу Куманова видео један „грчки манастир".[20]) Неколико година доцније, 1683, ноћио је у Младом Нагоричину патријарх Арсеније Црнојевић. Ни онда још манастир није био у развалинама.[21]) План манастира је латинска василика.[22]) Живопис припада најбољој од три српске сликарске школе средњега века, македонској, која је заступљена још и у Матејичу, Грачаници и Маркову Манастиру. Рад зографа Евтихија, чије је име с датумом 1317 забележено на једној нагоричкој фресци, може се поредити с радовима Сијенаца.[23])

---

[13]) Gabriel Millet, L'ancien art serbe (L'art et les artistes. Revue de l' art ancien et moderne des deux mondes". Numéro spécial de mars 1917), 31. Кондаков већ није више затекао портрете (op. cit. 195).

[14]) Ј. Х. Васиљевић. Свети Прохор Пшињски и његов манастир (1900) 16.

[15]) Гласник 22, 246.

[16]) A. Belitch, La Macédoine, 195—6.

[17]) Споменик 4, 10.

[18]) Данило 181.

[19]) Данило 189. Јордан Иванов пише, да је Данило овде побркао Св. Ђорђа Нагоричког са много ближим манастиром месту битке, Св. Ђорђем у предграђу Велбужда, званим Колуша, при коме је била столица велбушког митрополита. И данас постоји овамо предање, да је ту сахрањен погинули бугарски цар (Сѣверна Македония (1906) 53 прим. 4).

[20]) Споменик 9, 39.

[21]) Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар (1886) 14, пр. 1.

[22]) G. Millet, op. cit. 40.

[23]) ibid. 53.

У самој скопској тврђави („в'нутр града Скопја") подигао је или обновио Милутин „цркву" *Св. Константина*,[24]) коме је ово једини помен, и за који се не може знати, да ли је и био манастир, или само световна црква.

Из Милутинове повеље, којом се Св. Никита у Бањанима даје хиландарском пиргу, види се, да је Св. Никита држао и *Св. Николу у Кожљу* (на ушћу Пшиње у Вардар), заједно са селом и са заселијами".[25]) И овај је манастирић подигао Милутин, како се види из Душанове повеље од 1353 године („с'зда прародитељ царства ми, свети краљ Урош"). Манастир је доцније био „порушен" и „померопшен", те га Душан даје серском митрополиту Јакову на доживотно уживање, с тим, да по његовој смрти припадне Св. Арханђелу код Призрена.[26])

Милутин је обновио „многе манастире" старије и у новим и у старим својим крајевима. Неке од ових „от самога основанија в'здвиже", а на другима је вршио само извесне преправке. Многима од ових манастира он је важио доцније као оснивач. Тако је, на пример, он обновио епископску резиденцију у Скопљу, манастир Тројеручице, онда стари манастир Св. Ђорђа — Горга код Скопља, па ман. Св. Никите у скопској Црној Гори. Један родослов вели, како је овај краљ подигао и храмове „Сарандапор светому отцу Јоакиму, Пшињскому Прохору".[27]) Исто је тако он сасвим изнова подигао и манастирску цркву, као и остале грађевине у Хиландару.[28]) Данашња грађевина хиландарске цркве Милутинова је задужбина. Исто је тако Милутин подигао и српски манастир Св. Арханђела у Јерусалиму, како се види из Душанове повеље од 1349 год.[29]) У скопској Црној Гори, која је права „Света Гора", као да није Св. Никита једина грађевина Милутинова. Неке од тамошњих црквених грађевина биће још из византијског времена (једна је, на пример, веома слична са Нерезима), али је већина из Милутинова и Душанова доба. Исто је тако Милутин обновио и резиденцију епископску у Призрену, Љевишку Богородицу у Призрену. Код Студенице подигао је цркву Св. Аћима и Ане, звану данас Краљева Црква, а на Лиму је обновио стари манастир Ораховицу. Најзад је, са мајком Јеленом, обновио Милутин из основа („a fundamentis usque ad finem") и католички манастир Св. Срђа на Бојани.[30]) Са Милутиновим временом почиње и сјајно доба српске архитектуре, које се продужава још за Дечанскога и Душана.

Према родословима, подигао је Милутин и неки иначе непознати манастир *Св. Стевана* у *Призрену*, што се може односити, како на саму варош Призрен, тако и на околину.[31])

---

[24]) Данило 138.
[25]) Споменик 3, 14.
[26]) Гласник 24, 241—8.
[27]) Šafarík, Památky (1873) 60.
[28]) Данило 132.
[29]) Monumenta Serbica 133.—5.
[30]) Јиречек то мење у 1293 годину (Staat und Gesellschaft I, 56).
[31]) Гласник 53, 8, 9.

Милутин је из основа обновио и манастир *Грачаницу* (Благовештење), резиденцију липљанских епископа, не истоименој речици, јужно од Приштине. Као манастир и епископија постојала је Грачаница много раније, бар почетком 13 века. У повељи уклесаној у зиду манастирске цркве, за коју Ј. Радонић пише, да је из 1314—15 године,[32]) вели краљ: „видех раздрушеније и паденије храма светије Богородице Градчанскије, јепископије липљанскије", те је „с'здах от основанија и пописах и украсих в'нутр и изв'не".[33]) Манастир је, међутим, постојао из раније, за краљевих „родитеља" и „прародитеља" (дакле најдоцније за Првовенчавога), чије хрисовуље Грачаници помиње Милутин у овој повељи. Каткад се и сама епископија назива по манастиру „јепископија градчаничска".[34]) При Грачаници резидују „липљански архијепископи" још 1383 и 1388, па чак и 1530 год.[35]) Манастирска је црква очувана у целини, како зграда, тако и живопис, ма да се у једном натпису из 1383 тврди, како тобож неки архијепископ Симон „все из темеља в'здвиже" и манастир свима „правдама", унутарњим и спољним, украси и испуни.[36]) Само је нартекс са западне стране приграђен у 16 веку.[37]) Грачаница је чистог византијског стила, са пет кубета. Размера је ванредно витких, архитектонско-естетичке спољашности савршене, живописне и чисто кокетне.[38]) Нађена јој је сличност са савременом задужбином васељенског патријарха Никона, бриљантном црквом Св. Апостола у Солуну.[39]) Живопис грачанички из времена је оснивања манастира, и припада македонској школи. Генеалошка слика Немањића није из истог времена, него је потоња, неуспела, копија те слике у Дечанима.[40])

Главна задужбина краља Милутина био је манастир *Св. Стевана*, или *Бањска*, на истоименој речици, десној притоци Ибра, северо-западно од косовске Митровице. Манастир је овде постојао и раније, при коме је пред Милутиново обновљење била и епископска столица. За време Уроша I то је био метох Грачанице, јер се у Милутиновој грачаничкој повељи наводи, како „беше Бањска уписана в отчине ми хрисовуље" (Грачаници).[41]) Као што је већ речено, доцније налазимо овде епископију. У почетку грађанског рата између Милутина и Дра-

---

[32]) Глас 94, 79.

[33]) Monumenta Serbica 562. За бугарског и византијског времена, као што је познато, столица ове епископије била је у Липљану, отуда се она још и за српског времена с почетка назива „липљанском". За живопис данашње липљанске цркве узима се, да је још из 12 века (М. Миловановић, Годишњак 23 (1909) 238).

[34]) Данило 138.

[35]) Записи 155, 161, 5595.

[36]) Записи 155.

[37]) Кондаковъ, Македонія 203.

[38]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 127, 223.

[39]) G. Millet, op. cit. 40.

[40]) М. Миловановић, Годишњак 23 (1909) 238, 251.

[41]) Monumenta Serbica 563.

гутина помиње се један бањски епископ као мртав.[42]) Потом је за бањског епископа постављен доцнији архиепископ и историограф Данило,[43]) који се као бањски епископ помиње још у време смрти краљице Јелене († 8 фебруара 1314).[44]) Према Данилову причању Бањску је Милутин подигао по договору с матером, братом Драгутином и архиепископом Савом III. Зидањем је руководио сам Данило.[45]) Стара црквена зграда била је порушена и из основа подигнута нова, по угледу на Студеницу, као и све припадајуће зграде за манастир.[46]) У Светостефанском се хрисовољу вели, како је краљ нашао стари манастир „порушен и разорјен".[47]) Зидање манастира почело је 1312 или 1313, а довршено 1316 или 1317 године.[48]) Краљ је манастир био наменио себи за гробницу („на с'храњеније и на покој... јего телеси"), те је овде по смрти и сахрањен.[49]) Због овога је дотадања епископија при манастиру укинута, и манастир проглашен за краљевски ставропигијон, при чему је добио четврто место међу краљевским манастирима (одмах после старијих задужбина за гроб: Студенице, Милешеве и Сопоћана).[50]) Краљев прилог манастиру, поред Душанова Св. Арханђелу, највећи је владалачки прилог цркви за све време самосталности (на 75 самих села и 8 катуна, са преко 500 пастирских породица), што би можда у данашњој монети и вредности представљало више милиона динара. Вероватно се унутрашњи украс манастирске цркве подразумева под „бањским златом", за које летописац из 15 века тврди „не обретајет се нигдеже".[51]) У Бањској је била сахрањена и Душанова мати, краљица Теодора; као „свећу" њеном гробу дао је цар неке прилоге манастиру.[52]) Тело краља Милутина, кога је црква убрзо по смрти канонизовала, у време косовске битке склоњено је из овога манастира у оближње рударско место Трепчу, а око 1460 пренесено је у Софију.[53]) Негде пре 1419 био је „запаљен дом светаго првомученика завистију бесовскоју" и „пожежено књижије", којим се „бог слављаше" и „свети мољаше".[54]) Ст. Новаковић ово

---

[42]) Данило 357. То ће бити звечански епископ Данило, који се помиње у једној Милутиновој повељи од 1302—1308 (Monumenta Serbica 60).

[43]) Данило 358—9.

[44]) Данило 91—2.

[45]) Далило 149—50.

[46]) Данило 150—1.

[47]) Споменик 4, 2.

[48]) Ст. Новаковић, Манастир Бањска, задужбина краља Милутина, у српској историји — Глас 32 (1892) 5.

[49]) Данило 151, 158.

[50]) Споменик 4, 2 („и рекох јего (манастир) николиже бити архиепископији ни митрополији, ни јепископији, т'кмо игуменији"); Споменик 4, 9 („а игумен на с'боре да имат место четврто").

[51]) Šafarík, Památky 61.

[52]) Споменик 9, 6.

[53]) Јиречек, Историја Срба I 339. У Софији се налазило већ 1469 год. (Ст. Новаковић, Глас 32, 26—30)

[54]) Записи 225.

мење у 1402 или 1403 годину.[55]) Али је манастир појао још и иза 1443 године, из кога је времена једно завештање неке властелинке манастиру (сребрн појас и чаша).[56]) Негде после овога манастир је запустео и порушен. У путопису Курипешића од 1530 помиње се Бањска већ као разорена; на путу из Новога Пазара у Митровицу видео је он „врло велик и леп, али разрушен, манастир, који лежи на левој страни; турски је цар, неима тому дуго, заповедио, да се разруши јер у њ долажаху хришћани, који заробљени од Турака опет се ослободиху и ту задржаваше".[57]) Средином 19 века налазимо уз манастирску цркву призидано мунаре, и од цркве направљену џамију.[58]) Са Бањском почињу највеће и најраскошније немањићске задужбине. Спољни зид подигнут је од белог и црвеног мрамора и модрог серпентина. Грађевина се равна са савременим талијанским грађевинама. По својим димензијама, техничкој савршености, симетричним размерама, богатству орнаментике и савршеним архитектонским облицима, Бањска представља најбољу романску грађевину у Србији.[59]) Данас је пола у рушевинама и њени орнаментски делови налазе се узидани у амаму, чесми, хану и бедним мухаџирским кућама села Бањске.

Манастирска предања још неколика манастира приписују краљу Милутину. Тако за манастир *Тврдош* (Успење Богородице), на Требишњици, $4^1/_2$ км. западно од Требиња, традиција, забележена у манастирском поменику, вели, како су манастир прво основали цар Константин и царица Јелена, па га потом, године 1270(!), обновио краљ Милутин, при „митрополиту" Василију и игуману Венијамину.[60])

Исто тако Милутину приписује предање и оснивање манастира *Витовнице*, у пожаревачком округу,[61]) коме иначе нема помена пре 1622 године.[62]) У дозиданом делу цркве налази се један чудан натпис из 1218 год. на словенском и јерменском језику, како је неки Владо, син Бабугов (?), подигао тада храм апостола Јакова и Петра.[63]) Али је камен с тим натписом донесен овамо недавно с друге стране (вероватно из развалина Орешковице) и овде узидан.[64]) Према једном натпису, очуваном у препису 19 века, манастир „создан бист" „повеленијем благо-

[55]) Глас 32. 25.
[56]) Пуцић, Споменици српски II, 117; Новаковић, Глас 32, 31 прим. 1.
[57]) P. Matković, Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI vieka, Rad 56, 171.
[58]) Гедеон Јуришић, Дечански Првенац (НСад, 1852) 123—4.
[59]) А Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 125.
[60]) Записи 4300; Vl. Ćorović, Die Herzegowinischen Klöster (Separat-Abdruck aus Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina XIII Band, (1915) 5; Љ. Ковачевић узима сасвим озбиљно ово тврђење и вели, да је то Милутин урадио у време, кад је заповедао као принц Требињском и Захумљем (Глас 58 (1900) 47 прим. 3, с позивом на Гласник 27, 187).
[61]) Милићевић, Кнежевина Србија 1035.
[62]) Записи 1118.
[63]) Записи 8; Старинар 5 (1888) 41—2.
[64]) Милићевић, ibid.

честиваго краља србскаго Милутина".[65]) Предање, да је манастиру оснивач Милутин, одржава се и у околном народу.[66]) Вероватније је, да је Витовница била метох Горњака или Дренче, којима су припадала суседна села Мелница и Стамница.[66*])

За Милутиново време јавља се још неколико манастира, који су вероватно из византијских времена. На српском сабору, држаном око 1315 године, а на деветом месту међу игуманима (пре хтетовског, гостиварског, нагоричког и „скопског) наводи се и игуман модрички.[67]) Овај се манастир помиње свега још једаред: у практику Хтетовског Манастира, за који Новаковић држи, да је из времена одмах по српском освојењу.[68]) Ту се наводи, како је, приликом једног суђења, „кир Калиник од Модриче" вршио, заједно с епископом, заклетву сведока.[69]) Из овога се види, да је манастир био негде на овој страни. Није познат ни храмовни светац. Судећи по угледу, који је манастир имао на српском сабору, то је био неки врло стари манастир, јер се наводи испред хтетовског, који је постојао у 13 неку, као и испред скопског Св. Ђорђа, који је с почетка 11 века. Према имену, могао би се манастир поставити на место данашњег села Модрича у дебарском Дримколу, на левој страни Црног Дрима, између Дебра и Струге.

На истом се сабору једини пут помиње и манастир *Гостивар* (храм непознат), око кога се вероватно формирала истоимена варошица. Старешина му је на сабору заузимао једанаесто место.[70])

Данило наводи и неки манастир *Св. Ђорђа у кичевском крају* („в државе области кичавскије"). Кичевски је крај Милутин присаједиинио Србији. Међутим Данило наводи овај манастир иза манастира у иностранству, које је Милутин обдаривао, а пре оних „в државе... отечествија својего". Према казивању Данила, краљ је овај манастир богато обдарио и украсио, приложивши му „правде" црквене сваке врсте, златне сасуде, иконе скупоцена кандила и т. д., у опште много злата и сребра. Исто је тако и тамошњим монасима поклањао „различније дари"[71]).

---

[65]) Записи 4152.

[66]) Старинар 5, 12.

[66*]) Милутину се приписује и оснивање неке цркве Св. Тројице у Црној Гори, свакако скопској, (натпис на застави цркве села Моровића у Срему) (Записи 5081). За дан. манастир Вратну код Неготина тврди предање, да га је подигао „Свети Никодим за краља Стевана" (Милићевић, op. cit. 957). Исто се тако Светоме Никодиму приписује и оснивање Манастирице код Кладова на Дунаву (ibid.).

[67]) Споменик 4, 10.

[68]) Глас 80 (1909) 20.

[69]) Споменик 3, 38. У хтетовском хрисовуљу наводи се у границама села Штенча у Г. Пологу, данас Стенче десно од Вардара, модричке међе т. ј. међе земаља овога манастира (ibid. 29). Код села имају развалине утврђења, које се помиње у доба Скендербега. (И. Јастребов, Споменик 41 (1904), 122).

[70]) Споменик 4, 10.

[71]) Данило 137.

Где је био овај манастир, не може се утврдити. Према овоме, што је овде речено, као и ономе, што је наведено за модрички манастир, може се помишљати, да је то један исти манастир. Најзад, да додам, да охридски архиепископ Теофилакт, (1090—1108) помиње један манастир у Кичеву без икакве ближе ознаке.[72])

У повељи Милутиновој Св. Ђорђу код Скопља од 1300 помиње се у с. Водну, на десној страни Вардара, према самом Скопљу, манастир *Св. Богородица Јелеуса* (ἡ Ἐλεοῦσα, милостива).[73]) Овај манастир прилаже тада Милутин са његовим метосима Св. Ђорђу: „Водно село прида краљевство ми и в њем монастир Светаја Богородица Јелеуса с Светим Тодором над Водном и с Светим Панделејмоном и с Светим Тодором... у Хваштах, једно бо јест село Водно и Нерези".[74]) Иза овога више нема никаква трага овоме манастиру. „Св. Панделејмон" је стари манастир из 12 века, а за Свете Тодоре не знамо, да су били манастир. Према имену свом, Јелеуса ће свакако потицати из византијског времена.

У истој се повељи помиње још и манастир *Св. Јован Златоусти* у с. Козареву (на карти забележено брдо Косаров, јужно од села Сушице, у изворном делу Маркове Реке, десне притоке Вардара). Краљ потврђује Св. Ђорђу „село Козарево, прежде приложеноје Диогеном царем, а в њем монастир Св. Јоан Златоуст, и с Баровом и с Винском и с всеми заселки теми и с Златоустчани."[75])

За Милутинова времена јавља се и неки манастир *Св. Ђорђа* у *Уложиштима*. Једном својом повељом (1334—7) одобрава Душан некој властелинци Радослави, жени Милшиној, да тај „монастир" с имањем по њеној смрти припадне Хиландару, што су већ одобравали и његов отац и дед (Милутин), ослобођавајући при том манастирске људе свих „работа, малих и великих". Где је био овај манастир, не може се утврдити. Према

---

[72]) Данас у кичевском крају постоји само манастир Пречиста, који се зове Крњинска (Државни Календар за 1914, 172) и до ње села Манастирец (које се тако звало још у 14 веку: трескавачки „метох у Поречи Манастир'ц — Гласник 13, 372) и Калуђерец, које се такође наводи у 14 веку („селиште Калуђер.." ibid. и у једном запису из времена краља Марка: „у Поречи, у селе зовом Калуђерец" — Записи 189). Из кога је времена манастир Пречиста, не може се знати. За један поменик у Софијској Народној Библиотеци (№ 294), из 16 в., писан српском редакцијом, узима се да је припадао овоме манастиру (Б. Цоневъ, Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София (1910) 202).

[73]) Ἡ Ἐλεοῦσα је једна од безбројних титула Богородице код Византинаца. Ову је титулу носило више манастира, а још више цркава. Једаред је Ἐλεοῦσα представљена с Христом у наручју, иначе се њено представљање не зна (L. Petit, Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine — Извѣстія Русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ VI, (1900) выпускъ 1, 48—9). Словенске цркве имају специјалан култ Богородице Милостиве, 15 новембра, (ib. 50, с позивом на Martinov, Annus eccl. graeco-slavicus 281).

[74]) Новаковић, Закон. спом. 613.

[75]) op. cit. 612.

именима у манастирским међама, био је негде у старим српским крајевима.[76])

Манастир се иза овога помиње још само 1348 у генералној Душановој потврди хиландарских добара („црков Св. Георгије у Уложиштех с селом и с међами и с правинами села того").[76*])

Мени није познат извор тврђења В. Р. Петковића, да је *Вазнесење* у *Бањанима* (скопска Црна Гора) из времена око 1320 године.[77]) За Милутинова је времена (1315 године; по индикту 1292 или 1307) подигао казнац Драгослав цркву *Св. Богородице Одигитрије* у с. *Мушутишту* код Призрена.[78]) Али се ни за овај, као ни за предњи, не може знати, да ли су то доиста били манастири.

Још се за Милутина помиње и манастир *Св. Димитрија* у с. *Билуши*, на ј.—з. од Призрена, на левој страни призренске Бистрице. У Милутиновој повељи, којом се прилаже манастир Св. Никите у Бањанима хиландарском пиргу Хрусији (1309/16), наводи се, како је краљ, том приликом, приложио истоме пиргу још и „манастир св. Димитрија у Билуши, и с селом и с заселијами и с всеми правинами".[79]) Вероватно је то исти храм „у Призрене цркви светаго Дмитрија", који се као хиландарска својина наводи још у Драгутиновој повељи Хиландару (1276—81). Манастир се наводи и у Душановој општој потврди хиландарских добара од 1348 год: „у Призрене црков Св. Димитрије и с сели: село Локвица, Живињани, Плави, Билуша".[80])

Није нам познат манастир, при коме је резидовао за српског времена браничевски епископ, који се помиње на српском сабору око 1315 године. Данас се у горњачком Ждрелу, ниже манастира Горњака, у једној удолини од Вукана, неке црквене развалине називају *Митрополија*.[81]) Исто тако није познато ни седиште „мачевског" (мачванског) епископа, који се такође помиње на истоме сабору.[81*])

Потоњи Немањићи зидају веома мало, свакако због тога што је потреба у манастирима већ обилато била засићена. Немања заснива нове манастире у Србији, Милутин обнавља многобројне старе манастире, нарочито по крајевима, које је био отео од Византије, а Дечански и Душан оправљају по који овештали и порушени манастир, и задовољавају се с тим, да подигну себи за гробницу по једну велику, доиста царску, задужбину, и већ постојећим манастирима чине издашне прилоге.

---

[76]) Споменик 3, 27.
[76*]) Šafarík, Památky (1873) 101.
[77]) A. Belitch, La Macédoine 192.
[78]) Записи 47.
[79]) Споменик 3, 14.
[80]) Споменик 3, 11; Šafarík Památky 101; Новаковић, Зак. спом. 421.
[81]) Милићевић, Кнежевина Србија 1032.
[81*]) Гласник 21, 56—7.

Краљ *Стеван Урош* III, звани *Дечански* (1321—31), подигао је, колико се зна, само један манастир, *Пандократор* или *Дечане* (храм Пандократора, „великога Бога", „Спас") код села Дечана, јужно од Пећи. По овоме манастиру краљ у старој и новој историографији има надимак Дечански. Оснивачеве моћи и данас се чувају у манастиру, у гробници пред иконостасом.[81**]) Манастир је наменио себи за гробницу и уврстио га у краљевска ставропигија. Зидање манастира трајало је осам година и довршено је тек 1335 год.[82]) Негде иза косовске битке Дечане су походили Турци, и манастир знатно оштетили. Особиту пажњу према Дечанима показивала је кнегиња Милица, и за њена времена манастир је поново процветао, те се тада чешће и помиње.[83]) И данас се кнегиња Милица у манастиру помиње и поштује као друга ктиторка.[84]) За Миличина је времена отприлике игумановао у Дечанима познати Григорије Цамблак. Манастир је, изгледа, појао кроза све турско време, сем можда малих прекида, и у првој половини 19 века Дечане налазимо опет као најугледнији и најпоштованији српски манастир. Читаве поворке хаџија долазиле су у манастир са свију страна српске земље. Узрок су овоме запушћење осталих ставропигија и пропаст њихових реликвија, а делом можда и сама грађевина дечанске цркве. „Дечанскаја цркви", „не обретајет се нигдеже" забележио је још стари летописац.[85]) Енглески археолог Ивенс означава Дечане као најотменију црквену грађевину унутрашњости Полуотока.[86]) То је и „највећа српска грађевина Средњега Века" (висина цркве до основе кубета 19, а до врха 25 м.). Зид је од белог и шарено-црвенкастог мрамора. Грађевина је стила романског. По техничкој изради „може се такмачити с данашњом техником (неимар је био Фрањевац Вита „из Котора, града краљева"). Богати орнаменти у белом мрамору на первазима прозора, порталима и т. д. највећега су техничког савршенства.[87]) У припрати, с десне стране, до царских врата, налази се живописана у природној величини цела лоза Немањића. Слика захвата површину од 2·55 м. ширине и 6 м. висине, веома је значајна, јер су на њој ликови свих Немањића (владалаца у целини, а осталих у попрсју), даље, што је савремена, и скоро потпуно очувана. Сви ликови имају портретску вредност, те ће се моћи искористити за карактеристику појединих владалаца. Слика је веома жива и врло јасних, топлих боја. У дну је Не-

---

[81**]) Јастребов, Споменик 41, 20.

[82]) Јастребов, Споменик 41, 21; Записи 63.

[83]) Записи 204, 206.

[84]) Гиљфердинг, Летопис Мат. Срп. 101 (1860) 111.

[85]) Карловачки родослов — Гласник 53, 38. Похађачи манастира су са свих српских страна, а исто тако и игумани. (Јастребов, Споменик 41, 26—34).

[86]) Jireček, Staat und Gesellschaft III, 9.

[87]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 128-30; М. Миловановић, Годишњак Акад. Наука 23 (1909) 242—55.

мања, иза њега је стабло, на чијим су гранама генеалошки поређани његови потомци; на врху су Дечански, Душан и цар Урош.[88]) Такве слике у пећској припрати и Грачаници само су доцније, и неуспеле, копије ове слике.[89])

Не може се знати, да ли је манастир био и при храму *Вазнесења*, данас *Св. Спаса* код Велбужда, који је краљ подигао на месту где му је, у време велбушке битке, био главни стан („идеже тента (шатор) јего бист"), а за успомену на велику победу над Бугарима.[90]) Развалине се и данас виде на једном брежуљку северно од с. Николичеваца, близу Струме. По цркви се и то брдо прозвало Спасовица.[91])

Год. 1330 подигао је негде у источном делу Хума „тепчи велики српски Мишљен" себи гробницу „на Глодех". Ту своју гробницу Мишљен „пописа и прида село Велико и коње и рухо и злато и направи манастир *Светих Апостол* и обнови в помен себе".[92]) Иначе му је, вели се, гробница била украшена сваком

---

[88]) А. Стефановић, op. cit. 224—5; М. Миловановић, op. cit. 250.

[89]) М. Миловановић, op. cit. 251.

[90]) Гласник 53, 38.

[91]) Ивановъ, Сѣверна Македония 53—4. Према једној повељи краља Дечанскога, која се чува у хиландарском архиву, овај је краљ обновио и манастир *Св. Николе Мрачког:* „развалив из темеља и с'зидав и пописав и с'вршив" (Ивановъ, Български старини из Македония (1908) 152; Новаковић. Закон. спом. 643). Има и једна бугарска повеља овоме манастиру, цара Јована Асена от 1347, према којој се није могао одредити положај манастира, Šafarík, Památky, Okázky (1873) 96—8; Jireček, Geschichte der Bulgaren (1876) 397 прим. 57). Где је приближно био манастир, види се тек из наведене повеље Дечанскога. Иванов га идентификује са данашњим манастиром Св. Николе, код с. Пештере, десно од Струме, код Земенског Кланца (op. cit. 154). Манастир, дакле, није ни на земљишту средњевековне ни данашње Србије, с тога га је Дечански тешко с разлогом могао називати „манастир краљевства ми". Повеља Дечанскога је фалсификована и проста је копија наведене бугарске повеље цара Александра, са додатком неких нових крајева и села. Копист, Бугарин, замењивао је „царство ми" са „краљевство ми", и старао се, да пише српском редакцијом. Међутим то му није свуда пошло за руком и редакција повеље остала је мешана: средње-бугарска и српска. Преписивач је прво писао бугарске јусове, па их потом озго исправљао у српско *у* и *а*, али су јусови ипак на неким местима остали незамењени. Сем тога, има и палимпсеста. По Иванову, повеља је могла бити фалсификована за Дејановића, иза 1382 године (op. cit. 150—1).

Постоје још и две Душанове повеље истоме манастиру. Прва је од 1339 (индикт се не слаже са годином), са пуно бугаризама у језику. При томе се наводе дажбине, које нису постојале у средњевековној Србији. Њоме се манастир, тобоже, даје у метох Хиландару (Новаковић, Закон. спом. 406—7). Друга је повеља издана „у Мораве преће Спасовадне" 1342 (индикт се опет не слаже са годином). Њоме краљ даје овај манастир на доживотно уживање „старцу... от светих мест, старац Јоан, иконом ходчански". Даља је садржина прилично смушена. У језику нема бугаризама, али има много примесака српског народног језика, те није могла потећи из царске канцеларије (Mon. Serb. 115—7). С тога ја држим, да су и обе ове повеље фалсификати, као и она Дечанскога. У генералној Душановој потврди хиландарских добара од 1348 између осталих метоха хиландарских наводи се и „црков на Мраце Свети Николае с всеми правинами си". Safarík, Památky, Okázky (1873) 102); Новаковић, Зак. спом. 422.

[92]) Записи 58.

Institute of Mediaeval Studies

„хитростију, бољша паче всего монастирја". Ако се ово не односи на манастир Св. Апостола на Лиму, онда би то био, сем Стонске Богородице, једини православни манастир у Хуму за времена самосталности.[93])

Из времена краља Дечанског је и манастир *Св. Богородице у Кучевишту,* у скопској Црној Гори. Тако арханђеловским хрисовуљем прилаже Душан своме манастиру „село Клчевишта с црквију св. Богородице и с заселком Бродцем", као и виноградима, воћем и манастирским купљеницама као што, вели, пише у „хрисовуле клчевишком што је записал родитељ царства ми господин краљ".[94])

Архијепископи се не јављају као оснивачи манастира. Они су обично подизали само метохијске цркве по разним метосима архијепископије. Тако је, као што је наведено, постао и манастир Св. Апостола у Пећи. За архијепископа Јакова (1286—1291) пише Данило „от основанија бо цркви божьствениje вьздвиже... в области држави великије архијепископије".[94*]) Савремени архијепископ Данило (1324—37) подигао је „цркву" у име Богородице (Успење), зване *Одигитрија* цариградска. Уз њу је призидао још и цркве Св. Јована Претече, Св. Арсенија, српског архијепископа, и Св. Николе.[95]) У манастир је довео „црнце" „језика грчска", којима је набавио „обилбо... книги грч'скије."[96]) Ово је један интересантан покушај оснивања грчког манастира у Србији, случај, дакле, који би допуњавао улогу Хиландара. Према Јиречеку, ово не би био посебан манастир, већ само додатак пећској цркви.[97]) Доиста је један храм „Пречистије" градио Данило уз архијепископију, и у пећској цркви данас има један храм Богородице, али Ваведења, а не Успења.[98]) У тој црквици има натпис уз портрет Данилов (?), како он ту цркву приноси на дар Богородици.[99]) Грчки се монаси иза овога више не помињу.

У граду Магличу, на левој страни Ибра, помиње се овога времена иначе непознати манастир *Св. Ђорђа.* Остаци цркве, са сликама светаца, очувани су до данас.[100]) Да је то био манастир, види се из тога, што му је архијепископ Данило подигао „полате" и „проче ћелије". Он га је, даље, снабдео књигама и осталим потребама.[101])

---

[93]) Данас нема места Велико и Глоди на земљишту старога Хума. Исто тако ни тепчија Мишљен није познат. Једно село Глоди има у Босни, јужно од Зворника (аустријска генерална карта).

[94]) Гласник 15 (1862) 284—5.

[94*]) Данило 321.

[95]) Данило 368—70. Једна црква Одигитрије помиње се у с. Мушутишту, код Призрена, почетком 14 века (Новаковић, Зак. спом. 688).

[96]) Данило 369.

[97]) Staat und Gesellschaft III, 18.

[98]) Данило 370.

[99]) „Данило... архијепископ... приносит црков пречистеј Матере Божијеј, приводим великим пророком Данилом" — Записи 5107; Јуришић, Дечан. Првенац (1852) 98.

[100]) А. Алексић, Годишњица 3 (1879) 61.

[101]) Данило 373—5.

Не може се знати, да ли је био манастир и при другој цркви, коју је овај архиепископ подигао: Св. Арханђелима у „Јелашцима“ (помињу се само „полате“).[102])

Оснивање манастира за Стевана Душана (1331—1355) и цара Уроша (1355—71)

Краљ и потом цар Стеван Душан био је највећи манастирски приложник међу Немањићима: „милостив... бејаше паче мери“. Кад би којем манастиру или цркви потврђивао ранија добра, увек је и са своје стране по што додавао. Прилагао је села с људима, катуне с пастирима, планине, испаше, реликвије светаца, скупоцене одежде, црквене сасуде од злата и сребра, често пута и сталан доходак у натури или новцу из појединих државних извора. Радо је потврђивао црквама прилоге своје властеле, лишавајући, на тај начин, себе прихода, које је са тих добара имао. Проглас царства започет је величанственим даровницама манастирима и црквама, особито светогорским манастирима, који су од пада Сера (1345) били под српском влашћу. У зиму 1347/8 посетио је нови цар, заједно са царицом, Свету Гору и обишао све манастире, делећи, при том, „пуним рукама златно и сребрно црквено посуђе, скупоцене одежде, села и поседе.“[1]) Јиречек истиче, да је Душан обдаривао манастире мерицама злата онда, кад је, на некад пребогатом византијском двору, владала крајња беда, и кад је Кантакузен носио привидно златне дијадеме[2]). Наравно, да је цар од свих светогорских манастира био најиздашнији према Хиландару. Овом је приликом цар даровао манастиру десетак од све стоке на царским имањима. На име тога десетка имао је Хиландар подизати сваке године, на Ђурђев-дан, у Новом Брду, у новцу по 4000 „крстатих перпера“. Даље је био приложен „соћ“, који је цар дотле побирао од манастирских људи, што је износило годишње преко 2000 крстатих перпера. Сем тога је цар основао при манастиру болницу за братију и одредио јој нарочите дохотке.[3])

У његовим се повељама истиче као мотив толикој дарежљивости захвалност према Богу за успехе, који су га пратили више но иједног његова претходника. У хтетовском хрисовуљу пише, на пример, како је, „дивећи се и веселећи се о толиким божјим даровима“, размишљао „дан и ноћ“, заједно са сином Урошем, како би се за то захвалио „Господеви Богу и пречистој му матери“. И нашао је, вели даље, да му за то

---

[102]) Данило 374. И ако је данашњи манастир Црна Река, у горњем Ибру, посвећена Арханђелима, предање је приписује Св. Јаничију (Гласник 20, 311).

[1]) Јиречек, Историја Срба I 371.
[2]) ibid. 374.
[3]) Šafarík, Památky (1873) 100.

треба „до последњега издаха старати се о светим црквама“ и „отклањати им недостатке“, које његови претходници нису стигли да учине.[4]) У повељи Карејској Ћелији од 1348 пише, како је од почетка своје владавине, распаљен („раждежен“) љубављу према свима „црквама“; а нарочито се срдачно и свом душом старао о светогорским манастирима.[5]) Можда је, делом, узрок ове велике дарежљивости и грижа савести због поступка према оцу, али ће ипак најглавнији узрок бити тај, што је он располагао много већим материјалним средствима од свих својих претходника на Немањину престолу. Иначе се у његовим повељама наводе као разлози прилагања општи мотиви побожности, „за душу“. Манастиру светогорском Есфигмену одређује годишњи приход од 500 перпера за спас душе сина му Уроша („χάριν ψυχικῆς σωτηρίας αὐτοῦ“).[6]) У повељи Св. Арханђелу у Јерусалиму од 1350 наводи Душан, како он и његова жена стварају „чеда бесмртна“, пошто им није било суђено да буду „многочедни“.[7]) Кад су му се 1355 нешто жалили Хиландарци, он се сетио „горкога часа смрти“, кад му ваља изаћи пред свога „владику“ Христа. Хиландарцима је одмах испунио молбу, да би се, као и ранији цареви, могао уздати у помоћ Богородице да она, том приликом, умилостиви Судију својим молитвама.[8])

Црквена политика Душанова изгледа превећ попустљива према цркви. За његову законодавну радњу од 1349 констатовао је Ст. Новаковић проширења црквених привилегија, према ранијем стању, а за ону од 1354 опет нова повећања, у сравњењу с одредбама од 1349 године. Душану припада један од најважнијих аката из историје српске цркве, оснивање патријаршије. Ипак му црквена политика није онако национална као, на пример, црквена политика Св. Саве или краља Милутина. Чудно је његово неједнако држање према Васељенској Патријаршији и Охридској Архиепископији. Док је епископе и митрополите васељенске цркве протерао из освојених крајева и заменио их Србима (и ако је његова политика била више византијско-словенска него ли српска, ипак се он мало служио Грцима), дотле је охридској цркви оставио не само њену самосталност, него јој је допустио, да она очува и свој грчки карактер.[9]) Између Немањића Душан се истиче и лично као морално-религиозна природа (на пример, његов чист породични живот). Почетне речи Законика, како да се „очисти христијанство“ мислим, да значе тежњу, да се од Србије, по примеру Византије, направи црквена

[4]) „и до последнаго издиханија нају (двојина: он са сином) светими црквами пешти се... и недостат'чнаја в њих испл'њати и с'вршавати, јаже и не достигоше свети родитељије краљевства ми“ — Споменик 3 (1890) 28.

[5]) Новаковић, Законски споменици 472.

[6]) ibid. 541.

[7]) ibid. 708.

[8]) ibid. 430.

[9]) Голубинскій, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, болгарской, сербской и румынской (1871) 129.

држава.[10]) Законик иначе одаје тежњу цареву, да својој држави створи „тврду основицу у наслону на православље".[11]) Законик се на првом месту највише и бави црквеним стварима. Оваква оријентација његове политике, или велика побожност у опште, узрок су томе, што је Душан, изгледа, између свију Немањића био најмање толерантан према католичанству. У Законику се налази више одредаба противу „азимијства" (католичанства). Даље се католички извори жале, да је он одузимао католицима у Арбанији цркве и насилно их преобраћао у православне храмове. У писму једног папског легата од 25 маја 1350 вели се, како је он неке католике у Србији насилно превео у православље.[12])

Главна задужбина Душанова био је манастир *Св. Арханђела* код *Призрена,* на источној страни, уз Бистрицу. Манастир је био наменио себи за гробницу (цар желео „место себе покојишно с'творити јакоже су прародителије моји"),[13]) па је ту и сахрањен[14]). Наравно, манастир је добио углед царског ставропигија[15]). И овај је манастир постојао из раније. У арханђеловском хрисовуљу вели се, како је цар „нашао манастир (ове две речи не постоје, јер је хрисовуљ овде прекинут) Св. Арханђела и сего от основанија растребив, начех здати"[16]). Зидање манастира почело је још за време краљевства. У повељи за манастир Св. Петра Коришког, изданој 19 маја 1343, вели се, како је тада Душан долазио у Призрен „обновити и с'здати црк'в монастир краљевства ми" Св. Арханђела.[17]) С овим се не слаже један савремени недатиран запис, писан у Светој Гори, који вели, како те године, коју иначе не наводи, цар „начет здати монастир, Арханђела Михаила в Призрене граде".[18]) Запис је писан пре прогласа царства (октобар 1345), а после освојења „грчке земље" до Морунца и Солуна и „Диоклитије" и до Драча, које се у запису помињу, дакле ипак 1345 године.[19]) Освећење манастира извршено је у јесен 1347, како се види из једног писма царева

---

[10]) Новаковић, Законик Стефана Душана (2 изд., 1898) 49, предговор.

[11]) ibid.

[12]) „nonnullos christianos in eius regno habitantes per vim et violenciam ad eius perfidiam et infidelitatem trahat" — Ljubić, Listine 3, 186.

[13]) Новаковић, op. cit. 412.

[14]) Гласник 53, 12.

[15]) „рекох јего (манастир) николиже бити архијепископији ни митрополији, ни епископији, т'кмо игуменији" (Гласник 15, 268—9); „да седа игум'н Св. Стефана (Бањске) и Пандократоров (Дечана) и Арханђелов на зборе на особне трапезе с игумни забрдскими" (старих ставропигија: Студенице, Милешеве, Сопоћана) (ibid. 306).

[16]) ibid. 268.

[17]) Новаковић, op. cit. 412; Ђадонић, Летопис 180, 74 и д; Јастребов узима, да је манастиру постављен темељ 29 апр. 1348 (Споменик 41, 47).

[18]) Записи 89, 90. Љ. Стојановић погрешно датира овај запис „око 1347".

[19]) На препису Душанове повеље Врањини, који се чува у Бечу, вели се, да је издана „месеца априла 29 д'н у Призрену, када постави царство ми темеље Арханђела Михаила, в лето 68.., индиктион први (1348). На другом препису исте повеље датира се она „6858 (1350), месеца марта, ва гради Мелнице у Грциех" (Monumenta Serbica 135). Наравно, да се овај податак мора одбацити код предња два много поузданија податка.

неким Дубровчанима, изданог у Призрену, 1 августа те године, кад је цар долазио у Призрен ради освећења своје цркве Св. Арханђела.[20]) Наравно, да већ тада манастир није могао бити довршен. Према једном писму, које се налази у дубровачким књигама, писаном у Трепчи на Косову 24 марта 1349 један млетачки властелин, сопственик једног рудника у Трепчи, жали се, како није могао продати своје олово у Трепчи. Српски управник трга није никоме допустио да такне то олово, говорећи, да од цара има наређење, да олово не сме издати никоме на свету, по цену свог живота, до једино игуману Св. Арханђела, ради покривања манастира.[21]) Манастир је цар обдарио великим добрима, растуреним од Шара до Јадранскога Мора. Број дарованих села мањи је него што је Милутин приложио Бањској (55; остало су приватни прилози), али су арханђеловска села била у крајевима културнијим и богатијим. Сем тога је Св. Арханђел добио и седам цркава са њиховим људима, земљама и виноградима, уљаницима и воденицама и нарочито много Влаха (467 породица), као и осам катуна арбанашких.[22]) Цар је имао амбицију, да му манастирска црква превазиђе све задужбине његових претходника. Летописац, који је писао вероватно у другој четврти 15 века, вели за овај манастир, да не верује да му има равна под сунцем („т'чно под слнцем не мњу бити ничтоже").[23]) С уметничке стране Св. Арханђел је превазилазио Дечане, сем радова у мрамору, али је био нижи од Дечана. Код Арханђела летописац нарочито истиче патос. Тада се, вели, говорило „јако призренске цркве патос, и дечанскаја цркви и пећскаја припрат и бањско злато и ресавско писаније не обретает се нигдеже".[24]) На жалост, манастир није очуван, иначе би, као културни споменик средњевековне Србије, заузео своје место поред Бањске и Дечана. Манастир се иза овога помиње 1373 године, кад су дубровачки колонисти у Призрену бежали, из страха од Николе Алтомановића, у манастир „S. Arcangeli".[25]) Биће да се на овај манастир односи један запис из 1418 год.: једна књига писана у дане „господина Стефана деспота и господина Ђурђа", а „повеленијем отца игумена Павла...

---

[20]) „quando la segnoria imperial venie a Presarin ad incharar (грешка преводиоца место consecrar: побркао осветити и осветлити) la sua ecclesia de Santo Archangelo" -- Споменик 11 (1892) 28. У децембру 1347 цар је већ био у Светој Гори.

[21]) Влче, „lo conte del marcado", изјавио „Chi non daro ad alcuna persona a toccar lo dicto plombo, perche misser l'imperadore... si m'a mandato, digando per I lettera comandando", да олове не сме издати „chello le dia a persona del mondo, sia di chi uol, saluo al dicto igumen per courir la soa clesia d' Arcangelo, sotto pena della vita". Вредност овога олова ценио је Млечић на 10.000 перпера — Споменик 11, 28.

[22]) Новаковић, Закон. спом. 682 и д.

[23]) Гласник 53, 38; Ст. Новаковић, Глас 32, 17.

[24]) Св. Арханђел „добротоју (лепотом) и художеством прев'сходит дечанску церков, кроме мрамора", само је „велич'ством лучшаја дечанскаја" — Гласник 53, 38.

[25]) Јиречек, Историја Срба I 423 прим. 1.

бившаго игумена више Призрена града".[26]) Напред наведени родослов, који описује манастир, а који је, по Ст. Новаковићу, писан вероватно у другој четвртини 15 века вели за овај манастир, како „такова доброта" (лепота) „близ јест разоренија".[27]) Последњи би помен манастира био из 1427/37, кад се у једном запису помиње Михаило, игуман „царскије обитељи... ч'сних и бесплотних архистратиг Михаила и Гаврила и Рафаила". Запис помиње и „господина Ђура и Гргура и Степана", према чему је и горње датирање. Исти игуман, без манастира, помиње се још и 1438 год.[28]) Импозантне су развалине Св. Арханђела. На 4—5 км. уз Бистрицу налазе се остаци десетак великих грађевина, од којих је једна била црква. Вековима је одатле ношена грађа у Призрен и још је има врло много. Цео тај комплекс од неколико хектара површине опасивао је дебео зид, на коме су биле куле. Још се и сад познаје на зиду место, где је био покретни мост преко Бистрице.[29]) И. Јастребов тврди, да је Софи-Синан паша, родом из призренског краја, манастирску грађу употребио за подизање главне џамије у Призрену, Синан-пашине, и то у време, кад је био валија будимски и беглербег румелијски, т. ј. 1595—7 или 1615 године.[30])

Нема података, да је Душан основао и један други манастир. Врло вероватно оправљао је он митрополију у граду Серу, својој другој престоници, Свете Теодоре, како по згради манастирске цркве изводи Н. Кондаков.[31]) Та стара грчка катедрала била је, за српског времена, словенски манастир. Год. 1353 столовао је при њему Србин митрополит Јаков,[32]) а тако и 1355, кад му је овде преписиван један „четвороблаговесник" (јеванђеље).[33]) Иза маричке битке, ако не и раније, усљед Угљешина пактирања са васељенском црквом, враћено је раније стање. Тако је други један Србин, митрополит серски Сава, морао напустити своје место и повући се у Хиландар, где се помиње 1382 и 1386 год.[34]) Извођење Кондакова потврђује и

---

[26]) Записи 223.

[27]) Гласник 53, 38.

[28]) Записи 174, 275.

[29]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 446—7. Чудно је, како А. Стефановић назива ове развалине „Дворови Душанови" и тврди, како их Срби Призренци зову „Призренац", а Турци „К'з-кале". Мене је уверавао један образован мештанин, да је у народу врло јака традиција, да је то Св. Арханђел и да се дан-данас тамо иде о летњем и јесењем Св. Арханђелу и пале свеће. К'з-кале, међутим, Турци зову Вишеград (И. Јастребов, Споменик 41, 36, 41 и 47). И Јастребов за развалине испод овога града вели, да су Св. Арханђела (ibid.).

[30]) Податци за историју српске цркве 97; Споменик 41 (1904) 42, 48, 84.

[31]) „Стефану Душану принадлежитъ, повидимому, только возобновленіе или передѣлка храма послѣ взятіа имъ города въ 1345 году". — Кондаковъ, Македонія 149.

[32]) Гласник 24, 244.

[33]) Записи 103.

[34]) Записи 5008, 156. Због овога се не може односити на овај манастир један запис из 1392 (Записи 177), већ вероватно на који од два Св. Теодора, који се помињу код Скопља 1300 (Новаковић, Закон. спом. 613).

месно предање у Серу, које приписује српском цару како оправку серског града, који назива Душановим, тако и зидање митрополије и многих тамошњих храмова.[35])

Није нам познато, да ли је Душан оправљао још који манастир по „Српској Земљи“ или „Романији“. Знамо, да је био ктитор многобројним манастирима и у једној и у другој земљи, али је он та ктиторска права могао стећи и путем наслеђа, као и помоћу издашних прилога. Тако је он био ктитор у Трескавцу, онда у охридском манастиру Богородице Перивлепте, коју он назива у повељи од 1342/5 „монастир краљевства ми и краљичин“. Од светогорских манастира имао је Душан ктиторска права, сем Хиландара, још и у Великој Лаври[36]) и Есфигмену.[37])

Почев од друге четвртине 14 века већ и *властела* у велико подижу манастире. За нагло повећање националног богатства у средњевековној Србији карактеристично је, да су и прилози мале властеле, овога времена, у земљишту, људима и осталом, много већи него прилози Стевана Немање његову највећем и најглавнијем манастиру.[38])

Стари манастир из 12 ако не и 11 века *Лесново* (Св. Арханђели) код истоименог села, на Злетовској Реци, на ј.—и. од Кратова, помиње се од времена Св. Гаврила Лесновског први пут 1330 године. Манастир, који је до тада био „малаја церков“, из темеља је обновио („с трудом и поданијем“) 1341 године моћни Душанов властелин Јован Оливер.[39]) Пошто манастир „с'врши и пописа“, украси га тадањи „велики воевода“ свима „добротама“ „с'суди златими и сребрними, покова великије икони сребром и златом“, као што је „лепо дом божји украшавати“. Даље је приложио метохије, паше и планине, „милошћу краљевом“ утврдивши „синоре“ и „записав златопечатним хрисовуљем“. Кад је све ово свршио предао је деспот своју задужбину у метох Хиландару.[40]) Потпуно је довршен и живописан манастир тек 1349 год. (ἀνηγέρθη ἐκ ῥάθρων καὶ ἀνηστορίθη (!)), како се види из једног грчког натписа у манастирској цркви.[41]) По Ј. Радонићу овај се натпис односи на садањи средњи део манастирске цркве.[42]) У цркви је сачуван, поред портрета Душана, Уроша и Јелене, још и портрет оснивача Оливера, с црквом на левој руци, као и његове породице. Уз Оливеров се портрет

---

[35]) * * * Пътуване по долинитѣ на Струма, Места и Брѣгалница — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина 10 (1894) 476, 478.

[36]) Новаковић, Закон. спом. 493.

[37]) ibid. 541.

[38]) Stanoyevitch, La civilisation du Peuple Serbe 21.

[39]) Записи 71. Боља издања: Ивановъ, Българ. старини 245; Стеван Симић, Лесновски Манастир Св. Оца Гаврила (Београд 1913) 11. Године 1342 писана је овде једна књига „в друго лето по с'вршенији храма“ — Записи 75.

[40]) Записи 75.

[41]) Ивановъ, op. cit. 246.

[42]) Глас 94 (1914) 94.

наводи и његова каријера, како је он, по милости божјој и „господина“ му, „краља Стефана“, био прво „у Србљем велики начелник, потом велики слуга, потом велики војевода“ и, најзад, „велики деспот всеје србскије земље и поморскије и учесник (particeps) Грком“.[43]) Доцније је манастир био „отступио“ од Хиландара, али га је овоме поново вратио, 1381, Костадин Дејановић.[44]) Данашња је манастирска зграда Оливерова, сем припрате, која је из друге половине 16 века.[45])

Један од најзнатнијих команданата средњевековне српске војске, за време најмоћнија три српска владаоца, Милутина, Дечанског и Душана, протосеваст Хреља, подигао је за Душанова времена, вероватно 1332 године,[46]) „црк'в“ *Св. Арханђела* „у граде *Штипу*“. Задужбину своју велики је војсковођа снабдео „всакими наредами црк'вними“, па је потом приложио Хиландару. На молбу Хрељину, потврдио је Душан све то Хиландару, да би и он био ктитор те „цркве“.[47]) Хиландар је добио и велика манастирска добра, која су се налазила на Кривој Лакавици и по Струмичком Пољу. Иза овога се манастир наводи још само 1348 године, у генералној Душановој потврди добара Хиландару као метох хиландарски.[48]) Манастирска је црква очувана до данас, и налази се у подножју хума Хисара, на ј.—и. страни штипскога града, са словенским натписима око фрески. У народу је сад позната под грчким именом *Фитија*.[49])

---

[43]) Записи 72; Иванов, op. cit. 246—7. „Le vigoureux portrait du despote Oliver à Lesnovo, nous montre à quels artistes ils s'adressaient (средњевековни српски владаоци и властела)“ — Gabriel Millet, op. cit. 31, 34.

[44]) Petit et Korablev, Actes de Chilandar II N° 67, 542—3.

[45]) Ст. Симић. Лесновски Манастир 7.

[46]) Jireček, Geschichte der Serben I, 379.

[47]) Споменик 3 (1890) 25—6; Monumenta Serbica 62—4. Потврду Душанову мење Јиречек у 1332 годину (Историја Срба I 363). Очувано је неколико преписа Душанове повеље, којом се Хиландару потврђује Хрељина задужбина. Један је издао Љ. Стојановић (Споменик 3, 25—6), који он датира са 1334 (види исправке и допуне у поменутој књизи). На самој повељи стоји датум: 6 мај 6844 (1336), индикт 11 (1328, 1343). Хреља је тада био у Србији. Међутим се помињу још као хиландарски игуман Арсеније, који је у Хиландару игумановао од 1337 до 1347 (раније је био Гервасије, од јула 1319 до марта 1335) и краљев духовник „башта“ Амфилохије, који се с оба та звања помиње и 1 јануара 1345 (Korablev, Actes de Chilandar II N° 34). Потпис на повељи гласи само Стефан. Као што је речено, Јиречек мење повељу у 1332. Међутим Новаковић, који вели, да ту повељу саопштава по препису Љ. Ковачевића с оригинала (који се у осталом не разликује од издања Љ. Стојановића), приписује повељу Дечанском и мење је чак у 1328 годину (Законски споменици 399 прим. 1). И овоме се противе имена хиландарског игумана и краљева духовника. Према овим именима, ја бих повељу метнуо чак у 1343 годину, да је само тада Хреља могао изаћи пред српскога краља. Крај скрпљене повеље (Monumenta Serbica N° 62), који је Новаковић издао као нарочиту повељу Душанову (Зак. спом. 402—4), само је интерполиран препис ове исте повеље (Monumenta Serbica N° 62 од 11 реда на с. 62 до краја).

[48]) Šafarik, Památky 102; Новаковић, Зак. спом. 422.

[49]) „хубавата старинска черква Фитияата (Св. Архангелъ)“ Ивановъ, Старини 230; Сѣв. Македония 200). Нејасно је грчко име *Фитија*. Иванов мисли, да је то φυτεία (сад или меропшина: ἐμφύτευσις звало се у византиј-

Хреља није монаховао у овој својој задужбини. После буне, коју је покушао противу Душана (што Јиречек мење у 1335),[50]) он је морао бежати из своје отаџбине, те је своје последње дане провео вероватно у Бугарској, у Рилском Манастиру. Овај је манастир Хреља и обновио, и његова грађевина стајала је све до 1833, кад је изгорела. Очувана је само у манастирском дворишту Хрељина Кула, висока 25 м., која је, према натпису, саграђена 1332 год. У Рилу је Хреља и умро, 1343, као монах Харитон, и ту је и сахрањен.[51])

Године 1337 „в дни Стефана краља Душана", подигла је у с. *Љубоштену*, у скопској Црној Гори, нека властелинка, „госпожда Даница", манастир *Св. Николе*.[52]) Манастирска је црква била велика. Припрата је порушена, храм и олтар још стоје. Кров је делом пропао, али се кубе још држи. Највећи део мраморног камења и грађе разнели су Арнаути. Код реке се налазе калуђерске ћелије.[53]) На северном зиду цркве још се држе ктиторске фреске: једна калуђерица, а на јужном: старији војник, онда једно друго млађе лице и опет калуђерица. Натписи уз ове слике нису очувани. Усамљена калуђерица на северном зиду свакако ће бити „госпожда Даница". Фреске на јужном зиду, пошто су у царским одеждама и с нимбусима, приписују се Душану и његовој породици.[54]) Зграда манастирске цркве представља „сербскую передѣлку греческаго зодчества", докле је живопис „оригинални натурализам и подсећа на средњевековни талијански живопис".[55]) Према народном предању манастир је био посвећен Св. Николи или Св. Ђорђу.[56])

Неки властелин Маљушат, син кнеза Балдовина, подигао је манастир *Св. Николе* у *Врању*. На молбу оснивача, 1334/46 потврдио је Душан тај манастир у метох Хиландару, заједно са његова три села: Горње и Доње Врање и Собину, као и један катун Влаха (Псодерци, дан. с. Содерце.)[57]) Иза овога се наводи само још једаред: 1348 у генералној потврди хиландарских добара „црков Свети Николаје у Врањи и с сели".[58]) Манастирска црква није очувана и несумњиво је била у једном од манастирска три села, највероватније у Д. Врању, данашњој вароши тога имена.[59])

ском законодавству наследно право на обрађивање туђе земље уз плаћање годишње закупнине (Иванов, op. cit. 201 прим. 4). Може се још помишљати и на φοιτεία, похађање, односно школа.

[50]) Историја Срба I 363.

[51]) Ивановъ, Сѣверна Македония 87—8, 90.

[52]) Записи 66.

[53]) М. Веселиновић, Глас 80 (1909) 199—200.

[54]) Кондаковъ, op. cit. 178; Милюковъ, op. cit. 130; Jireček, Staat und Gesellschaft III, 10.

[55]) Кондаковъ, 178—9.

[56]) Насеља 3, 436, 506, Етнографски Зборник 7, 410.

[57]) Новаковић, Зак. спом. 413—4.

[58]) Šafařik, Památky 102.

[59]) Одређивање положаја у самој повељи („у Врању") пре се односи на жупу, него на само насеље. Ово не може бити потоњи манастир Св. Николе у Репишту, за који данас постоји предање, да је некад био врло знатан манастир (Милићевић, Краљ. Србија 285).

Севастократор Дејан основао је, на својој баштини, „у земљи жеглиговској“, манастир *Архиљевицу* (Ваведење). Год. 1354/5 потврдио је Душан добра, која је Дејан манастиру био приложио.[60]) Г. 1379 манастир је Дејанова удовица, „царица Јевдокија“, са сином Костадином приложила Хиландару.[61]) Манастир је био „у земљи жеглиговској“, али тачан му положај није познат, те се час идентификује с Матејичем (В. Р. Петковић, према приватном саопштењу), а час са данашњим манастиром Карпином, између Куманова и Кратова (Јордан Иванов).[62]) Иза овога се манастир, под овим именом, више не наводи.

Марков Манастир (Св. Димитрије) код с. Сушице, на Марковој Реци, јужно од Скопља, подигао је краљ Вукашин, а само га довршио краљ Марко, и ако је по овоме манастир прозван. Према једном натпису у манастирској цркви, који изгледа да није савремен, манастир се почео зидати још 1345 године, у време „цара Стефана“ и „краља“ Вукашина, а „с'врши се“ у дане краља Марка.[63]) Бакарни полијелеј, који је некад био у манастиру, а сад је у београдском Народном Музеју, носи натпис Вукашинов.[64]) Други један натпис у манастирској цркви вели, како манастир само „обнови се“ „усрђем и пот'штанијем“ краља Вукашина, краљице Јелене и њихових синова: Марка, Андријаша, Иваниша и Димитра.[65]) И то ће бити највероватније: да је, на место каквог скромног манастирића из византијских времена, краљ Вукашин подигао садашњи манастир. Иначе се манастирским ктиторима називају и краљ Марко и брат му Иваниш.[66]) Иначе, да је манастир из средине, а не с краја 14 века, најјачи је доказ за то живопис, који је један од најбољих српских живописа и припада истој уметничкој школи, којој и живописи Грачанице, Нагоричина и Матејича.[67]) У цркви има и портрет цара Уроша, који је тешко могао бити рађен иза 1366.[68]) Као да је овде већ 1362 године многогрешни јеромонах Варлаам преписивао један апостол „в дни благороднаго (!) цара Уроша, к'да... крал:..“ однесен би из овога манастира у Софију.[69])

---

[60]) Monumenta Serbica 142—5.

[61]) Monumenta Serbica 191.

[62]) Село Архиљевица било би, по Иванову, данашње с. Алинце на с.—з. од Страцина (Сѣверна Македон. (1906) 111, 133, 409). Иначе се манастир Карпино помиње 1592 (Записи 5628).

[63]) Записи 188. Боље издање П. Н. Миљукова: Извѣстія русск. археол. Института въ Константинополѣ 4 (1899) 1, 134—5.

[64]) Записи 139. Опис: М. Валтровић, Колут с именом краља Вукашина — Старинар 5 (1888) 25—30, 62—66. Други полијелеј, вероватно истоветан с овим, који је био у егзархијској митрополији у Скопљу, описује Јордан Иванов. На колуту од меди, који је у пречнику имао 16 cm. урезано је такође име приложника: „в Христа Бога благоверни краљ Вукашин“ (Български старини 233).

[65]) Записи 187.

[66]) Записи 4949, 5119.

[67]) Millet, op. cit. 47.

[68]) Записи 5112 — Гласник 46, 221.

[69]) Б. Цоневъ, Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София (Софија, 1910) № 88, 68.

У припрати манастирске цркве, с леве стране, видео је 1873 Панта Срећковић ктиторски портрет краља Вукашина: стар, сед, „окорео“, „с круном и венцем на глави“ и манастирском црквом на рукама. До њега је био лик краља Марка: млад, црномањаст, с округлом црном брадом, нимбусом око главе и са свитком у десној руци: лева му је рука лежала на балчаку мача. Уз оба лика били су и натписи.[70]) У време кад су чланови научне експедиције Руске Академије походили манастир, није више било ни фрески ни натписа, које помиње Срећковић. Они су констатовали, да бугарске егзархијске власти намерно уништавају српске старине.[71]) Портрети нису били уништени, јер је Марков издао Баласчев. Има и портрет другог Вукашинова сина, Иваниша, који се у натпису уз портрет назива ктитором.[71*]) Манастирска је зграда „елегантна грађевина“ српскога типа и подсећа на црквене грађевине Старе Србије и Хиландара.[72]) Марков манастир поје и данас. То је манастир Кирила Пејчиновића, македонског Доситеја, с почетка 19 в. Нема помена, да је Вукашин подигао или оправљао који други манастир. Портрет Вукашинов налази се у манастиру *Св. Николе у Псачи*, код Криве Паланке. Овај је манастир основао око 1358 год. севастократор Влатко.[72*]) Да додам још, да народно предање приписује Вукашину данашњу цркву Брадачу, у пожаревачком округу.[73])

Штип је у средњем веку био од много већега значаја него данас, због тога што „царев друм“, који је везивао Скопље и Србију са Цариградом, није ишао долином Вардара, већ је, полазећи од Скопља, водио преко Овчега Поља, Штипа и Струмице. Отуда је град Штип био и важан центар старе властеле, византијске за византијског[74]) и српске за српског времена. Отуда су и побожне задужбине у Штипу биле многобројне. Сем наведена Хрељина манастира Св. Арханђела и задужбине војводе Дмитра, која је из времена цара Уроша, знамо, да је властеличић Иванко Пробештитовић сазидао на земљи, коју је купио „у Штипу у граду“, „цркву“ *Св. Јована Крститеља*. Повељом од 1350 потврђује Душан Иванкове прилоге у земљи,

---

[70]) П. Срећковић. Фамилијарна гробница Мрњавчевића – Гласник 46 (1878) 220. Записи 5114. Срећковић пише, како је неки бугарски калуђер — зограф — 1869 злонамерно замазао у манастиру много других историјских ликова (op. cit. 221 прим. 1).

[71]) Милюковъ, Извѣстія русск. археолог. Института въ Конст. 4 (1899) 1, 135. Кондаков вели, да је те фреске или уништио или само од чланова експедиције прикрио бугарски патриотизам (Македонія 184).

[71*]) Записи 5119.

[73]) Кондаковъ. Македонія 182.

[72*]) Belitch, La Macédoine 195; Записи 5115.

[73]) Милићевић, Кнежевина Србија 1031.

[74]) У 11 12 веку помиње се на византијском двору једна породица Στυπειώτης (Штипљанци). Један од њих био је министар пошта и иностраних дела цара Манојла Комнина, други је вршио исту дужност код цара Алексија I, а трећи је био вестијар (Louis Petit, Извѣстія русск. арх. Инст. 6 (1900) в. 1, 33, 58—9).

виноградима и отроцима, као и оно што би у будуће приложио. На хрисовуљу цареву дописано је, како су Иванкова деца, по смрти очевој, све то приложила Хиландару.[75])

За Душанова се времена јавља и манастир *Св. Димитрија* у *Кочанима*. Очуван је фрагменат једне повеље, вероватно из времена око 1337, којом „слуга вељи" Оливер, потоњи деспот, прилаже манастиру једно селиште.[76]) Иза овога манастиру нема помена, као ни данас икаква трага.

Средњевековно српско монаштво, и ако чини део источњачког монаштва, ипак није без својих специјалних црта, којима се разликује од византијског, бугарског и осталих источњачких монаштава и, донекле, приближује западњачком. Пре свега до њега се нису дотакле верске контроверзе, нити мистицизам; даље је оно, без мало, искључиво киновијско. Пустињачког монаштва готово није ни било у средњевековној Србији све до доласка Синајита из Бугарске, крајем 14 века. Једини пустињак, по имену познат, за све време немањићске периоде јесте Св. Петар Коришки. Како је он канонизован, то су му написани и служба и житије.[77]) Из житија се не види, кад је живео Петар Коришки. Народно предање меће његов живот у време Душаново, који га је тобож лично знао и, по смрти му, манастир подигао.[78]) У сваком случају он није био у животу 1343 године, од када има једна Душанова повеља његову манастиру. По истој тој повељи ја бих извео, да је он много раније био умро. Петар је био родом из „Диоклитије хвостанске", села Уњемира, које се и данас налази у пећском Прекорупљу, лево од Книне.[79]) Као дечака дали су га родитељи „учити се книгам". Још од младости жуди за монашким животом и код родитељске куће живи монашким животом. А кад му родитељи умру, он раздели имање и пође да се монаши. С њим полази и сестра му. Он се монаши у „цркви" *Св. Петра* код *Уњемира* („више тогожде села") од стране некога старца, који је ту монашки живео. Ту и он остане заједно са сестром.[80]) Према овоме изгледа, да је ово био неки манастир, али му нема помена у дечанским хри-

---

[75]) Споменик 3 (1892) 2. Очувана је још једна Душанова повеља по истом предмету и од исте године (Новаковић, Закон. спом. 306--7). У Штипу с помиње 1341 и некаква црква Св. Николе, коју је Оливер био дао Леснову у метох (Записи 71; Ивановъ, Старини 246).

[76]) Гласник 13 (1861) 297; Новаковић, Зак. спом. 662—3.

[77]) Житије му је написао монах Теодосије, за кога се узима, да може бити истоветан са писцем житија Св. Саве (Ст. Новаковић, Starine 11 (1879) 160—1; С. Р. Розановъ, Изв. Имп. Акад. Наукь Отд. русск. яз. 16 (1911) 1, 172 и д.) Житије је написано по казивању монахâ Коришког манастира, међу којима је било и таквих, који су испосника лично познавали (Гласник 29 (1871) 312). Житије је издао Новаковић: Гласник 29 (1871) 320—346. По једном другом рукопису, писаном 1688, допуњено је ово издање: Starine 16 (1884) 27—34. Годишњица 14, 244.

[78]) Гласник 29, 310; Starine 11 (1879) 160—1.

[79]) Гласник 29, 321. Према служби Петар је био родом „от страни хвостанскије" из с. Уњемира (Starine 16, 23).

[80]) Гласник 29, 324.

совуљама, у којима се наводе многобројна места овога краја. Црква није сачувана, него само развалине, изнад села, на једном хуму, сад обраслом шумом. Очувано је предање, да је то био манастир, и да се ту подвизао св. Петар Коришки.[80*]) Да би се склонио од рођака и познаника бежи испосник, заједно са сестром, и настањује се код „цркве" *Св. Петра* у *Алтину*.[81]) Ову цркву, или можда и манастир, идентификује И. Јастребов с развалинама Петрове цркве на северној страни Дрима, према селу Фарзи, јужно од Ђаковице, пошто, вели, других развалина Петрове цркве нема у старом Алтину.[82]) Али беже и одавде у призренски крај. Кад су овамо дошли у пустињу, „више села Корише", седну да од умора отпочину, при чему сестра заспи. Овај је онда остави саму у пустињи, побегне од ње, пошто му је она сметала, и настани се у близини у неким каменитим пећинама.[83]) Сестра је, плачући, тражила брата, кога више никад није видела, и умрла је као испосница у тој пустињи.[84]) Ово бежање од женскога сасвим је у духу старих еремита Египта и Азије. Он се насељава у једној долини опкољеној високим стенама, са многим „пештерама", код с. Корише, источно од Призрена. Помоћу „ноката" испуже се на једну високу стену и настани у пећини, која је била у стени. Ту живи ванредно оштром аскезом, скоро без одела, без ватре, хранећи се дивљим биљем и горким буковим жиром. По каткад би му само по који побожан сусед донео мало хлеба. Спавао је врло мало, седећи на камену.[85]) Докле су дивље животиње остављале испосника на миру, дотле житије врло живо описује његове страховите борбе са нечастивим силама, које нису могле да трпе присуство богоугодника. У пећини испод њега насељава се један велики „змиј", који је у друштву са „бесима лукавим" на разне начине покушавао да га из пећине истера. Дању и ноћу подизаху они велики шум и лупу. Час му се приказиваху у облику његове сестре, која га, плачући, моли, да се врати натраг. Испосник се бранио појањем псалама. Најзад, позива он „змија", да га остави на миру. Кад овај то не хтедне, Петар се моли Богу за помоћ и пости 40 дана. После овога, са „жезлом" у руци, силази он са своје стене и одлази у „змијеву" пећину, да се са њим бије. У помоћ му стиже Архистратиг Михаило, те непријатељ морадне бежати. У тој пећини науми да подигне цркву за то, што је ту видео божију силу. Али су били још остали „бесови", који ударају на њ у виду гавранова, хотећи да му очи ископају, као и у облику другога зверињa, али он то све молитвама одбија. И сам Бог да је слао на њ искушења,

---

[80*]) Споменик 41 (1904), 110, 132.

[81]) „в Аатин" (l. c.). У рукопису изданом у Starinama 16, 29 стоји „в Алтин".

[82]) Споменик 41 (1904) 4.

[83]) Гласник 29, 325.

[84]) Гласник 29, 326—7.

[85]) ibid. 327—8.

да опроба његову чврстину. Најзад долази најжешћи напад „бесова“, који имаху главе као у дивљих вепрова и медведа, али их он све, помоћу анђела, одбија од своје пећине и заподева једну препирку са „начелником“ бесова. Најзад, бесови, потпуно побеђени, били су принуђени да напусте тај крај.[86])

Манастир је Петар основао тек пред смрт, кад су му дошли неки „богољубиви иноки“, да се од њега науче „постному житију“. Њих он смешта у „пештере“, под другом стеном, према својој. Пред смрт наређује им, да му исеку гроб у пећини где се подвизао, узима причест, даје „братијам“ „последњеје целованије“ и умире.[87]) Убрзо после смрти он се посвећује: моћи му почињу да мирише и да лече, што привлачи велики број поклоника.[88]) Кад је писац његова житија, Теодосије Светогорац, дошао, да се његовим моћима поклони на његову је гробу била начињена црква. Али су од његових моћи глава и многи делови тела већ били разнесени.[89]) У једној Душановој повељи од 1343 наводи се, како је неки „старац“ Григорије „црк'в с'зидал“ и „попписао“ и украсио црквеним „наредами“, подигао „полате“ (ћелије за становање монаха) и „периор“ (град), прикупио имања, па је онда приложио у метох краљеву манастиру Св. Арханђела. С тога је Душан старију цркву „светога Петра пустиножитеља и чудотворца“ (успомена се Петрова светкује 29 јуна) потврдио на доживотно уживање старцу Григорију, с тим, да по његовој смрти припадне Хиландару.[90]) У генералној потврди хиландарских добара од 1348 потврђује Душан Хиландару и „црков у Кориши Свети Петар и с селом при цркви: село Плањини, Скоробишта, Сиштев'ц, Црњељево“.[91]) То је манастир *Св. Петра Коришког*, који се очувао до данас, изнад с. Корише.

Према једном потоњем натпису, с краја 14 или почетка 15 века, у дане „благочестивог и христољубивог“ цара Стевана, подигао је неки монах Герман манастир *Зрзе* (Преображење), данашњи манастир код с. Зрза у прилепском крају.[92])

Као да из овога времена потиче и већина манастира из манастирске групе на Тресци. Тако, на пример, изгледа, да је из средине 14 века манастир *Св. Никола* Шишевски, према једном натпису у манастирској цркви (издање није поуздано), у коме се наводе нека ктиторска имена с годином 1345.[93])

---

[86]) ibid. 328 339.

[87]) ibid. 341—2.

[88]) ibid. 345.

[89]) ibid. 346. Јиречек меће Петров живот пре владавине Душанове (Staat und Gesellschaft III, 44). Међутим се за житије узима, да је из 15 века (Поповић, Преглед српске књижевности, друго изд. 26).

[90]) Новаковић, Закон. спом. 412.

[91]) Šafarík Památky 101; Новаковић, Закон. спом. 421.

[92]) Записи 200.

[93]) Записи 81. Именом Шишево зове се и манастир Св. Андрије у истоме селу, који је задужбина Вукашинова сина Андријаша.

Као да ће и већина данашњих многобројних манастира и цркава по *Скопској Црној Гори* бити из прве половине 14 века. Како Јиречек истиче, овај се крај у току 14 века налазио између политичког и економског центра тадање Србије, Скопља и Новога Брда.[94]) Тако В. Р. Петковић тврди, да је данашњи манастир Св. Арханђела у Кучевишту из времена пре 1348 год.[95]) Колико ја знам, манастир се не помиње пре 1701 год., када је „пописан."[96]) Исто тако и за Св. Илију у с. Бањанима тврди В. Р. Петковић, да је такође из 14 века.[97])

За Душанова времена помиње се још неколико манастирића, који су обично били хиландарски метоси. Тако је око 1334 године Душан обновио манастир *Св. Николе* у *Добрушти*, на левој страни Дрима, на ј.—з. од Призрена. У повељи изданој манастиру вели се, како је Душан нашао цркву „запустевшују и разорену до конца", те је сазидао и обновио и приложио шест суседних села. Манастир је био „потписан у област" Хиландара, те је њим управљао „калуђер", кога је постављао игуман хиландарски.[98]) Манастир се наводи и у генералној потврди хиландарских добара од 1348 год.[99]) Око 1355 потврдио је цар поново Хиландару овај метох, пошто му је дао нове прилоге.[100])

У генералној Душановој потврди добара Хиландару од 1348, сем неких знатнијих метоха, које сам већ навео као манастире, помињу се још неколике „цркве" као хиландарски метоси: *Св. Власије*, негде у призренском крају (наводи се између Корише и Св. Николе у Добрушти), *Св. Никола* у *Хошчи*, онда *Св. Никола* у *Јадоварцима*, у Пологу, затим *Св. Петка* у *Тморјанима*, (данас Морани код Скопља), која је постојала још 1250, *Св. Врачеви* на *Брегалници* (у с. Карбинцима), даље „у *Просеце* црков *Мати Божија*", чији се положај не може одредити, и, најзад, „на *Вардаре Св. Георгије* с зевгелијом и с ловиштем."[101])

У Струмици се помиње „црква" *Одигитрија* коју је подигао неки византијски властелин Рудл (Роудль), који је Душану помагао да задобије тај град. Год. 1343, на његов захтев, прилаже Душан његову задужбину са свима добрима Хиландару.[102])

---

[94]) Staat und Gesellschaft III, 10.

[95]) Belitch, La Macédoine 192.

[96]) Записи 2089.

[97]) Belitch, l. cit.

[98]) Monumenta Serbica 109—111 (погрешно приписана Дечанском); Новаковић, Зак. спом. 717—8. Повеља је недатирана. Узима се, да је од 19 маја 1334, пошто је тада Душан издао једну другу повељу „на Добрушти" (Monumenta Serbica N° 90) (Љ. Ковачевић, Годишњица 3, 439).

[99]) Šafarík Památky 101; Новаковић, Закон. спом. 421.

[100]) Новаковић Закон спом. 717—20.

[101]) Šafarík Památky 101—2; Новаковић, Зак. спом. 421—2. У једном препису Душанове повеље за Хрељин манастир вели се, како краљ прилаже Хиландару Св. Петку на Брегалници, што је видао Корба (Monumenta Serbica 64).

[102]) Новаковић, Закон. спом. 102.

В. Р. Петковић тврди, да се у 14 веку помиње у Струмици још и нека црква *Св. Стефана,*[103]) као и црква *Св. Николе* код *Струге* на Охридском Језеру.[104])

За последњег немањићског владара, *цара Уроша* (1355—71), савремени извори не наводе да је подигао иједан манастир, чак ни себи за гробницу. Не зна се ни где је умро, као ни то где је сахрањен овај владалац. Јиречек пише, да изгледа, да се цар 1367/8 бавио с матером у Солуну.[105]) По родословима, Урош би умро „по среди земље својеје."[106]) Према Пајсијеву житију, царево је тело тајно Вукашин сахранио у манастиру *Успења Богородице* под градом Петричем, више Неродимља, а код с. Шареник.[107]) Год. 1584, кад је тај манастир већ био запустео, да је нашао ту неки пастир цареве моћи.[108]) Остатке манастирске цркве видео је још Гиљфердинг, док је данас сасвим разрушена. Поред цркве имају остаци ћелија и зграде за госте. Моћи цара Уроша, у којих је аутентичност изречена сумња, пренете су 1705 у манастир Јазак у Фрушкој Гори.[109])

Само карловачки родослов, за који се узима да је постао у другој четврти 15 века, тврди, како је Урош подигао „црков" *Рођења Богородице у Скопљу,*[110]) иначе сасвим непознат. Исти родослов тврди и за Душанову жену Јелену, како је подигла један манастир Богородице „у Чрмније Гори више Жеглигова".

Властеоских, међутим, задужбина из овога времена познато је више, нарочито у Македонији. Год. 1364 помиње се манастир *Св. Арханђела* у *Дреници*, који је био негде у изворном делу реке Дренице, где се данас налази једно од три села, која су манастиру припадала (Трстеник); изгледа баш у самом Трстенику. Те је године цар Урош одобрио синовима севастократора Бранка, Вуку Бранковићу и његовој двојици браће, да могу овај манастир, њихову „цркву баштинску", приложити Хиландару.[111]) Иза овога се манастир помиње 1387, кад је овде „повеленијем господина Влка" писана једна књига. Тада је при манастиру живео и раније пећски патријарх Јефрем.[112]) Биће, да се на овај манастир односи и недатирани запис из времена Вукове удовице Маре († 1425): „ч'сному иконому трстеничкому, кир Макарију, госпоћа Мара.[113]) „Трстенички иконом" овде ће

---

[103]) Belitch, La Macédoine 196.
[104]) ibid. 197.
[105]) Споменик 11 (1890) 8; Историја Срба I, 413.
[106]) Гласник 53, 13.
[107]) Гласник 22, 220; Исп. Руварац И., Г. П. Срећковић и Шареник... Отаџбина 17, 306 и д.
[108]) Гласник 22, 227—8.
[109]) Записи 2151.
[110]) Гласник 53, 39. Свакако по овому родослову или његову изворнику, ово се тврђење налази још и у Бранковићеву хронографу (Љ. Ковачевић, Годишњица 6 (1884) 234—5), као и код патријарха Пајсија (op. cit. 237—8).
[111]) Monumenta Serbica 172.
[112]) Записи 157.
[113]) Записи 236.

значити хиландарски управник метоха, т. ј. манастира и његових земаља. Ово би уједно био и последњи помен манастира.

Манастир *Матка* (Успење Богородице), код истоименога села, на левој страни Треске, на ј.—з. од Скопља, према неком натпису, који помиње Н. Кондаков, био би подигнут око 1370 год.[114]) Код манастира има један надгробни натпис из 1372 године.[115]) Иза овога се манастир помиње 1497, кад је манастирску цркву покрила, пописала и призидала јој припрату нека Милица.[116])

Један властелин и рођак Дејановића, „истини суродник и брат", војвода Дмитар, основао је у Штипу манастир *Вазнесења*. Његове прилоге, као и оно што је манастир добио од осталих побожних дародавалаца, потврдио је Костадин 26 марта 1388 године.[117]) Да је Дмитрова задужбина била манастир, види се по томе, што се њен старешина у повељи назива игуманом.[118]) То је данашња црквица *Св. Спаса* у гробљима, између Штипа и махале Ново Село, под хумом Кумлак.[119]) Према једном неизданом натпису, манастир је подигнут 1369 године.[120]) У манастирској цркви имају натписи из 1601, 1734 и 1783 год.[121])

У изворном делу Лакавице, између Радовишта и Демир-Капије, подигао је негде пре 1366 године „велики војвода Никола", на својој баштини, у *Кончи* „црк'в" *Св. Стефана*. Те му године допушта цар Урош, да може ту своју баштинску цркву приложити Хиландару.[122]) Оснивач је „Стањевић велики војвода Никола", који се помиње у једном недатираном запису.[123]) А његова ова задужбина јесте данашњи манастир Богородице (!) у Кончи, јер се ту налази надгробна плоча ктиторова с натписом „Никола Становић, велик војвода и пистор (!)".[124]) Манастир се помиње још само у једноме родослову, у коме се вели, како је царица Мара призвала к себи сестру Кантакузину, те су неко време живеле заједно, а доцније је ова провела своје последње дане „у Конче више Струмици".[125])

Српски кесар Гргур подигао је 1361 или раније на југоисточној обали Охридског Језера манастир *Богородице Захумске* „τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς Ζαχλουμήστισας (!)" који је данас познат под именом *Заум*. Оснивач се идентификује са познатим из повеља кесаром Гргуром, сином охридског господара Бранка, старијим братом Вука Бранковића.[126]) Назив „Захумска" јесте

---

[114]) Кондаковъ, Македонія 191.
[115]) Записи 141.
[116]) Записи 387.
[117]) Гласник 24, 266—71.
[118]) Гласник 24, 271.
[119]) Ивановъ, Сѣверна Македония 202.
[120]) Ивановъ, Сѣверна Македония 203.
[121]) Ивановъ, Български старини 229.
[122]) Новаковић, Зак. спом. 444—5.
[123]) Записи 4179.
[124]) Ивановъ, Сѣверна Македония 209.
[125]) Гласник 53, 43.
[126]) Милюковъ, Извѣстія русск. арх. Институ. въ Конст. 4 (1899) 1, 83—5; В. Р. Петковић, Забавник Српских Новина бр. 16 (за 15. авг. 1918) 12.

успомена на какву светињу у старом завичају оснивачеву (Миљуков). Наведене је године, за владе Стефана Уроша („ἐπὶ τῆς βασιλείας Στεφάνου τοῦ Οὔρεσιοι“ (!)) манастир изографисао деволски епископ Григорије, који се такође назива ктитором („ἀνιστορίθη δὲ παρὰ τοῦ... ἐπισκόπου Δεαβόλαιως (!)... κύρ Γρηγορίου καὶ κτήτορος“).[127]) Манастир је сад у лугу од смокава, ораха и леска, који су испреплетени павитином и купином. Стила је охридских цркава, правилне симетрије и лепог кубета, врло укусан. Црквени су зидови од широких цигаља између којих су коцке или од бигра или од кречњака; све је тако прошарано да грађевина изгледа као да је од крупног мозаика.[128])

У једној природној пећини на острвцу, званом *Мали Град*, у Преспанском Језеру (сад у границама Грчке) подигао је 1369 манастир *Богородице* српски ћесар Новак („παρὰ τοῦ αὐφθέντου (!)... κέσαρος Νοβάκου), за игумановања Јоне монаха и за владе пре висока краља Вукашина („αὐφθεντεύβτος (!) πανυψιλοτάτου κραλήου τοῦ Βεληκασίνου“).[129]) На западном зиду манастирске цркве налазе се ликови ктитора Новака, жене му Кали, кћери Марије и сина Амирала (!). Манастиру би Новак био само обнављач, ако је тачна година једног грчког натписа у апсиди (1345), у коме се помињу неки Бојко и Јевдокија.[130]) Наведени Новаков син Амирал, који је наследио оца у управљању овим крајем, помиње се и 1390 године у натпису на цркви Св. Спаса у с. Борији код Корче (αὐφθεντείοντος δὲ τοῦ Ἀμηραλάδος).[131])

Није позната ниједна задужбина ћесара Угљеше, господара источне Македоније. Зна се само, да је он дао средства за обнављање светогорског манастира Симонопетре.[132]) Његов портрет, са грчким натписом, налази се у параклису Бесребреника код Ватопеда у Светој Гори.[133])

3. Монаштво и манастири иза Немањића до краја самосталности (1371—1459)

Манастири у Македонији иза 1371 године

Са Немањићима је завршен сјајни период средњевековне Србије. Смрт последњега немањићског владара пада истовремено са страховитим поразом српских војски, из крајева јужно од Шара, на Марици (1371). Манастири остају како без дарежљивих краљева и царева из немањићске куће, тако исто без

[127]) Ивановъ, Български старини из Македония (1908) 218.
[128]) J. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III (1911) 709.
[129]) Ивановъ Старини 222.
[130]) ibid. 236.
[131]) Милюковъ, op. cit. 75.
[132]) Σωτηρίου Τὸ Ἅγιον Ὄρος (1915) 36.
[133]) Millet, Pargoire et Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos (1904) I partie N° 105.

дарежљиве и богате „христољубиве“ властеле. Иноверна је владавина представљала праву несрећу за манастире и монаштво. Крајеве јужно од Шаре почели су одмах иза маричке битке поступно да подвлашћују „Агарјани“. Тај нагли преокрет веома је добро осетио савремени светогорски монах, који у једном запису пише, како је једну књигу почео преписивати у „добра времена“, кад „божаствена“ црква и Света Гора цветаху „као рај“ и напредоваху као какав сад крај извора, а завршио је у најзлија од свих „злих времен“, онда, кад са својим војскама изгибоше Вукашин и Угљеша, и кад се „нужда“ и „зло љуто“ изли на све градове „Западне Стране“, како уши никад не чуше, нити очи видеше. „Просуше се“, наставља се даље у запису, по свој земљи „Измаилћани“, колући и у робље одводећи хришћане. Они, који се уклонише смрти од Турака, страдаше од глади, јер наступи глад каква нигде и никад није била „од сложенија света“. А оне, које и глад поштеде, поклаше вукови. Тад се виђаше узбудљив („умиљен“) призор: земља остаде пуста „од сваког добра“ и од људи и од стоке и од плодова. Срца најхрабријих мужева напунише се „страха измаилтског“ и посташе слабија него женска. Стара белешка завршава, како су доиста тада живи завидели мртвима.[1]) „Прогњева се Господ в лето 6880 (1371)“, вели један други запис, писан свакако негде у Македонији.[2]) У житију преподобног Ромила пише Григорије, како, на глас о тадањем српском поразу, „убијеније... христијанств'нејшаго деспота Угљеше“), „метежа и страха вси иноци“ светогорски „исплнише се“. Узбунише се чак и пустињаци, који по пустињама у самоћи и мучању живљаху, и „многи от ошлник (пустињака) тогда от Светије Гори избегоше“. Овом је приликом и Св. Ромил побегао из Свете Горе у валонски крај у Арбанији.[3])

И иза маричке битке одржавају се јужно од Шаре две српске државе: краља Марка, десно, и Дејановића, у главном, лево од Вардара. По краљу Марку (1371—1394) назван је манастир Св. Димитрија код Скопља — *Марков Манастир*, ма да је Марко само довршио, иначе очев манастир. Вероватно је Маркова задужбина *Св. Арханђел* у с. Вароши код *Прилепа*, на месту где је био стари Прилеп, под самим Марковим Градом, јер је у цркви очуван ктиторски портрет Марка, као и једног старца седих власи, вероватно Вукашина.[4]) Црква је врло мала, византијског је стила и чисто је у стену усечена.[5]) У

---

[1]) Записи 4944.

[2]) Записи 134.

[3]) П. А. Сырку, Монаха Григорія Житіе преподобнаго Ромила (Памятники древней письменности и искусства 136 (Спб. 1900) 32.

[4]) Споменик 9, 21; Записи 5116, 5117. 5118. Иордань Ивановъ, Български старини изъ Македония 224; Гласник 6, 188; 27, 277. На месту старога Прилепа има двеестину што црквина, што цркава (Милюковъ, op. cit. 124—6; Belitch, La Macédoine 194).

[5]) Споменик 9, 19. У „веома стара времена ту је извесна била иночаска обитељ, која се скривала под заштитом тврдога и неприступнога

цркву је узидан ступ са словенским натписом који је по једном читању из 996 године.[6]) Манастир *Блачани* (Blaciani) или Булачани (Bulaciani), где је по Орбинију и Лукарићу сахрањен краљ Марко, у нашим се изворима никако не наводи.[7]) Они га мећу код Скопља. У скопској Црној Гори данас има село Булачани, које се помиње и у водичничком поменику.[8])

Брат Марков, Андријаш, пописао је 1389, ако не и подигао (натпис је рђаво издан) манастир *Св. Андрије на Тресци,* јужно од Скопља.[8]) Због суседног села Шишева, манастир се данас зове *Шишевски.* Манастирски поменик, који је очуван у препису и изгледа само у фрагменту, наводи само неколика имена властеле „Скопја града" и неколика митрополита поред масе сасвим безначајних имена.[9]) Манастир је запустео тек крајем прошлога века.[10])

Колико се зна, Дејановићи нису основали ниједан манастир. За данашњи *Погановски Манастир* (Св. Јован Богослов), на ј.—з. од Цариброда, на бугарској страни, узима се, да је задужбина Костадина Дејановића. Ктиторска имена, урезана у каменој плочи, „господин Костадин и госпоћа Јелена", идентификују се са Костадином Дејановићем и кћерју му Јеленом.[11]) Знамо још, да је Костадин („велики војвода Константин") обновио манастир Осогов, како се види из једне молбе руском цару од 1585 године[12]) По В. Р. Петковићу Дејан је подигао Св Јована Богослова у с. Белову, манастир Поганово подигао је Кост. Драгаш, а исто тако и Св. Арханђеле између Трна и Брезника. У Белову на Струми, између Ћустендила и Радомира, су фреске деспота Дејана и жене му Доје.[12*]) Иначе Дејановићи у свему одржавају традиције Немањића. Манастирима потврђују прилоге својих претходника и своје властеле, додајући и нове прилоге са своје стране. Као и Немањићи манастирске људе ослобођавају свих

градића". Храм је можда још из предсловенског времена (Ст. Новаковић, Споменик 9, 19); Ивановъ, Българ. стар. 27.

[6]) Записи 4924; Ивановъ, Български старини (1908) 26, 224. Миљуковљево читање: „в лето 6524 (1016) успе Данил епископ... (Извѣстія русск. Археол. Инст. 4 (1899) 1, 125).

[7]) Orbini 279; Luccari 73, по цитату Љ. Ковачевића, Годишњица 6, 227—8.

[8]) Гласник 42, 127.

[8*]) Записи 165.

[9]) Споменик 10 (1891) 70.

[10]) М. Веселиновић, Споменик 10, 69. Не знам на основу чега В. Р. Петковић тврди, да је Андријаш подигао и суседни манастирић *Св. Недељу.* За Св. Андрију он тврди (Belitch, La Macédoine 192), да је подигнут још 1355 год. За манастир *Машку* вели В. Р. Петковић, да је из истог времена. Мрњавчевићима приписује народна традиција и оснивање Дивљанског манастира код Беле Паланке, на Нишави (Р. Т. Николић, Насеља 8, 236).

[11]) Ивановъ, Български старини 129, прим 2.

[12]) Ст. Димитријевић, Глас 58 (1900) 222—3.

[12*]) Belitch, La Macédoine 194—5; Jireček, Staat und Gesellschaft III, 24; Ивановъ, „Извѣстия" буг. арх. др. 3 (1912) 63—4. У власинском крајишту приписује народ „цару Костадину" све средњевековне старине. (Р. Т. Николић, Насеља 8, 236).

„работа“, не изузимајући ни војничке: „града“ или „градозиданија“ и „градобљуденија“. Хиландару су приложили своју „баштинску цркву“ у Архиљевици и повратили му Лесново.

Као важна тачка на путу из Србије за Цариград, Штип је у средњем веку био од много већег значаја него данас. У 12 веку у њему налазимо да живи доста грчке властеле, а у 14 српске. Отуда је у Штипу било и доста цркава и манастира. Сем раније навођенога Хрељина манастира Св. Арханђела и поменутог Вазнесења, помиње се у Штипу још доста властеоских „баштинских цркава“, за које не знамо, да ли су били манастири. Тако се г. 1377 наводи, како је челник Станислав подигао на својој баштини цркву *Св. Власија*, коју је приложио Хиландару, што су му браћа Дејановићи и потврдили.[13]) Данас међутим у Штипу, сем Хрељиних Арханђела и Дмитрова св. Спаса, има још црква Богородице, о којој се ништа не зна из кога времена потиче.[14]) На штипском пак хисару налазе се развалине цркава св. Јована Крститеља и Четрдесет Мученика.[14*])

У једном запису, по језику и ортографији из 14 века, помиње се неки манастир *Св. Николе* у *Војнегу*, у епархији морозвишкој. Тај запис, који је писао јеромонах Филимон „от области злетовиштичкије“, помиње морозвишког епископа Матеја,[15]) према чему је млађи од 1351 год., кад је Душан обновио ту епископију са седиштем у Леснову. Место Војнег данас се не налази на картама. Може се помишљати на варошицу Св. Никола на Овчем Пољу.

Из времена је самосталности и манастир *Св. Димитрије близу Велеса*, при самом ушћу Бабуне у Вардар, на десној страни и једне и друге реке. То се види по једном надгробном натпису, у коме се помиње „Георгије, а рекоми Мирослав (дакле монах).... внук жупана Страцимира“.[16]) Данас је ово најуваженији манастир у велешком крају. Иначе су нам велешки манастири непознати. Помињу се само пре 1348 год. *Св. Арханђели* у *Велесу* и *Св. Димитрије*, изнад *Таора*.[16*]) На једном острвцу у Островском језеру има црква или манастир Богородице, коју је негде пре 1385 год. подигао неки рођак Радослава Хлапена.[16**])

Почетком 1391 год. заузели су Турци Скопље.[17]) Један запис писан те године, свакако негде у Македонији (на рукопису у цркви Св. Николе у демирхисарском Слепчу), вели, како је та књига писана у време кад су хришћани, због својих грехова, „попуштенијем божјим“, били предати у руке врагова „безаконих и мрских“ и цара „неправедног“ и најлукавијег на

---

[13]) Новаковић, Закон. спом. 452—3.
[14]) Државни Календар Краљ. Србије за 1914, 101.
[14*]) Цвијић, Основе I (1906), 227.
[15]) Ивановъ, Българ. старини 253.
[15*]) Belitch, La Macédoine 195.
[16]) Ивановъ, Българ. старини 227.
[16*]) Belitch, op. cit. 197.
[16**]) Belitch, op. cit. 198.
[17]) Записи 177.

целој земљи. Настаде, продужава се даље, „запустеније и скорб велија“ од стране „безбожних Измаилит“, каква никад није била нити ће када бити.[18]) Можда се под „запустенијем“ овде мисли на расељавање становништва, али много вероватније на запушћавање цркава и манастира. Један од главних атрибута, који Турчину придају стари наши извори, јесте „супостат“ (непријатељ) божанских цркава (похвала Јефимијина кнезу Лазару.)[19])

По погибији краља Марка и Костадина Дејановића (10 октобра 1394) настала је непосредна турска владавина у Македонији. Белешке и из овога времена продужавају своје жалбе противу нових управљача. Натпис на цркви манастира Зрзе, с краја 14 или почетка 15 века, пише, како је тај манастир основао неки монах Герман у дане „благоч'стивог и христољубивог“ цара Стефана. Иза царева Стефана и Уроша, „благоч'стивих тех господ христијанских“, примио је господство ове земље „благоверни“ краљ Вукашин и син му Марко. У њихове дане „обдржаху“ манастир унуци првог ктитора, монаха Германа, браћа Зографи, митрополит Јован и Макарије. Али, кад је доцније почео „господствовати „велики амира Пајазит“ почео се манастир „разарати“ и „опустевати“, јер ктитори не бејаху у стању „окрмљати место сије“. Због тога и предадоше манастир „кмету свому Константину“ и његовој деци, који га „обновише и окрепише“.[20])

Македонија је без отпора примила турску власт. Од времена словенског досељења на Полуострво она је само у два маха играла активну историјску улогу: за цара Самуила, кад је покушала да образује велику југословенску државу, и за краља Вукашина, кад се старала да обнови немањићско царство и спречи турско освојење. Њено пасивно држање према Турцима после изгубљене битке на Марици свакако је допринело да Турци према њој буду блажији него према северним српским земљама. Манастири по градовима нису могли избећи потурчавање, али остали нису ни паљени ни рушени. Ипак турска управа, ако је и имала извесних преимућстава над ранијом хришћанском, за цркве и манастире никако није могла бити повољна. Црква је изгубила своје привилегије и своје богатство и, с преласком богатства у руке Турака, и имућне ктиторе и приложнике. Један запис, писан око 1427 у деспотовини, вели, како су ствари у Турској тада ишле како не треба („Мусломанске Стране...“ „ходеште в неподобних вештех“.)[21]) Од овамошњих манастира помиње се за овога времена само неколико, а нарочито Трескавац (1430).[22]) Год. 1466 као да је био неки

---

[18]) Записи 182.
[19]) Записи 198.
[20]) Записи 200.
[21]) Записи 250.
[22]) Записи 254.

манастир у тада јаком рударском месту Кратову.[23]) Подигнут је пак, колико знамо, само манастир *Сви Свети* код Охрида 1452 год.

Последњи репрезентанат традиција српско-хришћанске државе у Македонији била је *царица Мара,* кћи деспота Ђурђа. По смрти мужа, султана Мурата II (1451), кад се ослободила из „нечастивих руку", живела је Мара до пропасти Србије (1459) на смедеревском двору. А тада се вратила своме пасторку, Мехмеду II, који јој је дао на уживање струмску област, те је она ту живела, у селу Јежеву, све до своје смрти (1487).[24]) Мара на свом двору скупља монахе, манастирима даје прилоге, регулише њихове послове и код турских власти интервенише за хришћане. Она је оправила манастир Рило и ту 1469 пренела моћи Св. Јована Рилског из Трнова.[25]) Мара је умрла 14 септембра 1487 и сахрањена је у манастиру Косеници, између Сереза и Кавале.[26]) Њена је сестра сахрањена у манастиру Кончи (више Струмице.[27]) Порушени манастир Богородице у с. Думановцу, код Куманова, традиција вели, да је подигла царица Мара.[28]) Исто се то прича и за стару цркву у с. Крушевици близу железничке станице Рајистовца, на доскорашњој српско-турској граници.[29])

Манастири у централним крајевима иза 1371 године

Област северно од Шаре, косовски и метохијски крај, као и западни део скорашњег Санџака, били су од распада немањићског царства изложени међусобним борбама српских династа, а, од времена косовске битке, и врло честим турским ратним походима и пролазима. Извори каткад представљају цео отпор хришћанских владалаца против Турака тако, као да се борба тицала једино одбране цркве и вере. Кад је Мурат 1389 кренуо силну војску на Србију, кнеза Лазара, „благочьстије не попуштајушту попрати и светилишта божьственаја и крст уничтоживше осквернити".[1]) Овакове су прилике уништиле српско монаштво у његову центру. Имања су, на пример, манастири губили сваком приликом, кад је централна власт ослабљавана. У својој повељи од 1395—1402 пише Јевгенија (кнегиња Милица) како је, дошавши у Дечане, затекла „по истине умиљен (узбудљив) позор", „свето место" било је од стране ранијих влада-

---

[23]) Охридски архиепископ Доротеј излаже 1466 год. у Кратову црквена правила свештеницима, „иноцима" и првим бољарима тога места (Записи 328). На другом месту истог записа наводе се само „свештени" и „први" места Кратова.

[24]) М. Веселиновић, Глас 80, 191.

[25]) Ивановъ, Сѣверна Македония 87--88.

[26]) Један запис, рђаво издан, меће Марину смрт у 1479 (Записи (346).

[27]) М. Веселиновић, Српске калуђерице — Глас 80 (1909) 189 - 191; Тих. Ђорђевић, Српска владавина у Македонији — Забавник Српских Новина 8 (1916) 11—12.

[28]) Ј. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија I, 471.

[29]) Ј. Х. Васиљевић, Свети Прохор Пчињски 21.

[1]) Гласник 53, 15.

лаца „растљено и опровржено“, „метоси отети“ и манастир доведен до запустошења. Уз то је и од „злочестивих језик исмаилтских“ било „пожежено и опровржено“. Она тада враћа манастиру отета добра, у колико су се налазила у њеној држави.[1*]) Биће, да се на Грачаницу односи запис из 1388, у коме се вели, како је „света црква“ била „порушена от трклетих иноплеменик“ и „књижије“ у пиргу спаљено заједно с „множеством људи“.[2]) „Куде Турци ходе добра не носе този је истина, госпоће“ пишу Дубровчани у једном писму кнегињи Милици. Г. 1419 дошао је неки монах Андоније у манастир Св. Стевана (вероватно Бањска) и затекао „запаљен дом светаго првомученика завистију бесовскоју“ и „пожежено књижије“, којим се „Бог слављаше“ и „свети мољаше“.[3]) Не само што је Турцима овамо даван упоран отпор, него су, на пример, на Косово долазиле да се бију и војске из далеких крајева (Босанци, Хрвати). Палежи, о којима се говори у записима, односе се на манастирске зграде, јер су манастирске цркве, зидане од тврдог материјала, одолевале пожарима. За душевно расположење монаха овога времена карактеристичан је један запис из 1398, на књизи у манастиру демир-хисарском Слепчу (писан је изгледа северно од Шаре): „блуди, блуди, иноче... что хоштет бити на небеси знаменије“ због тога што је „на земљи туга језиком (народима) и сеч крст(а) (хришћана) јакоже нест била никогда“.[4])

Наравно, да је турска управа одмах подвргла манастире плаћању пореза. Г. 1392 пише Вук Бранковић, како је „сложио мир с Турцима“ и „расписао“ сву своју земљу, „како ћемо плаћати дан'к Турком“. На хиландарске метохије у његовој држави било је разрезано двеста „унги“, што је Вук, на молбу Хиландараца, примио да плаћа сам од своје „куће“.[5])

Овакве прилике растерале су монахе из старих краљевских и царских лаври оних крајева. Највећи је део монаха отишао, изгледа, на север, у државу кнеза Лазара. Један велики део монаха отишао је у Свету Гору, чији су становници ипак умели да се на време нареде с Турцима. То ће ваљда бити узрок ономе преплављавању Свете Горе, крајем 14 и током 15 века, од стране српских монаха. Најмањи део монаха централних крајева отишао је овда у зетске крајеве. У опште се српски монаси нису умели наредити с Турцима, већ су испред њих бежали. Кад је 1437 деспот Ђурађ морао предати Турцима крајеве источно од Мораве, настало је „тогда преселеније многим иноком од својих (об)италишт, уви!“[6])

Најзнатнији господар ових крајева, Вук Бранковић, колико знамо, није основао ни један нов манастир.

1*) Monumenta Serbica 264—5.
2) Записи 162.
3) Записи 225.
4) Записи 192.
5) Monumenta Serbica 222—3.
6) Записи 5193.

Сестра кнеза Лазара, Драгиња, која је била удата за челника Мусу, по смрти се мужевљевој († 1381) замонашила (Теодосија) и подигла женски манастир *Ваведења* код *Брвеника*. Ту је она и сахрањена (пре 1389).[7]) Положај града Брвеника приближно је утврдио И. Руварац. Но он није био на ушћу реке Брвенице у Лаб, где га је метао И. Руварац, већ на њену извору, у Копаонику, где су на новијим картама забележене развалине града Брвеника. Положај самог манастира изближе није познат. Иза овога се више никако не помиње. То је уједно и једини познати манастир, за самосталности, у копаоничком крају.

Властелин Обрад Драгосаљић или Декиндић подигао је у време кнеза Лазара на својој баштини, у с. Кукању, „цркву" *Ваведења* у *Ибру* и приложио јој сву своју баштину (1 село и три засеока), што је 1387 потврдио и кнез Лазар.[8]) Село Кукањ данас се не налази на картама, али се по осталим селима, која су манастиру била приложена, види, да су с. Кукањ и манастир били негде између Ибра и Сувог Рудишта. Ту „цркву" потврђује у баштину Обраду 1389 и патријарх Спиридон (из ове потврде изгледа, као да је Обрадова задужбина још из времена цара Стевана.[9]) Из једне повеље кнегиње Милице и сина јој Стевана (око 1392) види се, како је тај властелин ову „цркву" био обрекао Хиландару, али је није био предао. Међутим због неверe према владаоцу баштина је била Обраду одузета и дана другоме у проније. На представку Хиландараца, да је и владалачким повељама тај храм био досуђен Хиландару, Стеван и Милица га потврђују Хиландару у метох [10])

Као да је из овог времена и данашњи *Марков манастир* код *Призрена* на северној страни, близу с. Корише и манастира Св. Петра. Према старом живопису, као и надгробном натпису неког монаха из 1388 год., овде је био манастир за времена самосталности и највероватније метох св. Петра. За овај манастир, као и за Русиницу (Тројица). тврди В. Р. Петковић, да су из 14 или 15 века, док Јастребов пише за поменик Русинице, да потиче из друге половине 14 века.[11])

Манастири у држави кнеза Лазара (1371—1389)

Јај јачи центар националног живота на северу од Шаре, иза 1371, или и одмах иза 1366, формирао је кнез Лазар у Крушевцу. Кад се још његова држава проширила до Дунава и Саве, онда је овај центар дошао до великога значаја. Лазарева је држава најнепосредније проширење немањићске и потпуно је у њеним традицијама. У њој је, под новом „српском господом", настављен ранији манастирски живот, који је ускоро

---

[7]) Старинар 9, 118; М. Веселиновић, Глас 80, 189.
[8]) Новаковић, Законски споменици 775—6.
[9]) Новаковић, Законски споменици 776.
[10]) Новаковић, Законски споменици 458—9, 776—7.
[11]) Јастребов, Споменик 41 (1904) 107, 113; Belitch, La Macédoine 193—4.

дошао до знатнога сјаја. Средиште српскога монаштва преноси се са Косова, Метохије, Ибра и Рашке на обале Велике и Западне Мораве. Око самог Крушевца подигнуто је, за Лазара и Стевана, две цркве и седам манастира, који чине засебну архитектонску групу.[1]) Долина Велике Мораве, коју нам путници 11 и 12 века представљају правом пустињом, без насеља и комуникација, имала је сасвим друкчији изглед крајем 14 и у првој половини 15 века. У току 13 века крај је уживао релативан, а у току 14 века потпун мир. Кад је још и центар државног живота овамо пренесен, онда је Поморавље постало врло напредно. Француски путник Berthrandon de la Broquière прошао је овуда 1432 године. Од Ниша ишао је он „кроз дугу блатну шуму, те стигао у мали град" Крушевац, који је тада био турски.[1*]) Одатле је наставио пут левом, мање плодном, страном Мораве; сву десну страну Велике Мораве, држали су тада Турци. Чим је прешао Голијску Мораву нашао је „прекрасне и људма добро засељене крајеве".[2]) Идући даље низ Мораву, пролазио је такође „кроз лепе и добро засељене крајеве", само је имао „веома незгодан друм". Најзад, додаје он, да „Србија има све што је од потребе".[3])

Овамо је свакако прешао највећи део монаха из старих немањићских ставропигија. Патријаршија је била из Пећи пренесена у Жичу, где се помиње већ почетком 1382 год.[4]) Настало је интензивно подизање манастира у долинама Велике и Голијске Мораве. У 13 веку српска се манастирска област завршавала на северу манастирима Св. Николом у Дабру, Ариљем, Моравским Градцем и двама топличким манастирима. Северно од ове линије можда је само краљ Драгутин подигао који манастир. Међутим се крајем 14 века српска манастирска област протеже све до Саве и Дунава, па је тамо и центар монашког живота пренесен.

Монаштво овога краја јако је било појачано *имиграцијом* монаха из источних крајева Полуострва, које су тада угрожавали Турци, а изгледа и из Свете Горе, одакле је велики део монаха избегао после 1371 године. Ово су били први таласи, који су запљуснули Србију од општег монашког покрета, који је, испред турског надирања, ишао са истока на запад. Изгледа, да овим калуђерима имигрантима припадају и многобројни наши манастири, расути по планини Мојсињу и падинама Послонске планине; с једне и друге стране Бинче, јужно од Сталаћа. Ту се на једном релативно малом простору налази око двадесет пет

---

[1]) Валтровић, Глас 17, 29.

[1*]) P. Matković, Rad 42, 171.

[2]) Ристић, Гласник 6 (1854) 214.

[3]) Гласник 6, 215.

[4]) Последњи пут се помиње патријаршија у Пећи 16 маја 1379(?): повеља патријарха Спиридона (Monumenta Serbica 212—4), али је та повеља очувана у врло непоузданом препису. Већ 2 марта 1382 писана је повеља за манастир Дренчу у Жичи пред истим патријархом Спиридоном и „пред всем збором Великије Церкви" (Гласник 24, 265).

цркава и црквишта. Најзнатнији од ових су *Св. Нестор*, на левој страни Мораве, код Ђуниса, данас парохијска црква. Данашња црквена грађевина је сасвим нова. По предању ктитор јој је брат Романов, Синајац Нестор. На десној страни Мораве, 3 км. од железничке станице Ђуниса, налази се манастир *Св. Роман*. О постанку и ктитору манастира има само верзијâ. Црквена грађевина „облика је триконхнога са полукружним апсидама, као што су и све остале синајских калуђера: Горњак, Туман, Нестор и Преображење у Кучајни". Архитектонски је интересантна црква на гробљу у Ђунису, коју данас народ зове *Св. Никола*. Даље, данашња парохијска црква *Св. Никола у Бранњини*, на десној страни Мораве. Лево од Мораве, на једној висоравни, 2 часа од реке, налазе се развалине цркве или манастира *Јаковца*, једна „од већих и лепших мојсињских цркава". По предању основао ју је неки Јаков, чији је брат Стеван основао Стеванац. На левој страни Мораве, код с. Стеванца, имају развалине цркве манастира *Стеванца*. То је технички најсавршенија од мојсињских цркава; припадаће „црквама 14 века".

Према начину зидања, материјалу и сличном. мојсињске цркве нису из истог времена. Положај ових црквица је необичан, јер су обично постављене на каквом склонитом, мирном, па чак и тешко приступачном месту".[4*])

Око 1340 основао је Григорије Синајит, оснивач исихазма, родом из Клазомена код Смирне, еремитску монашку колонију у пустом крају између Бугарске и Романије, у Пароријн (данас села В. и М. Манастир, између Једрена, Јамбола и Старе Загоре).[5]) Биографију једнога од чланова те колоније, Ромила, знамо из његова житија, које је писао Григорије.[5*]) Ромил је био родом Видинац, постријжник неког трновског манастира, доцније је отишао Григорију. Због напада разбојничких бежао је из Пароријe у „Загорје" (дунавску Бугарску), па се опет вратио, кад је бугарски цар Александар обезбедио Пароријy од разбојника. Тад је дошао тамо из Цариграда и његов биограф Григорије. Још је једаред Ромил бежао одавде испред турског напада, па је доцније отишао у Свету Гору, где је живео дуго времена, заједно са својим биографом, на разним местима[6]). Иза маричке битке побегао је Ромил из Свете Горе и отишао у валонски крај, у Арбанији. Одатле је „с ученики својими" отишао „в Србскуjу Земљу" и, близу манастира Раванице, „сељеније с'тво-

---

[4*]) К. Јовановић, Старинар за 1907 год., 150—62; Милићевић, Кнежевина Србија 787.

[5]) Јиречек, Историја Срба I, 364; Das Fürstenthum Bulgarien 508.

[5*]) Ово није Цамблак, како се обично држало, него ваљда Синајит, како држи И. Руварац (Старинар 6 (1889) 40).

[6]) П. А. Сырку, Монаха Григорія Житіе преподобнаго Ромила (Памятники древней писменности и искусства 136 (Спб. 1900) 3, 5, 20—32. Ромилово житије је био издао и Ђ. Даничић: Гласник 9 (1852), 252 и даље, а штампано је и у: Arkiv za pov. jugosl. IV. Издање Даничићево је по рукопису у Народној Библиотеци у Београду, а Сирку је издао по рукопису у Царској Публичној Библиотеци, донетом из Призрена.

ри". Он је, дакле, у Србију дошао иза 1380 године. Ромил је наскоро и умро и сахрањен је у Раваници. Бар данас се прича, да је у Раваници рака испосника Св. Ромила, који се ту испаштао, преминуо и посветио се. Убрајају га у „Синајце".[7]) Он се прибраја у српске свеце и дан му пада 16 јануара. Но није једини Ромил са својим ученицима дошао овом приликом у Србију, већ је, изгледа, овамо пребегао бар велики део раније монашке заједнице из Пароријe. Каже се, да су овамо, у манастир Горњак, биле пренесене и моћи њена оснивача, Григорија Синајитског.[8]) Ово су, чини се, „Синајци", који су се тако могли назвати ваљда по своме оснивачу, који су тако много импресионирали наш свет 14 и 15 века својим пустињачким животом и исихастичком аскезом, да се и данас прича о светом животу „седам Синајаца", који су добегли у Србију, на име: Св. Роман, оснивач истоименог манастира на Биначкој Морави, анонимни у Св. Петци, Св. Ромило у Раваници, Св. Григорије у Горњаку, затим по један анонимни у Витовници, Туману и Базјашу.[9])

Изгледа, да је овога времена извршена и нека трансформација српског средњевековног православља, које је од времена кнеза Лазара с много мање западњачких елемената и много ближе византијској ортодоксији него за Немањића. Узрок ће овоме бити, с једне стране, у слабљењу до тада веома јаких поморских веза, а с друге стране, у имиграцијама источњака, које су све више јачале. У историји уметности, на пример, манастирске грађевине овога времена представљају засебан период, битно различан од немањићског. Карактеристике су новога стила, што нема романских утицаја, као ни савршенства технике, ни велике концепције немањићске епохе. У сравњењу са немањићскима, грађевине овог периода представљају учмалост, и усиљеност, немају једрине и свежине, као ни богатства, ни разноликости немањићских грађевина. Одликују се, међутим, богатом и укусном орнаментиком с поља и изнутра.[10])

Кућа кнеза Лазара била је веома побожна, изгледа побожнија чак и од немањићске. На то упућује не само његов рад, жене му Милице и сина Стевана, већ и делање и женских чланова његове куће. Сестра му Драгиња, удата за челника Мусу, замонашила се и подигла један женски манастир. Кћи му Јела, удата за Ђурђа Страцимировића, подизала је манастире у Зети. У својој повељи Дечанима моли се кнегиња Милица Богу, да му њена деца послуже у „благоверју", „благоданству" и „благочс'тију", као што је њихов „господин и родитељ... светопочивши кнез".[11]) Лазар је најизразитији пред-

---

[7]) Милићевић, Кнежевина Србија 1104.
[8]) Јиречек, Историја Срба I, 364.
[9]) Милићевић, Кнежевина Србија 787.
[10]) А. Стефановић, Стара српска црквена архитектура и њен значај — Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 214—6.
[11]) Monumenta Serbica 264—5.

ставник немањићске традиције у тадањем српском свету. Лазар је био „муж благ, кротьк, смерен же преизлиха". Он је „иноких љубе"(ћи). Он је, не рачунајући Бранковиће с почетка 16 века, и последњи српски средњевековни владар, кога је црква канонизовала. Како сам пише, он „ревнује" по угледу на „прежде мене бивших благоч'стивим царем", на чији га је престо Бог узвисио и украсио га „царским чином и славом".[12]) Он је подизао многе манастире, а његове милостиње су допирале до Египта, Синаја и Јерусалима. Без његове помоћи не би калуђер Никодим подигао чувене манастире у Влашкој Тисмену, Водицу, Кимполунг, Котмену и Козију.

Главна је задужбина Лазарева *Раваница* (Вазнесење), на истоименој реци, под Кучајном, источно од Ћуприје. Хрисовуљ, издан 1381 год., пише, како је кнез „по силе своје" „украсио" манастир и приложио му не мање од 90 села. Око самог манастира добила је кнежева задужбина велики комплекс земље од 62 села, који је хватао сав простор између Црнице, Мораве и, на север, до Копривне (дан. Багрдана). Остала приложена села била су око Сталаћа, на Биначкој Морави, Добричу и гњиланској Морави, затим по Браничеву и Пеку.[13]) Нема помена, да је манастир добио положај ставропигија, сем што се у родослову Раваница назива „црков велика".[13*]) Моћи кнежеве пренесене су са Косова, из цркве Спасове у Приштини, 1391 год. и овде смештене. Ту су остале све до Велике Сеобе под Арсенијем III, кад су пренете у Сент-Андрију у Угарској. Одатле су враћене у фрушкогорски манастир Врдник, који се од тада назива Раваницом. Манастир су палили 1398. и 1438 Турци.[14]) Иза овога се манастир помиње тек код Петанчића 1502, онда 1512. Моћи пак Св. Лазара и Св. Ромила помињу се у Раваници у једном запису од 1566. Енглески путник, доктор Браун, прошао је 1669 „крај једног градића на брегу, близу којега је чувени манастир, у ком се чува тело кнеза Лазара и тело св. Романа" (место Ромила.[15]) Раваница је горела 1688 год. Црква раваничка је са пет кубета, лепог органског склопа и витких размера, али малих димензија".[16])

Вероватно је манастир био и при *Лазарици*, данашњој парохијској цркви у Крушевцу, задужбини свакако кнеза Лазара, која иначе представља најстарији пример овога новог грађевинског стила.[17]) Лазарица се налази близу „Куле Цара Лазара", на једном обронку. Црква заједно са кулом била је опасана зидом,

---

[12]) Monumenta Serbica 196; Гласник 53, 17; Радонић, Срби у Угарској (1915) 51; Belitch, La Macédoine 205.

[13]) Monumenta Serbica 196–200. У врху манастирске куле исписано је цигљама: „Лазар хтитор светаго места сего" — Записи 152.

[13*]) Гласник 53, 15.

[14]) И. Руварац, Старинар 5 (1888) 76—8.

[15]) Споменик 9, 41.

[16]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9, 217—8.

[17]) Милићевић, Кнежевина Србија 717—8.

од кога је до скора вађено камење.[18]) Царева кула према томе била је обичан „ступ“ манастирски.

Једној групи страних монаха, којој је на челу био Григорије Синајит Млађи, Лазар је, можда, подигао на горњој Млави, на врло незгодну месту, у Ждрелу Браничевском, манастир *Ждрело* (Ваведење), звани од 18 века *Горњак*, и приложио му петнаестак села.[19]) Очувана је и „духовна“ потврда патријарха Спиридона (од 16 маја 1379?) Лазареве повеље манастиру. Патријарх потврђује Горњаку ставропигијална права, те наводи, како се старац Григирије Синајит са својим калуђерима „потрудио“ око подизања манастира.[20]) Као грађевина, Горњак је без вредности, што иде у прилог томе да није владалачка задужбина. Ктиторски портрет Лазарев, и то несавремен, налази се само у црквици Св. Григорија, близу манастира.[21]) И. Руварац држи, да је и манастир *Орешковица* (Св. Тројица), код истоимена села, на коси између Мораве и Млаве, задужбина Лазарева.[22])

С помоћу кнеза Лазара или само с одобрењем (?„поданијем“) подигао је 1382 год. монах Доротеј (свакако раније властелин) са сином Данилом манастир *Дренчу* (Ваведење), северно од крушевачког Александровца. Типик оснивачев, у виду повеље, прописује манастиру ред ставропигијални и даје му не мање од триестину села у крушевачком крају и Браничеву.[23]) Иза овога се више Дренча не помиње. Њене се развалине данас виде код потока и села Дренче. Народу је позната под именом Душманица.[24])

Знамо још, да је Лазар чинио прилоге у земљама хиландарској болници и руском манастиру Св. Пантелејмона у Светој Гори, ослобођавајући при томе људе свих „работа“ и „поданака“, не изузев ни војничке („градозидање“). Један његов несавремен портрет (у руци држи отворен ковчежић) налази се данас у параклису Појаса Богородичина код Ватопеда, подигнутом 1794 год.[25]) Манастирима у Влашкој, Тисмени и Водици, дао је чак непокретна добра у Србији.[26])

Предање народно приписује Лазару подизање и других манастира на земљишту његове државе. Тако му се приписује

---

[18]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9, 217.

[19]) Monumenta Serbica 193—5; Šafarík, Památky (1873) 103—4; Старинар за 1908, 121.

[20]) Monumenta Serbica 212—4. И једна и друга очуване су у млађим преписима. Патријархова, на пример, упућује на кнежеву о ставропигијалним правима манастира, али у препису кнежеве повеље, који је до нас дошао, нема ничега о томе. (Старинар 6 (1889) 40—44.)

[21]) Записи 5120 (натпис уз портрет зове кнеза „свети цар Лазар“).

[22]) О кнезу Лазару 201; Старинар 6 (1889) 34.

[23]) Гласник 24, 260—5.

[24]) Милићевић, Кнежевина Србија 719; Старинар за 1907, 160.

[25]) Millet, Pargoire et Petit, Recueil des inscriptions chrét. du Mont Athos Nr. 101. Лазарев се портрет налази још и у Љубостињи (Записи 512?). Има и једна икона на дрвету у манастиру Ораховици, славонској, на којој је „образ свјатаго кнеза Лазара“. Записи 5121).

[26]) Новаковић, Закон. спом. 752.

манастир Јошаница, код Јагодине, која се иначе помиње тек за турског времена.[27]) Исто се тако Лазару приписује и црква Заова на коси Сопоту, између Млаве и Мораве, а за потоњи манастирић Нимник у Стигу вели се, да је у његово време подигнут.[28]) А за манастирић Св. Роман, код Делиграда, вели се, како га је подигао некакав слуга кнеза Лазара.[29]) Једна чудна традиција приписује кнезу Лазару чак и подизање манастира Лешка (Св. Атанасије), северно од Тетова. Према белешкама Кирила Пејчиновића, о историји манастира, кнез Лазар је, тобож, „направил манастир во тетоски(!) вилајет Легена града... у место Лешак... свјатому Атанасију и тамо што му беше потребно устрои, намести и под калето чифлик му направи и около со зид го загради и четири врта му остави. И во дворот други храм созида, Успеније... Богородице, и њу гу исписа со всјаким благолепијем и уште доходок(!) му врза: му купи село Ратаје, го поклони на манастирот да ем идет доход на тија богомољци што седат во манастирот". Ово је доцније унео Кирилов ученик Арсеније и у житије и службу „цара Лазара".[30]) У надгробном натпису Кирила Пејчиновића († 1845) Лешак се назива „ктиторија светаго кнеза Лазара србскаго".[31]) Још се кнезу Лазару приписују и неке грађевине у манастиру Св. Прохора Пшињског.[32])

Манастири и монаштво за кнегиње Милице и деспота Стевана (1389—1427)

Иза погибије кнеза Лазара (1389) управљала је његовом државом *кнегиња Милица*, која није управу напустила ни по монашењу (око 1395 као монахиња Јевгенија[1]) помиње се први пут). Она је подигла женски манастир *Љубостињу* (Успење Богородице), на истоименој реци, лево од Голијске Мораве, према Трстенику. Са својом другарицом Јефимијом, удовицом деспота Угљеше, једном од најотменијих дама из наше историје, повукла се кнегиња у овај манастир, где је и сахрањена († 11 новембра 1405). Гробница Миличина, која се данас у паперти показује, без икаква је натписа. Очуван је, међутим, натпис над гробом Јефимијина сина Стевана[2]). Овде се налази и један или два Миличина портрета.[3]) Први је помен Љубостиње у

---

[27]) Милићевић, Кнежевина Србија 182—3.

[28]) Милићевић, Кнежевина Србија 1035.

[29]) Милићевић, Кнежевина Србија 787.

[30]) Ивановъ, Български старини изъ Македония 237—8; И. Јастребов, Споменик 41 (1904) 116.

[31]) Ивановъ, op. cit. 240.

[32]) А. Јовановић, Гласник 49, 319; Ј. Х. Васиљевић, Св. Прохор Пчињски и његов манастир 39.

[1]) М. Веселиновић, Глас 80 (1909) 189.

[2]) М. Веселиновић, Глас 80, 189; Валтровић, Старинар за 1906, додатак 26.

[3]) „благоверна, благочастива и превисока госпожа кнегиња Милица" (Записи 5123) и други (Записи 5124).

повељи морском хиландарском пиргу (8 јуна 1395—1402), у којој се наводе у гњиланској Морави „љубостињски људи“.[4]) Манастирска је црква скромних димензија, али врло лепих размера.[5]) На каменом прагу средњих врата у Љубостињи очувано је име архитекте („протомајстор Боровић Раде“), који је можда представник грађевинске школе овога времена и можда неимар и осталих Лазаревих и Стеванових задужбина[7]). Код Љубостиње је била и нека мушка монашка колонија, где су („у пустињи“ код Љубостиње) доцније за деспота Стевана често преписиване поједине књиге.

Иначе је Милица у свему у идејама свога мужа. Очувана је повеља, како је она са синовима постала други ктитор Дечанима, пошто је манастиру повратила разграбљена добра и приложила нека нова.[8]) Од предмета уметничке вредности, који се данас чувају у Дечанима, сем саркофага краља Дечанског, најзнатнији је орнаментисан полијелеј на веригама, дугим 19 м., прилог кнегиње Милице и синова, како се чита на натписима.[9]) По предању, Миличин су поклон и две свеће од белога воска, 15 cm. у пречнику, преко 2 м. дужине.[10]) До нас су дошле неколике повеље Милице и Стевана светогорским манастирима: добра манастира Лавре ослобођавају свих дажбина, Хиландару прилажу баштину једног властелина, ослобођавајући, при томе, манастирске људе, поред осталог, и „војске“. У повељи пиргу хиландарском на мору пише Милица, како је видела, да пређашњим владаоцима „земаљско богатство ништа није користило, пошто је од њих одузето и другима предато“, те само од онога, што Богу „в'ручише“, могу награду очекивати.[11]) Исто су тако поклањали добра и руском светогорском манастиру Св. Пантелејмона.

Имиграција бугарског монаштва у Србију настављена је и за ово време и нарочито је појачана по пропасти трновског царства (1393) и затим, кад је пропало и видинско царство (1398). Год. 1403 или 1404 могао је доћи у Србију и Григорије Цамблак, родом из Трнова, и то из Молдавске, куда је био отишао још 1393 или 1394. У Србији је био игуман Дечана. Већ 1406 отишао је у Русију.[11*]) Тад је у Србију дошла и многобројна грађанска бугарска имиграција. Познато је, како је на двору деспота Стевана, у Београду, 1422 умро бугарски „цар“ Константин, син видинског цара Страцимира.[12]) Ово је и пут реликвија. Знамо, да су овда у Србију приспеле моћи св.

---

[4]) Monumenta Serbica 262—4.
[5]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 218.
[6]) Записи 209.
[7]) М. Валтровић, Глас 17, 36.
[8]) Monumenta Serbica 264—5.
[9]) А. Стефановић, ibid. 224—5.
[10]) А. Стефановић, ibid 224.
[11]) Monumenta Serbica 262—4.
[11*]) Сырку П. А., Монаха Григорія Житіе преп. Ромила (1900) XX.
[12]) Гласник 28, 424; Т. С. Виловски, Дело 67 (1913) 240.

Петке, које су с моћима царице Теофаније иза 1393 пренесене из Трнова у Видин.[12*]) Доцније су пренесене и моћи св. Луке, које су, према легенди, 1204 биле из Цариграда пренете у Кефалонију, а одатле у град Рогус.[13]) А кад је овај град припао Турцима, онда је деспот Ђурађ измолио моћи јеванђелистове у цара Мехмеда, те су 12 јануара 1453 пренесене у Смедерево.[14]) Није искључено, да је за ово време вршено добегавање и других монаха с истока, сем Бугара, и то нарочито Грка, којих је у средини 14 века много у Бугарској. Код Сићева, на десној страни Нишаве, има данас манастир Св. Петка Трнова, који се зове *Иверица*.[15]) За овога се времена осећа, у опште, јако повећавање монашке популације у источним крајевима Стеванове државе, десно од Мораве, и то поглавито пустињачке (српско је монаштво раније било претежно киновијско). Највише нових манастира, за ово време, подигнуто је на овој страни. Зато није чудо, што су и данас на овој страни веома живе традиције о пустињацима, живље него игде у српском народу. За манастир Туман, код Голупца, прича се, да га је подигао Милош Обилић, чији су дворови, по тој причи, били у оближњем с. Двориште, да би покајао грех што је нехотице устрелио пустињака Зосима.[16])

Из овога је времена мали манастирић источно од Алексинца *Липовац* или *Свети Стеван*, испод старог градића Липовца, који је 1399 год. основао инок Герман и који су потом обдаривали кнез Стеван и брат му Вук.[17]) Можда је из истога времена и *Сисојев Манастир* (Преображење), који се иначе не помиње пре 1509, кад је одавде у Русију долазио један калуђер ради милостиње. У једном документу из 1679 помиње се „метох Сисојевац на Чрници". Тај је, дакле, манастир био где је данас с. Сисевац у изворном делу Црнице, источно од Параћина и Ћуприје.[17*])

За деспота Стевана се често помиње и *Пустиња Лештијанска* (дан. с. Лешје, на Црници, код Параћина). Манастир је овде основан још за цара Уроша, који повељом од 15 октобра 1369 потврђује прилог жупана Вукосава Хиландару: „цркву" Богородице, коју је он био подигао заједно с њеним имањем (села: Лешје, Д. Мутница, Брестница и Зубарје[18]). Иза овога нема помена манастиру све до 1411, кад деспот Стеван враћа Лешје „хтитору попу Венедикту Цреповићу", које је деспот не-

---

[12*]) Радченко К., Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ (Кіевъ 1898) 40; Руварац И., Летопис 115 (1873) 174.

[13]) Град Рогус acc. pl. од грчкога Ῥωγοί јесте средњевековни градић, северно од Арте, са епископијом (Τρ. Εὐαγγελίδου Νέα Ἑλλάς (1913) 280).

[14]) Ив. Павловић, О Св. Луци и пренашању његовог тела — Гласник 51 (1882) 72, 89, 91—92.

[15]) Милићевић, Краљевина Србија 23.

[16]) Милићевић, Кнежевина Србија (1876) 1035.

[17]) Записи 196.

[17*]) И. Руварац, Старинар 6, 35.

[18]) Новаковић, Законски споменици 437—8.

праведно био приложио Хиландару, који опет за то добија другу замену.[19]) Дотадањи, дакле, метох хиландарски постао је самосталан манастир. Г. 1412 преписао је у „Пустињи Лештијанској" јеромонах Јован једну књигу по наредби деспота Стевана.[20]) Г. 1426 преведен је са грчкога Шестодневник Јована Златоуста у славу „Пречисте Матере Божије Лештијанске"[21]). Последњи пут се овај манастир помиње за деспота Ђурђа, негде пре 1453. У изасланство, које је требало да иде турском султану, да га моли за моћи Св. Луке, био је одредио деспот и „игумена лештјанскаго кир Венедикта"[22]). Недалеко од овога манастира, у атару с. Буљана, онде где Црница избија из планина у равницу, прича се данас у народу, да је некад био чувен и славан манастир *Петруша*[23]).

Делом овај велики прилив бугарскога монаштва, а делом релативно срећне прилике, у којима је још била Србија за деспота Стевана, учиниле су, да крајем 14 и почетком 15 века има ново процветавање српскога монаштва. После времена Милутина и Душана овда је оно било у највећем своме развитку. Странац, Григорије Цамблак, пишући житије Св. Петке, овако хвали Србију: „У којим странама има толико манастира, великих и славних? У којим градовима има тако небројена множина инока, који воде анђелски и небрачни живот и то једни по манастирима, сви као један гледајући, мислећи и дишући, и служећи један другоме за пример и „подписаније" врлине, а други проводећи у небеском (?) мучању, угађајући „божественому" као серафими и водећи мисаони живот и насладу и о владаоцима молитве непрестано множећи. Где је толико архијереја? Где има толико усрђа према Богу и према божанском? „Где благочиније народа јелико в властех и јелико в поручних?" Нигде, одговара Цамблак на ова питања, сем у Србији, где Св. Петка изволи да пребива. Одузе владика, продужава Цамблак „бугарску славу" од ње и дарова јој српску.[24]) Србија деспота Стевана, као што се и из предњег види, била је уточиште источног монаштва и његов понос.

Деспот *Стеван Лазаревић* (1389, 1402—1427), ма да је био владалац херојскога типа ипак је био веома побожан. И стари и нови историографи говоре о њему само похвално.[25]) Портрети његови показују га као веома отмену појаву. Не може се знати, да ли је он био пре васпитаник византијске или средњеевропске културе. Он је имао веома јаких веза са владаоцима и племством Мађарске, Аустрије и Немачке. На будимском двору

---

[19]) Monumenta Serbica 569—71.
[20]) Записи 217.
[21]) Записи 240.
[22]) Гласник 51, 92.
[23]) Милићевић, Кнежевина Србија 1104.
[24]) Ивановъ, Български старини 139—140.
[25]) „најкултурнији српски владалац онога доба", „каваљер и прави господин" (Т. С. Виловски, Дело 67 (1913) 238).

био је, нарочито иза 1411 год., чест гост. На сабор у Будим дошао је 1412 са 2000 оклопника. По његову биографу, он је сваке године одлазио на „западни сабор".[26]) Наравно, да је деспот због тога знао „многе језике".[27]) Он је иначе први српски владалац, који је основао један прави град и имао сталну престоницу (Београд), ма да је, колико знамо, и кнезу Лазару била стална престоница у Крушевцу. За један спор са Венецијом предлаже он своме противнику за арбитра сијенски универзитет у Италији.[28])

Наравно, да један овакав човек није могао остати потпуно у традицијама Немањића и кнеза Лазара. У првом реду Стеван је био мецена црквене науке и литературе, пошто је и он сам био човек од књиге; чудно је, да његов биограф, Константин Костнички, не говори више о његову књижевном раду. Он је био начитанији од свих наших средњевековних владара: читао је „усрдијем" и „љубовију", и књиге „љубљаше" као ѵко „в царстве и славе мирсцеј", како се вели у једном савременом запису.[29]) Тадање је монахе изненађивало толико старање о књизи („као да никакве друге бриге није имао") једног владаоца у порфиру („баграницеју одејан") и једног команданта оружане силе.[30]) Савременици га поређују с оснивачем александријске библиотеке, Птоломејем, па чак међу и испред њега, јер деспот, вели се, није скупљао библиотеке из таштине, него да би „украсио нарави" и благодећу књига просветио душу и привукао је „благопознанију".[31]) Као прави библиофил трагао је за књигама и монасима преводиоцима, преписачима и калиграфима. Тако је једног монаха из Свете Горе позвао у Србију „ради преписованија книжнаго". Кад му је овај преписао једно јеванђеље у „пустињи" код Љубостиње и, по завршетку посла, хтео да се врати у Свету Гору, деспот му то није допустио, већ му је дао да преписује Стари Завет и Зонару, па га и после овога задржао, у намери да му подиже манастире у Србији.[32]) У првом реду буде интерес деспотов литургијске књиге. Г. 1408 преписан му је један триод.[33]) Г. 1412 писан му је у „пустињи лештијанској" један панегирик („господину деспоту самому повелевшу".[34]) Интересовао се још за егзегетику: трагајући за књигама, пише један запис, нашао је деспот чудну књигу „Паралипомена Зонарина" царских књига Старога Завета и послао је у Хиландар, да му се препише.[35]) Од интереса је, како је Сте-

---

[26]) Виловски, Дело 67, 239—40; Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie (1919) 34.

[27]) Виловски, Дело 67, 232.

[28]) St. Stanoyévitch, La civilisation du Peuple Serbe au Moyen Age 25.

[29]) Записи 250.

[30]) Записи 4953.

[31]) Записи 224, 4953.

[32]) Записи 250.

[33]) Записи 213.

[34]) Записи 217.

[35]) Записи 4953. Од књига писаних за деспота не знамо каква је била она, што је у Хиландару писао „Ђерасим Блгарин" (Записи 241).

ван нешто доцније од времена, кад се трновски патријарх Јефтимије бавио ревизијом словенског превода Светог Писма (1393), покушао, да се са грчкога поново преведе Свето Писмо: у „пустињи" код Љубостиње преведена му је књига „четири царства" из Старога Завета.[36]) У Светој Гори данас се налазе две књиге из деспотове личне библиотеке: „Теофилактово Тумачење Јеванђеља" у манастиру Кастамониту[37]) и „Лествица" у Св. Павлу.[38]) Најзад, запис из 1421 год. тврди, да је једну књигу (сад у Народ. Библиотеци у Београду Nr. 200) писао главом деспот за своје „душевно спасеније").[39])

Савремени извори истичу још и хуманост Стеванову, његово оснивање болница и помагање „ништих и убогих".

Ипак је Стеван, поред све побожности и поред свег старања, да сем овог привременог царства стече и вечно, напустио традиције Немањића и свога оца. Он је прекинуо стари обичај, да се села и људи, који се дају манастирима, потпуно ослобођавају свију државних дажбина, као и службе у војсци. Ово ослобођавање манастирских људи, од свију обавеза према држави, не само што је много штетило државне финансије, него је и владаоце византијске, бугарске и српске средњега века лишавало врло великог броја борачких мишица и било тако један од важних услова турских успеха. У Византији су против овога устајали не само иконокластички владаоци, него и други, иначе сасвим побожни, цареви (Нићифор Фокас). Од наших владалаца Средњега Века, једино се нешто слично налази код деспота Стевана. Потпуно и стално ослобођавање манастирских људи од свију државних дажбина и службе у војсци, он замењује привременим и делимичним ослобођавањем. Сачуван је мали број његових манастирских повеља, да би се могла реформа тачно проучити. У недатираној повељи, којом прилаже Милешеви пет села код Пожеге, наводи се ослобођење манастирских људи за две године од „унчи" (данак у новцу), а само пет година од „работа", међу којима наводи и „војницу" и „градозидање".[40]) Год. 1411, дајући Хиландару нека села у замену за друга, која му је раније био дао, ослобађа манастирске људе од свих „работа" сем „војнице" и „данка господскога" и задржава право, да у случају „нужде" може наредити и другу коју работу („да уработају што им реку").[41]) Г. 1427, прилажући нека села светогорском манастиру Великој Лаври, ослобађа манастирске људе од свих данака сем „летњих унгија" и од свих „работа", сем кад се деси „господству ми самому главом

---

[36]) Записи 224.

[37]) Записи 242. Види A. Ehrhard у Krumbacher, Geschichte d. byzant. Litteratur (2. Aufl. 1897) 133—4.

[38]) Записи 243.

[39]) Записи 4952; Safarík, Památky 62; Георгијевић М., Деспот Стефан Лазаревић и књижевност његова времена (Извештај карлов. гимн. за 1906/7; Gavrilović A. (Rad 184 (1910) 237 и д.)

[40]) Monumenta Serbica 333—5.

[41]) Новаковић, Закон. спом. 466.

поћи на војску“ као ни од „потечице и војске крајиштне које се прилучају на крајишту“ и, најзад, су били дужни „поћи на зиданије Белграда“, ако се то нареди другим лаварским метохијама.[42]) За иста села предвиђа он могућност да их одузме од манастира („ако би се овој от монастира отлучило кроме мога отнимутија (одузимања) по иној некој нужди“). На жалост, не може се знати замашај ове реформе. Тешко, да се она протезала на ранија манастирска добра. Интересно би било знати, да ли је с овим ограничењима прилагао Стеван и добра сопственим задужбинама, на пример Ресави. Он иначе потврђује манастирске повеље својих претходника.[43]) У опште су владари 15 века у прилагању људи и земаља мање издашни него раније. Тако се Стеван једаред жали на своја слаба средства („противу настојаштаго же времени и сили“.)[44]) Место непокретности много је чешће прилагање у готову новцу и обезбеђивање сталних новчаних доходака. Са развијањем рударске радње у Србији, сребра је било у земљи много више него раније. За Стевана су прилози у готову новцу претежнији од прилога у земљи, а за Ђурђа то су скоро искључиви прилози.[45])

Ипак је Стеван био врло издашан према монаштву и основао је, изгледа, више манастира. За живота и по његовој смрти нису монаси нимало уздржљиви у похвалама деспоту: „добри господин, предобри и мили и слатки господин деспот“ (надгробни натпис),[46]) „мудри, сладчајши и славни деспот Стефан“.[47]) Називају га Киром „по дарованијах и милостех“, Манасијом по „слаткоречивости“, најмудријим Симеоном у „љубоучитељствох“ и Птоломејем „в испитанијах и изисканијах“ божанских „пи-

---

[42]) Новаковић, Закон. спом. 500—1.

[43]) Тако је потврдио манастирима у Влашкој, Тисмену и Водици, села у Србији, која им је његов отац био приложио, ма да је то већ било пало у заборав (Новаковић, Закон. спом. 752).

[44]) Новаковић, Закон. спом. 497.

[45]) Великој Лаври у Светој Гори приложио је Стеван два сребрна свећњака и 20 литара сребра (Monumenta Serbica 331.) Хиландару је потврдио годишњи приход у 100 литара сребра од „новобрдског обиља“, што му је био приложио кнез Лазар (Monumenta Serbica 331—3).

Овога времена јавља се и један нов начин прилагања: У манастиру се купују адрфати (τὸ ἀδέλφατον), т. ј. монашко следовање у храни и оделу, и то се онда или искористи за своје монахе или се делом, или потпуно, остави манастиру. Ово су каткад уживали и поједини пустињаци од оближњих манастира. Преподобни Ромил, живећи у једном скиту манастира В. Лавре у Св. Гори, шаље своје ученике, у време глади, „по Горе Светеј, купити потребнаја“, јер с прва, „не имеше же... от свештеније Лаври дијаконије иже и аделфато наричајет се: внове и јеште пришл бе на место и не познавајем многим“ (Сырку, Монаха Григорія Житіе преподобнаго Ромила 21). Сирку (ib. VI) погрешно тумачи овај израз по једном значењу израза διαμονίαι, које је наведено код Диканжа. Из повеље Хиландару од 1411, види се, да је деспот Стеван располагао у томе манастиру са шест „адрфата“. Стеванов властелин Величко основао је у Св. Пантелејмону у Светој Гори три адрфата (Гласник 24, 283—5).

[46]) Записи 245.

[47]) Записи 240.

санији".[48]) Његова смрт је датум и за Србе ван његове државе: један је запис писан у Скопљу 1434 „по кончине благоч'стиваго деспота Стевана седмо лето", а за царевања „безбожнаго цара Мурат-бега турскаго"[49]).

Главна је задужбина деспота Стевана манастир Ресава (Св. Тројица), на десној обали речице Ресаве, код Деспотовца. Манастир је основан и зидање почето 1407 године. По Константину, зидање манастира продужено је „в многаја лета". Летописи дају 1418 год. као датум довршења манастира: „сьздана бист Ресава", „уселише се у нову лавру Ресаву", „aedificata fuit Ressava"[50*]). Око манастира подигао је деспот велики град, највећи очувани манастирски град код нас, са дванаест петоспратних кула и једним редуитом уз реку. Унутарња дужина градских платна износи 330 м. С поља, поред зида, иде „сакривен пут", ограђен ниским зидом, а испред овога је ров дубок 5 м. Сем цркве, од манастирских зграда, очувана је делом до данас „трапезарија" или „књижница"[51]). Манастир се зове данас *Манасија,* и тај се назив налази још у летописима 15 века[52]). Јиречек истиче, да се место Манасија налази и у Влашкој, али држи, да овакав назив манастира, у сваком случају, потиче од личног имена[53]). По А. Гавриловићу ово је име дошло од Стеванова надимка Манасија[54]). У цркви се налази Стеванов ктиторски портрет с манастирском црквом у левој руци.[55]) Овде је он и сахрањен.[55*]) Манасија је највећа грађевина овога периода. Размера је лепих и витких и сва је од тесана камена. Технике је савршене и по прецизности обраде камена ближи се романским грађевинама Немањића. Уметнички представља ремек дело под (очуван само у припрати; у цркви скинут средином 19 века) од углачаног белог и црвеног мрамора.[56]) Манастирски град заузимали су Турци 1439 г.[57]). Манастир је иза овога горео 1456[58]), а 1458 године манастирски су град поново заузели Турци[59]). Ресава се спомиње још 1476, када су Турци скинули с ње велика звона, и код Петанчића 1502 год. као

---

[48]) Записи 224. В. Јагић је мишљења, да и овај запис, као и сав превод ове књиге, потиче од самог Константина Костничког (Гласник 42, 239).

[49]) Записи 261.

[50]) Константин философ — Гласник 42, 190.

[50*]) Стојановић, Српски родослови и летописи 80.

[51]) Јован Мишковић, Старинар 4 (1887) 65 и д.

[52]) Гласник 53, 74.

[53]) Das christl. Element 36.

[54]) O imenu Resave — Manasije, zadužbine despota Stefana Lazarevića — Rad 184 (1910) 236—40.

[55]) J. Мишковић, Старинар 4, 69.

[55*]) Гласник 53, 21.

[56]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9 (1903) 219. У Ресави се налази ктиторски портрет деспотов (Записи 5128). Његов портрет има још и у Каленићу и Љубостињи (Записи 5127).

[57]) Гласник 53, 86; Ст. Новаковић, Годишњица 3, 336.

[58]) Гласник 53, 92.

[59]) Гласник 53, 94.

„celebre fanum“[59*]). Највећи је значај Ресаве у томе, што је била центар литерарног рада у Србији, с почетка 15 века. Још летописац истиче „ресавско писаније“, које се „не обретајет нигдеже“[60]). Довољно је истицан значај ове ресавске школе у културном животу Јужних Словена. Њен је утицај био дуготрајан у Македонији и западној Бугарској. Од 15 до 17 века њен је утицај био општи и претежан не само у српским крајевима, већ и на целом словенском југу.[61]) За ово време констатована је у Македонији потпуна влада српске редакције, специјално ресавске школе[62]). Исто то важи и за западну Бугарску. Сем малога броја, рукописи, који се данас чувају у библиотекама у Софији, онда у Народној и Синодској, припадају српској редакцији, и то ресавској школи[63]). У једном запису, писаном 1644 у манастиру Зографу, опомиње преписивач једног петогласника своје читаоце, ако би у књизи нашли какву грешку, „ви принесите трновски извот или ресавски“ „с'гледајте добре“[64]).

Кад је деспот иза 1402 пренео престоницу у *Београд* и подигао град, онда је обновио и старији манастир *Богородице*, при којој је било седиште београдског митрополита. Манастир се помиње и за мађарске управе у Београду, 1447, као „митрополија београдска“[65]) и 1508, кад се у писму београдског митрополита Теофана руском великом кнезу Василију помиње саборна београдска црква Успења, где „леже разне свете мошти и чудотворни образ пречисте Богоматере од евангелиста Св. Луке“[66]). Овај са многих својих светиња чувени манастир налазио се, по Т. Виловском, негде у дунавском крају Београда.[67]) Кад су Турци 1521 год. освојили Београд, преобраћена је црква у џамију.[67*])

Још је у Београду подигао деспот две „цркве“, *Три Јерарха* и *Св. Николу*. У првоме, вели се, сахрањивани су архијереји, т. ј. београдски митрополити[68]). Уз други, за који се вели, да је био „на Слаткој Води“, била је болница и „странопријемница“. Уз то се додаје, да јој је био приложио и села и многа „достојања“.[69]) По Т. С. Виловском оба су ова манастира била ван зидина београдског града, и то први, према имену „Периволија“, негде око данашње Скадарлије, а други око Новога Гробља.[70])

[59*]) Arkiv III 44; Rad 42, 128.
[60]) Šafarík. Památky 61. И. Руварац држи, да се то односи на живопис, а не на књижевни рад (Старинар 6 (1889) 44).
[61]) Лавровъ, Палеографія (1915) 178.
[62]) Лавровъ, Палеографія 316—7.
[63]) A. Belitch, La Macédoine (1919) 181.
[64]) Ивановъ, Български старини 196.
[65]) Записи 288.
[66]) И. Руварац, Гласник 49 (1881) 2.
[67]) Дело 67, 42.
[67*]) Гласник 49, 1.
[68]) Виловски, Дело 67, 46.
[69]) Виловски, Дело 67, 46.
[70]) Виловски, Дело 67, 46.

Деспотова је задужбина и манастир *Каленић* (Ваведење) на Калeнићској Реци, левој притоци Велике Мораве, западно од Варварина, под Гледићском Планином. Ту се налази деспотов портрет с натписом, у коме се он назива ктитором.[71]) Иначе Каленићу у писаним документима нема помена све до 1766 и до Троношца, који је забележио, да је Каленић задужбина деспота Стевана.[72]) У натпису, који је такође пропао, помињали су се као ктитори, поред првог ктитора деспота Стевана, и „Петар, брат протодовијарос (!), госпожа Милица протодовијарица и Богдан протодовијар".[73]) Каленић је врло скромних димензија, али лепих размера. Спољашности је врло живописне: наизменични слојеви жутог пешчара, опеке и лепа. Орнаментиком у пешчару најбогатији је од свих грађевина овог периода, а техником савршенији од Крушевачке Цркве, Раванице и Љубостиње.[74]) Манастир *Благовештење* „близ града Ждрела", које се помиње око 1428 год., био је такође задужбина деспота Стевана, како се види из неких потоњих летописа: деспота Ђурђа, потоњег владику Максима, постригао се у Купинику између 1496/1500 неки „игумен обитељи Стефана деспота . . . при реце Млава, пределе Ждреле". Последњи пут се манастир помиње 1628 год. Развалине овога манастира и данас се налазе између развалина Митрополије и Горњака, на десној страни Млаве.

Задужбина кнеза Вука, брата деспота Стевана, који је погубљен 1410, била је, изгледа, *Руденица* (храм непознат), у истоименом селу, на ј. и. од Крушевца, данас у рушевинама. У цркви је очуван Вуков ктиторски лик, с оштећеним натписом.[75]) По друга два натписа, који су по издавачу, Ст. Станојевићу, из 16 века, била би ктитор нека Вукосава, жена Вукашинова, и неко треће лице, чије је име избрисано.[76]) То су свакако други, ктитори. О Руденици нема никаквих писаних помена. Архитектонски је Руденица значајна: она је типа храмова 15 века, врло скромних размера, сва је од тесаног и полутесаног камена и богате орнаментике.[77])

Архитектонски је из овог времена и *Велуће*, (храм непознат), близу Крушевца, које је вероватно сагрђено „у првој половини 15 века, ако не и нешто раније".[78]) У писаним се изворима не наводи. Народно га предање приписује некаквом „деспоту Јовану".[78*]) Како је било на земљама руског светогорског

---

[71]) Записи 5130. Влад. Р. Петковић, Старинар 3 нов. реда (1908) 125.
[72]) Гласник 5, 98.
[73]) Записи 5130; Влад. Р. Петковић, 1. с.
[74]) А. Стефановић, op. cit. 9, 218—9.
[74*]) Записи 250 и 1199; И. Руварац, Старинар 6, 36; Милићевић, Кнежевина Србија 1032 и Јоаким Вуић, Путешествије (С. К. З.) 1, 97—8.
[75]) Записи 5129.
[76]) Записи 5968—9.
[77]) А. Стефановић, Срп. Књиж. Гласник 9, 220.
[78]) А. Стефановић. Срп. Књиж. Гласник 9, 220.
[78*]) Милићевић, Кнежевина Србија 718.

манастира Св. Пантелејмона, то је могло да буде само каква метохијска црква. Стилу цркава овога времена припада и *Наупара* (Рођење Богородице), јужно од Крушевца, близу десне обале Расине.[79]) Иначе се Наупара не помиње све до 1835 год., кад је обновљена.[80])

Деспоту Стевану приписује још предање већину данашњих манастира и манастирских развалина у Београдском крају. За манастир *Винчу* (Заведење), на Дунаву, између Београда и Гроцке, која се иначе не помиње пре 1577 године,[81]) вели се у једном опису манастира из 1733, како Винча првобитно „созданаја ктиторством и всаким иждивенијем" деспота Стефана.[82]) Традиција приписује деспоту и оснивање манастира *Тресија* (Св. Арханђели), под Космајем. У околини се овај манастир зове и *Високи Стеван*.[83]) По записима знамо само, да је обнављана 1709 године.[84]) Даље се деспоту приписује и црквина *Каштаљан*, источно од Тресија,[85]) онда рудничко *Никоље*, које је, по једном натпису, подигнуто 1425 год. Најзад, вели се, да је Стеван подигао и неку цркву или манастир, чије се развалине налазе на месту *Црквине*, 2 часа источно од Аранђеловца. Ту су у новој цркви узидани натписи о смрти деспотовој.[87])

За време деспота Стевана помиње се као манастир неког војводе Радослава *Радешино* (Богородица).[88]) То је данашње село Радошин, на Великој Морави, код Свилајнца, према Багрдану. Ово је уједно и једини помен овога манастира.

Већ крај владавине деспота Стевана представљао је и свршетак доброг времена за српско монаштво, и то због турских нападаја. У избегличким поворкама, које су увек претходиле турским нападима, налазили су се редовно и многобројни калуђери. За прилике, под којима је живело монаштво, крајем владе и одмах по смрти деспота Стевана, веома је инструктиван један запис. Тај запис прича, како је деспот довео био у Србију једнога Светогорца (иза првог похода цара Мурата на Србију) ради преписивања књига, па га потом и задржао, обећавши, да му подигне манастир. Привремено упути га деспот у неки манастир *Заведења* код *Голупца* („в странах Истроса... храм пречистије В'веденија, приблиз града Голупца"), који је иначе непознат, и не зна се из ближе где је био. Одатле овај, обишав многе „пустиње" и горе, пронађе место за подизање новога манастира подесно, под гором званом Висока, на извору реке

---

[79]) М. Валтровић, Глас 17, 32.
[80]) Записи 4096.
[81]) Записи 730.
[82]) Старинар 4, 34.
[83]) Милићевић, Кнежевина Србија (1876) 65; К. Ј. Јовановић, Старинар за 1908, 181.
[84]) Записи 2192.
[85]) Милићевић, Кнежевина Србија 66.
[86]) Милићевић, Кнежевина Србија 232.
[87]) Милићевић, Кнежевина Србија 236.
[88]) Записи 244.

Даљше, које је било „украшено“ „пештерама“ и увек текућим „источницима“, слично скитовима „искусних“ отаца, ненасељено, али за људе „проходно“. Ту он обнавља цркву и све припрема за подизање манастира, прикупивши 35 монаха и основавши манастир Рођења Богородичина, на месту где раније није било инока, пошто је место пусто и „устрањено“. На глас о деспотовој смрти, продужава даље тај запис, земља се „смутила“, јер се с војском појавио „цар нечастиви“. Тад и патријарх бежи „от престола“ са својим иноцима ка дунавским странама. Кад су Турци дошли Голупцу, опленише манастир, из кога монаси беху избегли. А кад Мађари дођоше да Голубац поврате од Турака, стадоше монахе оптуживати, да су Турцима били „способници“ и „помоћници“, и почеше их убијати („томивше“) и мучити. Због тога су монаси поново морали бежати из манастира и, кад су се доцније повратили, видели су, да су Мађари сву грађу спремљену за подизање манастира и све што је у ћелијама било разнели, у колико пожар већ није био уништио. Монаси се потом растурају.[89]) Тај је манастир био на с.—з. од Кучева, према с. Каони, где у Пек утиче речица Дајша, која извире испод брда Ђуле, како се данас зове некадање брдо Висока. Ту се и данас познају развалине од неке цркве, за коју се прича, да је била манастир, коме је припадао мајдан Кучајна.[90])

Манастири и монаштво за деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456) и до краја самосталности (1459)

Ђурђево је време било веома тешко и за српско монаштво, као и за цео народ. Раније је изложено, како су у борбама турско-мађарским у Србији 1427/8 српском монаштву били тешки не само Турци, већ и савезници, Мађари. Приликом сваког турског упада настајала су бежања и народа и монаха према Сави и Дунаву, као 1427 године. Манастири су напуштани и Турци су их палили и пљачкали. Год. 1434 „би нужда велика благочестију христијанскому“ пише један савремени запис.[1]) Кад је, 1437 год., деспот морао предавати Турцима крајеве источно од Мораве, настало је „тогда преселеније многим иноком од својих (об) италишт, уви!“[2]) Год. 1442 било је опет „многометежно време“.[3]) Год. 1437—1443 држали су Турци целу Србију, а 1455 остао је слободан само крај између Велике и Голијске Мораве. Велике монашке колоније, које су за деспота Стевана биле поглавито десно од Велике Мораве, морале су се већ за Ђурђево време расељавати. Али прве монашке

---

[89]) Записи 250.

[90]) Милићевић, Кнежевина Србија 1033. Детаљнији опис развалина манастирских и њихов положај: Мих. Ст. Ризнић, Старинар 5 (1888) 38 и д.

[1]) Записи 265.

[2]) Записи 5193.

[3]) Записи 278.

сеобе из овога краја нису, изгледа, биле упућене преко Саве и Дунава, него у Свету Гору. Само се тако да објаснити право преплављивање Свете Горе српским монасима средином и крајем 15 века.

Извори не наводе, да је деспот Ђурађ подигао иједан манастир. Према овоме, он би био једини владалац средњевековне Србије, који је дуже владао и природном смрћу завршио, а није подигао себи ни за гробницу манастир. Није познато, где је Ђурађ сахрањен. Иначе је он сазидао тако много градова и тврђава. Год. 1448 оправљао је он чак и зидове Цариграда, да би и тај град што дуже одолевао Турцима.[4]) Од његових манастирских повеља очуване су само неколике светогорским манастирима. Карактеристично је, да Ђурађ, колико се из ових повеља види, никад ниједно село није приложио коме манастиру као самосталан владалац. Потврђивао је, међутим, раније прилоге, као и прилоге своје властеле, а и сам је прилагао пре него што је постао самосталан владалац. Чести су, међутим, његови прилози у готову новцу, у „литрама сребра". Око 1430 одредио је Великој Лаври, за њене метохије у параћинском крају, које су Турци били заузели, годишњи приход од 80 литара сребра, с тим, да јој метохије поврати, ако му тај крај поново припадне.[5]) Год. 1452 та села заједно са тргом Параћином, на молбу братије, одузео је Ђурађ од манастира и, у замену, одредио им „од куће" годишњи приход у 120 литара сребра.[6]) Манастиру Св. Пантелејмона потврдио је његова села у делу Србије, који је Ђурађ држао, а, као накнаду за изгубљене приходе од села, која су припала Турцима, ослободио је Ђурађ манастирске људе у његовој земљи дажбина, које су до тада били дужни владаоцу.[7]) Српском манастиру Св. Павла у Светој Гори приложио је брат Ђурђев Гргур 1413 три села и годишњи прилог од 20 литара сребра.[8]) Од те године има у манастиру и једна Ђурђева повеља, као и једна од 7 децембра 1456, али су обе неиздане.[9]) И у Кастамониту су очуване три његове повеље, једна од 1429 и две од 1430, али је садржина позната само једне од њих (о земљама челника Радича).[10]) У Симонопетри је била једна Ђурђева грчки писана повеља, којом се манастиру даје 20 литара сребра (годишње?).[11]) У повељи Есфигмену од 11 септембра 1429 пише Ђурађ, како се са женом Јерином примио, да буду „хтитори" манастирски, „да се зове монастир господства нашего". За то прилаже, за „окрмљеније манастирско" годишње по 50 литара сребра "од ново-

---

[4]) Ст. Новаковић. Деспот Ђурађ Бранковић и оправка цариградског града 1448 године — Глас 22 (1890) 2.

[5]) Новаковић, Закон. спом. 502.

[6]) Новаковић, Закон. спом. 503—4.

[7]) Гласник 24 (1868) 285—7.

[8]) Monumenta Serbica 277—9.

[9]) Monumenta Serbica Nr. 261, 279; Nr. 376, 476.

[10]) Monumenta Serbica 307, 310, 311.

[11]) Langlois, Le Mont Athos (1867) 61.

брдске царине".[12]) В. Р. Петровић тврди, да је Ђурађ поново сазидао цркву у Симонопетри и обновио цркву Св. Павла[12*]). Најзад, Ватопед је добијао од Ђурђа сваке године по 150 литара сребра.[13]) Год. 1429 Ђурађ је походио Св. Гору.[13*])

У надгробној речи деспоту Ђурђу, коју је писао неки клирик с његова двора, деспот се назива „извором милостиње" и вели се, да су архијереји, свештеноиноци и духовници примали од Ђурђа „богато милостињу", али се то односи на Византинце, који су се, иза пада Цариграда, били склонили на српски двор. Ни овде се ништа не говори о Ђурђеву оснивању манастира, нити његовој „милости" према монасима.[14])

За црквену науку Ђурађ није био без интересовања. Очуван је његов аутографски запис из 1434, како је прочитао Лествицу, коју је дуго тражио („много имеје желаније и прилежаније о књизе сеј"). Додаје даље, како је, читајући ту књигу, нашао, да се преводи не слажу међу собом, те у Цариграду и Светој Гори изнашао разне грчке и словенске „изводе". По том је призвао од Свете Горе „муже столетне", те заједно с њима и са браничевским митрополитом Саватијем сео „с'возискајуште и с'вршајуште" и, након многог труда, од разних извода направио тај извод.[15]) Његово велико интересовање за теолошка питања види се и из писма, које му је упутио Цариградски патријарх Генадије Схоларије.[15*])

Било би очекивати, да је деспот Ђурађ у својој новој престоници, Смедереву, и својим областима, које је добио у Угарској и Босни, подигао који манастир. Зна се, међутим, да је он, само пред крај живота, настојавао код папе Николе V, да му овај допусти, да у угарским крајевима, а нарочито у Банату, подигне девет манастира за српске калуђере.[16])

Вероватно је Ђурђева задужбина био и главни манастир у његовој престоници, Смедереву, *Благовештење*, „митрополија смедеревска", где су 12 јануара 1453 смештене моћи јеванђелиста Св. Луке.[17]) То није данашња архитектонски веома интересантна

---

[12]) Новаковић, Закон. спом. 541—2.

[12*]) Забавник Срп. Новина бр. 16 од 1916, 13.

[13]) Регест у Monumenta Serbica Nr. 377, 476. У регесту код V. Langlois, Le Mont Athos вели се 60 литара (76).

[13*]) Мијатовић Ч., Ђурађ Бранковић I, 166.

[14]) Споменик 3 (1890) 90—92. Превод на данашњи српски језик — Срп. Књиж. Гласник 8 (1903) 137—141.

[15]) На књизи, која се чува у Крушедолу. На другом рукопису „Лествице" у Москви забележено је, да је преписана „с Сербскаго извода 1380(!), исправленнаго т'штанијем сербскаго кназа Георгија Бранковича" (Записи 262).

[15*]) Archiv für slav. Phil. 27 (1905), 246—57.

[16]) У писму Јована Капистрана од 4 јула 1455 папи вели се, како се деспот Ђурађ „gloriatur. . . habuisse" од папе Николе V (1447—1455) „bullam aedificandi novem loca in regno Hungariae, ubi manutenere vult calogeros graecos" — Fermendžin, Acta Bosnae 225.

[17]) Ив. Павловић, О св. Луци и пренашању његовог тела — Гласник 51, 94.

црквица на смедеревском гробљу, јер је ова посвећена *Успенију Богородице*. Каниц је, тобож, прочитао неки натпис на прозору јужног зида, који њено оснивање меће у 1012 год. Црквена је грађевина из времена доспотовине. На једној карти, из времена аустријске окупације (1718—1738), црква је означена као „манастир". Ктиторске ликове уништили су Турци. На зидовима су натписи о посетама појединих патријараха, Арсенија III из 1680, Јаниќија од 1745 и вршачког епископа Јосифа Шакабента од 1791.[17*])

За неугледну цркву села Брезовца, под Венчацем, вели предање, да ју је зидао деспот Ђурађ.[18]) Ваљда је то предање и у једном запису, очуваном у препису с краја 18 века, како је Ђурађ „ктитор" тога „манастира".[19]) Исто тако биће, да по каквој месној традицији пише А. Гиљфердинг, како је деспот Ђурађ подигао и манастир *Девич*, између истоимене планине и реке Книне, на месту где му је пустињак Јаниќије Девички излечио кћер.[19*])

Велики челник деспота Ђурђа, Радич Поступовић, подигао је манастир *Враћевштицу* (Св. Ђорђе), данашња Враћевшница, северно од пута Крагујевац — Г. Милановац. Манастир се звао Враћевштица до најновијег времена; Враћевшницом се назива тек од неколике десетине година овамо.[20]) Натпис из 18 века на стубу у манастирској цркви, исписан „от стараго рисоволе", вели, како манастир „пописа же и с'врши и украси" „велики челник Радич" 1431 године.[21]) Неизвесно је, да ли се на овај манастир односи запис из 1428, како те године, 27 априла, „узеше Измаилтени светаго великомученика Христова Георгија".[22]) Год. 1456 поклонио је деспот Ђурађ овај манастир са његових шест села грачаничком митрополиту Венедикту.[23])

Радич је иначе био велики приложник манастира Кастамонита у Светој Гори. По једној Радичевој повељи од 1430 он је помогао да се манастир обнови и тако постао манастирски ктитор. Уз то он одређује манастиру годишњи доходак од 20 литара сребра, а пошто умре, и сва његова села.[24]) Као ктитор, прописао је Радич 1433 године и типик Кастамониту.[25])

За Ђурђева се времена први пут наводи, 1453, манастир *Копорин* (храм непознат), који постоји и данас јужно од Велике Плане. Г. 1453 овде се налазио један зетски архијепи-

---

[17*]) Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk (1904), 141—5; Записи 1768, 2909 и 3635.

[18]) Милићевић, Кнежевина Србија 231.

[19]) Записи 3688.

[19*]) Летопис Матице Српске 100, 104.

[20]) Милићевић, Кнежевина Србија 235; Гласник 21, 31 и д.

[21]) Записи 2729.

[22]) Записи 246.

[23]) Новаковић, Закон. спом. 532.

[24]) Споменик 3, 34.

[25]) Споменик 3, 34—6.

скоп.[26]) Оснивање манастира народно предање приписује деспоту Стевану.[27])

Ђурђев син деспот Лазар и браћа му Гргур и Стеван нису могли имати ни времена, ни средстава да манастире оснивају. Њихова се имена само сретају у записима и поменима, да им је која црквена књига преписана.[28]) Крај средњевековне Србије представља турско освојење Смедерева у 1459 години.

Долина Тимока, за коју се тврдило, да у њој има задужбина из времена деспотовине, била је у току Средњег Века ван граница немањићске српске државе. Чак је и горњи део слива Моравице припадао Бугарској (гранични српски град на овој страни био је Бован). Тек су доцније, за турске владавине, посрбиле овај предео миграције Косоваца и Динараца. Слив Тимока је најмање историјски крај читавог Балканског Полуострва и у току целог Средњег Века помиње се само неколико пута. Отуда нам није познат ниједан овамошњи средњевековни манастир. Према једном врло непоузданом или врло рђаво изданом натпису, подигао је 1457 год. некакав деспот Лазар данашњи манастир *Св. Тројице*, код с. Г. Каменице, у Заглавку, на ј.—и. од Књажевца.[29]) Без икаква разлога идентификован је тај оснивач са сином Ђурђа Бранковића.[30])

У суседном селу, Доњој Каменици, има црквица са ктиторским ликом некаквог деспота Михаила, кога су опет безразложно исти наши писци идентификовали са војводом Михаилом Анђеловићем, из последњих дана Србије.[31]) За ову црквицу М. Валтровић је мишљења, да је могла бити подигнута почетком 14 века. За ктитора држи, да је могао бити видински господар деспот Михаило, потоњи цар бугарски, који је погинуо на Велбужду.[32])

Манастири у Зети

Господари Зете иза Немањића, Балшићи, као да нису права „српска господа", нарочито први, и ако често Симеона и Саву називају својим „прародитељима". Истина Ђурађ Страцимировић, у једној повељи манастиру Врањини, од 1403, пише, како је увидео „ничто бити бољшеје паче Божије љубве и цркви ваздвизати и обнављати", ако му те речи није подметнуо монах, који је повељу преписивао почетком 17

---

[26]) Записи 301.

[27]) Милићевић, Кнежевина Србија 133.

[28]) Златоуст писан за деспота Лазара (Записи 320), Шестодневник Златоустов писан Гргуру Ђурђевићу (Записи 321.)

[29]) Записи 318. Боље издање Маринка Т. Станојевића, Насеља, 9, 173. Садањи је натпис репродукција старијег из 1848 год.

[30]) Милићевић, Гласник 21, 25; Кнежевина Србија 835; Ј. Мишковић, Старинар 4, 101 и д. и Ст. Новаковић, Годишњица 5 (1883) 155 прим. 1.

[31]) Милићевић, Кнежевина Србија 835; Ј. Мишковић, Старинар 4, 102—4.

[32]) Старинар 4 (1887) 105, 107.

века.[1]) Најправославнији од њих био је последњи члан ове династије, Балшић III, али он је био, по матери, унук кнеза Лазара. Он је и једини, који је, колико знамо, подигао један православни манастир у Зети (Прасквицу). Од њега је сачувано још неколико манастирских повеља, између осталих и једна Врањини, којом јој прилаже једно село.[2])

Ипак се у Зети иза Косова образује један мањи центар српскога монаштва. Ово приписујем делом факту, што се један део монаха из немањићских задужбина на Косову и Метохији, у време турских упада, овамо био склонио, а делом православним одивама, које су удаване за последње Балшиће.[2*]) У осталом, већ од времена Св. Саве српски део Зете имао је православну традицију.

Овда се и на неколико острва у Скадарском Блату јављају манастири или бар монашки скитови (световне цркве нису могле бити на пустом острвљу). У дане „господина Балше" и Ђурђа Балшића (1368—1379) помиње се *Горица светога старца Макарија* (свакако оснивач) или *Старчева Горица* на острвцу у Блату, према Шестанима, које се и само овако данас зове.[3]) Манастир је појао још 1540, кад је овде („у цркви Старце Горица (!) при језеришту од Шкутари") сахрањен штампар војвода Божидар Вуковић.[4])

На другом острвцу у Блату, *Морачнику*, помиње се 1417 манастир Богородице, када је Балша Ђурђевић приложио „Пречистој у Морачнику" једно „гувно соли".[5])

У тестаменту Јеле, кћери кнеза Лазара, удовице Ђурђа Страцимировића, писаном г. 1442, помиње се „црква" *Св. Ђорђа* „у Горици", за који је она купила за 200 дуката олова „да се покрије црква" и оставила још 30 дуката „за мајсторе".[6]) То ће можда бити развалине „велике цркве", које је видео Јастребов на острвцу Брезавици или Бешки.[7])

На истом острву *Брезавици* или *Бешки* подигла је Јела цркву или манастир Богородице, како се чита на натпису из 1440, који је ту очуван.[8]) То је „нова црква" Богородице, коју је она „учинила" себи за гроб, како пише у њену тестаменту,

---

[1]) Јастребов, Податци за историју српске цркве (1879) 214, 220.
[2]) Јастребов, Податци 221.
[2*]) Јиречек, Споменик 11, 11—16.
[3]) Записи 149.
[4]) И. Руварац, цетињска Просвјета за 1893/4, 478.
[5]) Гласник 27, 190; Јастребов, Податци 187—8.
[6]) Monumenta Serbica 416.
[7]) Јастребов, Податци 143; И. Руварац, цетињска Просвјета за 1893/4, 477.
[7*]) Бешка је арбанашка форма од латинског basilica, како су далматински Романи средњега века и Арбанаси називали каткад цркву у опште (Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I (1901) 51).
[8]) Записи 276. О датуму записа на Бешки види И. Руварац, loc. cit. 475—6.

*

и за коју је наредила да јој, по њеној смрти, „ктитори и окрмитељи“ буду Јелена Стефана Косаче и кнез Владислав.[9])

У Јелину тестаменту помиње се још и нека „црква корчанска“ (!) *Св. Тројице*, без сумње на некој од многих „горица“ у Блату.[10])

Из једног писма Којчина Црнојевића од 1444 види се, да су Млечани, кад су завладали овим крајевима, били поодузимали имања овим манастирићима. Којчин моли млетачко веће за наређење капетану у Скадру и кнезу у Котору, да поврате одузета добра манастирима у Блату („che dubiano far restituir tute possessione e tuti beni de i monastieri zioe de le giexie de lago de Zenta“). Којчин додаје, да су те манастире подизали његови стари, као и други господари зетски, и да се они сви ту сахрањују („e quelli monastieri zioe le giesie, eli hanno facto parte li nostri antixi, et lavanzo i altri signori de la Zenta, et tuti nuy se sepelimo in le dite giesie“). Најзад, Којчин моли, да он буде постављен за стараоца (procurador) тих манастира.[11])

За овога времена јављају се и православни манастири у скадарском крају. Постоје жалбе католика, да је цар Стефан у Арбанији католицима одузимао цркве и манастире и претварао их у православне.[12]) То и сам Душан признаје у своме писму папи од 1354, достављајући му, да је наредио, да се католицима врате одузете цркве и манастири.[13]) Жена пак Ђурђа Балшића, Оливера, која је била кћи краља Вукашина, подигла је једну „цркву“ код Скадра, која се спомиње 1444 год.[14])

У једном писму млетачком Јели Страцимировићки од 1404 помињу се „грчки“ манастири и цркве у околини Скадра. У писму се вели, како је република била уговорила са њеним мужем, да „грчки“ митрополит, кога постави патријарх „Словеније“, има власт над свима православним црквама и манастирима Скадра („super omnes ecclesias et monasteria graecorum Scuteri“), као што је било и раније. Даље се вели, да је скадарским властима то наређено за манастире *Св. Петра* у *Скадру* („ecclesie santi Petri de Scutaro“), т. ј. да буде потчињен митрополиту, као и раније што је било („sicut temporibus praeteritis“).[15]) Манастир се помиње још и 1426, кад се назива „giesia de San Piero de la reda“. Према уговору између Ђурђа Бранковића и Млетачке Републике, закљученом у Дриваству новембра 1426 године, пристали су Млечани, да православни митрополит има власт над свима црквама „словенске вере“ у њиховим крајевима, као у време Ђурђа Страцимировића и Балше. Само што митрополит није могао

---

[9]) Monumenta Serbica 415–7. Народно предање приписује Јели и данашње цркве Св. Николе у Врањи и Гостиљу, између Хумског Блата и Мораче (Јастребов, Податци 144).

[10]) Monumenta Serbica 417.

[11]) Ljubić, Listine 9, 203—4.

[12]) Ljubić, Listine 3, 186.

[13]) Јиречек, Историја Срба I, 389—90.

[14]) Ibid. 413.

[15]) Ljubić, Listine 5, 43.

поставити игумана манастиру Св. Петра без одобрења скадарског млетачког ректора („non possa metter algun ygomen in la giesia de San Piero de la reda... senza licenzia del rector de Scutari".[16])

Исто тако једино у млетачким изворима помиње се и манастир *Св. Архиђела* под градом у *Улцињу* („sotto el Castello de Dolcegno").[17]) У споменутом уговору млетачко-српском од 1424 условљавају Млечани, да православни митрополит не може поставити игумана овоме манастиру без одобрења улцињског ректора. Биће да је то исти манастир, који се помиње у уговору о предаји града Улциња Млечанима 1406: „che li muexi (монаси) de la gliexia de s. *Arcangelo romagna* in la dita gliexia, e galda tuti i suo beni, chome apar per le suo charte facte per misser Zorzi Strazimir e per la comunitade de Dolcigno".[18]) Према овоме манастир је обдаривао, или му био чак оснивач, Ђурађ Страцимировић († 1405).)

Балша III основао је у Паштровићима манастир *Прасквицу* (Св. Никола).[19]) Повеља оснивачева, за коју Јиречек, по индикту, држи, да је из 1413 године, очувана је у талијанском преводу од 1439.[20]) У нотарској књизи града Котора забележено је под 27 априлом 1439, како је суду предстао калуђер Пајсије и, у име манастирског братства („reuerendi patris... Danielis caloierj, rectoris monasterii S. Nicolai de Pastrouichijs ac aloirum caloierorum dicti monasterii (sc. nomine"), показао повељу „господина Балше," о манастирским добрима, молећи, да се она унесе у судске књиге, што је и учињено, пошто је повеља претходно преведена. У повељи се наводи, како је Балша подигао манастирску цркву и обдарио је. Прилози су сасвим сиромашни, ни близу налик на старе немањићске прилоге: свега пет комада земље („реça de terra").[21]) Иза овога је манастир добио и неке прилоге у земљи од приватних личности.[22]) Манастир се касније помиње г. 1423 под именом *Режевић:* тада је једну икону „писао" јеромонах Никодим „режевички".[23]) У которским судским књигама манастир се помиње још 1458, кад је на суду био један члан и, у име игумана и братије („sui maioris caloieri et ceterorum caloierorum dicti monasterii S. Nicolai de Pastrouichiis"), тражио, да се региструје уговор, писан у манастиру („in el monester de

[16]) Новаковић, Зак. спом. 285.

[17]) Новаковић, Зак. спом. 285.

[18]) Ljubić, Listine 5, 84—5. У истом уговору помиње се и „monestier de san Nicolò" (l. c.). По томе, што се назива манастир, могло би се мислити, да је и ово био православни манастир. Али се из другог документа од 1426 види, да се то тиче католичког манастира на ушћу Бојане: „la abadia de san Nicolo de la foza de la Boiana" (Новаковић, Зак. спом. 283).

[19]) Месна традиција меће манастир у 1050. годину. Уз то додаје, да су манастир обнављали краљица Јелена и краљ Милутин (Јиречек, Споменик 11, 5 прим. 1).

[20]) Јиречек, Споменик 11, 67 прим. 1.

[21]) Споменик 11, 67.

[22]) Споменик 11, 68.

[23]) Записи 234.

misser San Nicolo a Prauschuiza(!)"), по коме је манастир са браћом Љешевићима заједнички подизао један млин.[24])

У грбаљском статуту, на коме је записана година 1327, помиње се неколика пута манастир *Света Госпођа у Грбљу*. Тако § 124 наређује, „да свака кућа грбаљска има давати манастиру нашему, Светој Госпођи, на годину, житом, уљем или вином, грош". А §§ 125 и 126 прописују, да „манастир на Госпођин-дан има дати свему Грбљу, мушкоме и женскоме, маломе и великоме, по летурђији, објед обилати". А „по заходу сунчаноме сваки да иде својој кући, свака кнежина понаособ, и сваки ко пушку носи, кад крене да изврже пушку и тако да захвали манастиру".[25])

Последњи господари Зете, Црнојевићи, подигли су два манастира. Њихова је задужбина *Комска црква* (Успење Богородице), на острву Кому, у Скадарском Блату. Манастирска је црква веома мала: четири гроба, који су равни с патосом, заузели су сву ширину цркве.[26]) На једном од тих гробова има натпис, да је то „плоча деспота Стевана војеводе му Леша Црнојевића."[27]) И. Руварац узима, да је то гроб Леша (Алексе) Црнојевића, војводе деспота Стевана, а не само Стевана, како је мислио Дучић, као и то, да су вероватно Леш и брат му Ђурађ оснивачи манастира. Уз цркву је био манастир, јер се остаци ћелија познају до данас.[28]) До године 1484 манастир је био запустео, како се види из цетињске повеље Ивана Црнојевића. Цетињском Манастиру прилаже тада Иван добра Комске Цркве као и неке Горице („в име Пречисте"), додајући, да су обе саградили његови „родитељи".[29]) За то је опет Цетињски Манастир био дужан да храни 2—3 калуђера, којима је била дужност „да правило уздрже у цркви Пречисте у Кому".

Господар зетски Иван Црнојевић основао је 1484 или и раније у својој новој престоници, Цетињу, манастир Рођења Богородичина — *Цетињски Манастир*, где је сместио столицу зетског митрополита. Митрополија се овде помиње 1484: „митрополија цетињска јакоже јест митрополија зетска".[30]) У повељи о оснивању манастира од 5 јануара 1485 пише Иван, како се, кад је био прогнан из Зете, заветовао Чудотворној Богородици код Анконе, да јој манастир подигне, ако му помогне да се врати у своју земљу. Манастир, који је при цркви створио, наменио је за зетску митрополију.[31]) Прилози Иванови манастиру ни мало не личе на старе владалачке прилоге: пола винограда, комад земље, воденица, „ступ" земље и т. д. У готову

---

[24]) Споменик 11, 89.
[25]) Новаковић, Зак. спом. 105, 116.
[26]) Н. Дучић. Гласник 57 (1884) 81.
[27]) Записи 232.
[28]) Цетињска Просвјета за 1893/4, 423—4. По И. Руварцу Леш је умро 1422; А. Јовићевић, Насеља 7 (1911), 554.
[29]) Monumenta Serbica 533.
[30]) Записи 353.
[31]) Monumenta Serbica 531.

новцу приложио је Иван 30 перпера годишње од „царине которске". А манастирске људе ослободио је, по примеру Немањића, од сваког „данка господског". Иван је овде и сахрањен.[32]) Манастир је имао част, да се при њему оснује прва српска штампарија, која је радила 1493—5 године.[33]) Цетињски манастир порушили су Турци 1692 год.

Ваљда по каквом народном предању тврди А. Јовићевић, како је у доба Ивана Црнојевића био неки манастир на *Ријечком Граду*, који је запустео тек у 17 веку, а обновљен је 1743 год.[34])

Манастири по западним крајевима

Имена владалаца из западних крајева немањићског царства, Војислава Војиновића и Николе Алтомановића, нису везана ни за који манастир. Гроб мајке Николине нађен је код манастира Бање на Лиму. За ово време знамо, да је на овом крају основан само један манастир, *Крушево* (Благовештење), негде у лимском крају. У крушевском поменику, за који Новаковић држи, да је преписан са старијег крајем 15 века, наводи се на 10 листу „поменик светих ктитор иже и с'здаше и украсише... Благовештеније, глаголјем Крушево ... великаго жупана Прибила — Варнаву монаха", госпођу Болеславу и „синове их ... великаго жупана Петра-Јоана монаха и великаго жупана Стефана", као и „подружија их с чедми".[1]) Записан је и помен „прваго мол'бника светаго храма сего Јефросима, игумена јеромонаха", из чега се види, да је ово био манастир. Према местима, која се у поменику највише наводе, види се, да је овај манастир био негде између Лима и Таре. Велики жупан Прибило, који се у поменику наводи као оснивач манастира, мислим да ће бити српски властелин Прибило Кућинић, чија се кућа, која је била код с. Комарана (на Лиму, а не код Сјенице, како вели Јиречек) помиње у уговорима с поносницима из времена 1392—1436. Комаран је било последње село низ Лим, које је припадало деспотовини, на север је настајала Босна.[2]) На основу овога ја држим, да је манастир био код данашњег села Крушева, лево од Лима, између Пријепоља и Бродарева, где на месту Борјима, код речице Грачанице, имају манастирске развалине, а не код Крушева између Пљеваља и Таре. Као „второе ктиторе по првих" овога манастира наводи поменик „деспота Стефана" и његову матер „госпођу Јелену".[3]) То је можда

---

[32]) Monumenta Serbica 531; Дучић, Гласник 27 (1870), 192.

[33]) Г. 1493 штампан Осмогласник (Записи 381), 1494 Октоих (Записи 382), 1495 Псалтир (ib. 383), можда и један Требник (Записи 385). Стојановић Љ., Прилози ка библиографији стар. срп. штап. књига, Глас 66, 1 и д.

[34]) Населја 7 (1911), 555.

[1]) Гласник 42 (1875) 18.

[2]) Јиречек, Споменик 11 (1890) 6.

[3]) Гласник 42, 18.

слепи деспот Стеван, син Ђурђа Бранковића, јер се Ђурђева жена каткад зове Јеленом.[4])

У деловима немањићске Србије, који су постепено потпадали под Босну (1323, 1366, 1374), није било, под иноверном јеретичком владавином, погодних услова за развијање православнога монаштва. Ипак је један део народа као и властеле остао веран старој вери. На цркви код *Гораждa*, на левој страни Дрине, има натпис из 1446 год. Ту је цркву *Св. Ђорђа* подигао херцег Стефан Св. Ђорђу „да помолит се о мне грешном владице мојему Христу".[5]) Автентичност натписа и године доказао је И. Руварац.[6]) За самог оснивача, херцега Стефана, кога католички извори представљају као богумила, који је, по невољи, једно време био и католик, И. Руварац пише, да је „у срцу био православни".[7]) Прва херцегова жена била је православне вере. На његову двору бавио се милешевски митрополит Давид, вероватно истоветан с „епископом босанским", који је, према једном писму цариградског патријарха Генадија, доносио синајским монасима дарове херцегове.[8]) И. Руварац наводи још и један податак код Цријевића, у коме се херцег назива „шизматиком". Питање је само, да ли је овда био овде и манастир. Црква је средње величине и има више храмова. С. Косановић помиње неке монашке натписе, које није могао прочитати.[9]) У цркви је био гроб некаквог кнеза Радослава Ширинића.[10]) Почетком 16 века (1529 и 1531) овде је био манастир са штампаријом.[11]) Према католичким црквама, бар дубровачкима, знамо, да херцег није имао много обзира. Једна дубровачка белешка вели, како он „одрије (опљачка) цркву конаваоску и не остави у њој ништа него мире (зидове)".[12])

За кћер жупана Милтена Драживојевића, сестру жупана Санка, која је била удата у кућу Чихорића, чији је и род и

---

[4]) Даничић, Рјечник из књиж. старина, под Јелена.

[5]) Записи 308. Види и Исправке.

[6]) И. Руварац, О натпису на цркви херцега Стефана у Горажду — Глас 16 (1889) 20, 22.

[7]) Глас 16, 24—27. Било је случајева, да су и неправославни подизали цркве, истина не и манастире. Баш овој истој цркви подигао је у 18 веку припрату Синан-паша Сијерчић из Горажда (С. Косановић, Гласник 29, 161). Вели се, да је Али-паша Тепелен понекад обожавао и Христа, па је 1792 год. подигао цркву у с. Пирготос, у Тесалији, на ушћу Саламврије. (Τρ. Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς (1907) 329). У Загорју, код Јањине, подигао је исти Али-паша храм Св. Козме (Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς (1913) 232). Још је једну хришћанску цркву саградио Али-паша, али из сасвим нерелигиозних побуда. Кад је подигао ново пристаниште за Јањину, Салаору, на северној страни амвракијског залива, саградио је овај интелигентни тиранин ту и цркву, Св. Николе, да би привукао хришћане да се ту насељавају (Εὐαγγελίδης, loc. cit. 193).

[8]) И. Руварац, Годишњица 2, 253.

[9]) Гласник 29 (1871) 160—1.

[10]) Записи 4766.

[11]) Записи 5591, 468, 469.

[12]) Monumenta Serbica 442—3.

дом био у јужноме Хуму, знамо, да је била православна монахиња Полихронија.[13])

Из овога је, или још из средине 14 века, манастир *Добрун* (Благовештење), код истоименог села, при ушћу Рзава у Лим, западно од Вишеграда. Тај је манастир подигао неки властелин, жупан Привило. Према натпису у манастирској цркви, од 1383, његов син, жупан Петар, у монаштву Јован, такмачећи се са својим оцем („поревновах") призидао је припрату и пописао је. У натпису се још моли за „раба... смернаго Јоана, и зовом мирски великаго (!) жупана Петра" и помиње се тадањи манастирски игуман.[14]) Пошто је манастир био на важном путу, то се често спомиње у путописима. Тако га спомиње Курипешић 1530, који је овде нашао осам калуђера, онда Ногарол, који је овде нашао два калуђера.[15]) После тога спомиње манастир год. 1550 млетачки путописац Катарин Зен, који је овде видео православни манастир („chiesa a la serviana... habitata da caloieri") Благовештења (de la Nuncia) и хвали у њему неку стару лепу фреску Богородице.[16]) Касније се спомиње манастир 1614, када је једна књига поклоњена „светеј Богородици Добрунстеј",[17]) као и у једном недатираном запису из 16 или 17 века, из кога се поуздано дознаје храм манастира.[18]) Од истога је жупана Привила и други манастир на Лиму, Крушево. Љ. Ковачевић као да је нагињао веровати, да су Крушево и Добрун један исти манастир.[19]) У Крушевском поменику, који је сада у Народној Библиотеци у Београду, доиста најчешће долазе села око Добруна. Од двадесет осам села рачанског среза у њему се наводе двадесет и три, од тридесет села златиборског среза двадесет, а од деветнаест села азбуковачког среза десет.[20])

По једном тестаменту католичког епископа требињскомркаљског из 1606 преци Херцега Стефана подигли би „il monastero di Kossa in Trebigne", по чему би се и прозвали Косаче. То би упућивало на Косјерево.[21])

И по гробовима у Херцеговини, који су до данас очувани, види се припадање умрлих православној цркви.[22])

У Конавлима код Дубровника помиње се 1376 неки православни калуђер Никола.[23]) А истовремено и неки православни манастир *Св. Стефана*, који је био такође у Конавлима или негде на Требињу.[24])

---

[13]) Надгробни натпис у Величанима (у Попову) — Записи 176. Јиречкова студија -- Гласник зем. муз. 1892, 279—285. Wiss. Mitt. 3 (1895) 414 и д.
[14]) Записи 154.
[15]) Rad 56 (1881), 170, 200.
[16]) Starine 10 (1878), 213.
[17]) Записи 1018.
[18]) Записи 4338.
[19]) Старинар 2 (1885) 20.
[20]) Ibid. 21.
[21]) Čorović, Die Herzegov. Klöster, 5.
[22]) Jireček, Staat und Gesellschaft III, 75.
[23]) Споменик 11, 101.
[24]) Споменик 11, 101; Јиречек у регистру вели, да је манастир био на Требињу (Споменик 11, 17).

Манастири у земљама преко Саве и Дунава до 1459 године

И пре великих миграција са Полуострва у јужну Угарску Срби су овамо представљали и бројно и политички веома знатан елеменат. Знамо и то, да је и православље овамо имало много својих верних.[1]) У крашовској жупанији изриком се спомињу православни Срби у току 13 века.[2]) У 14 веку, за владавине Лауша Великог, констатован је долазак неких православних свештеника у јужну Угарску, који су могли бити само српски са Полуострва.[3]) Из једног папског писма од 1368 види се, да су тада Фрањевци преводили у католицизам овамо неке некатолике, свакако пре православне него јеретике.[4]) Из једног другог документа из истога века види се, како католички мисионари нису баш имали много успеха, као и то, да су се њихови напори тицали Срба. „Словени" из краја Липове (на Моришу, источно од Арада), „свет упоран", били су преобраћени у веру и већ су им католички свештеници обављали свете тајне. Али су се одједаред вратили својим „пређашњим заблудама" и „постали гори но што су били".[5])

Наравно, да је при оваквом стању ствари морало бити овамо и манастира православних, ма да се у поузданим историјским документима ниједан по имену не наводи. У једној повељи папе Иноћентија III од 1204 помињу се уопће православни манастири у јужној Угарској.[6]) За манастир *Месић* (Св. Јован Крститељ), источно од Вршца, постоји предање, да га је основао 1225 године један од ученика Св. Саве, Арсеније.[7]) То се вероватно односи на архијепископа Арсенија, за кога се у једном рукопису Данилових Житија вели, да је био „рожденијем от сремскије земље".[8]) Наскоро би манастир разорили Татари, па га је крајем 15 века обновио деспот Јован. По наведеној традицији за Месић, исти би ученик Св. Саве подигао и манастир *Златицу* (храм Св. Саве), југо-источно од Беле Цркве. Манастир је потом обновио, као и Месић, деспот Јован. Из овога би времена, опет по традицији, био и манастир *Војловица* (Арханђели), на ј.—и. од Панчева, која да је подигнута 1383 год.[9]) Иначе се Војловица у записима не помиње пре 1567 године.[10]) Исто би тако и манастир *Ковиљ* (Св. Арханђели), на

---

[1]) Yovan Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie (1919) 150.
[2]) Radonitch, op. cit. 12—13.
[3]) Radonitch, op. cit. 13.
[4]) Fermendžin, Acta Bosnae (1892) 35.
[5]) Radonitch, op. cit. 13.
[6]) Radonitch, op. cit. 12.
[7]) Radonitch, op. cit. 13. Ј. Радонић, Српски манастири у Банату — новосадска Застава Nr. 174. (19. авг.) 1919.
[8]) Данило, Животи краљева и архијепископа српских 236. Тако стоји у два карловачка преписа, док је у лавовском, место „сремскије", „србскије земље".
[9]) Y. Radonitch, Le Banat (Paris, 1919) 44; Hist. des Serbes de Hongrie 110.
[10]) Записи 663; О српским манастирама у Банату: Зеремски И.. Српски манастири у Банату (1907).

левој страни Дунава, према Сремским Карловцима, по традицији, потицао још из 13 века.[11]) И неке фрушкогорске манастире приписује традиција немањићском времену, а и Пич је мишљења, да су неки од тих манастира постојали пре турске инвазије, али доказа за то нема.[11*])

И у северној Угарској знамо, да је за овог времена било православних манастира, али то су, вероватно, били руски манастири, осим Ковина, на Чепељској ади, за који се тврди, да је подигнут око 1130 године.[12]) Иначе се вели, како је још за Св. Стевана у Весприму основан женски православни манастир. За град Вишеград, код Пеште, тврди се, у једном папину писму од 1221, да је од старине имао „Грке монахе".[13])

Већ у другој половини 14 века почиње миграција Срба са полуострва у земље лево од Саве и Дунава. Крајем овога века налазе се већ доста густе масе српских досељеника у зарандској (данашњој арадској) жупанији, којом је из града Вилагоша управљао Дмитар, син краља Вукашина.[14]) Досељавање Срба продужило се, у све јачим размерама, за време деспота Стевана, чије је време прво доба праве српске колонизације у јужној Угарској. Деспоти Стеван и Ђурађ, у својству вазала мађарскога краља, добили су простране земље у Угарској и, због оскудице радне снаге, потпомагали су колонизовање Срба са Полуострва на тим земљама.[15]) Већ у првој половини 15 века формирана је у Банату нова Србија са претежним српским елементом. Уз то и Стеван и Ђурађ поверавају већину важних положаја на својим добрима у Угарској српској властели.[16]) Ван икакве је сумње, да су Стеван и Ђурађ на својим добрима у Угарској подизали цркве и манастире, а тако и њихова властела (у 16 веку у самом Банату било је 16 манастира), али се у изворима не наводи ни један случај, за ово време. У писму Јована Капистрана папи, од 4 јула 1455, наводи се само, како се деспот Ђурађ „хвали", да је од папе Николе V (1447—1455) добио допуст, да у Мађарској подигне девет манастира за „калуђере грчке".[17])

[11]) Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie 109.
[11*]) Pič, Abstammung der Rumänen, 212.
[12]) Гласник 67, 11.
[13]) Бранково Коло за 1911, 299—300.
[14]) Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie 30—31.
[15]) Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie 32, 35.
[16]) Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie 33, 35, 40, 44.
[17]) Fermendžin, Acta Bosnae 225.

О издавању ове књиге

Тужну дужност извршујемо, испраћајући у свет ову књигу нашега пријатеља као посмрче. Када је био најближе остварењу својих нада и стајао на прагу да постане професор универзитета, за што се годинама савесно спремао, изненада га је стигла смрт, пресекла је све његове лепе и поштене намере, откинула га је од његових милих, а нашој науци одузела једнога од најсавеснијих и најспремнијих раденика. Тешка борба у животу њега је јачала, ратовање и ратне невоље су га челичиле, а подмукла болест оборила га је за два три дана и прекинула радини живот онда, када је он био напрегао све снаге, да своје дугогодишње студије о православном монаштву и манастирима спретно и јасно прикаже и ваљано изда. Штампање ове књиге већ је било започело, и прва су два табака била потпуно спремљена за штампу, када је наш пријатељ, иза кратке болести, 6. фебруара 1920. нагло умро.

Ми би се огрешили о његову милу успомену и о нашу науку, кад би пустили, да ово дело остане неиздано, јер је оно први озбиљни научни покушај, да се проучи и прикаже целокупна прошлост православног монаштва и манастира у средњевековној Србији. Та је прошлост досад била непотпуно проучена, те је то била једна од главних запрека за упознавање развитка наше културе, на који је православно монаштво вршило дуготрајан и јак утицај. То се одавно знало, али су тешкоће око проучавања нашег верског живота и црквених установа у Средњем Веку тако велике, да их досад није могао нико савладати, когод их је покушавао у целини решити. Јер намера Илариона Руварца, да састави опширно и темељно дело Serbia sacra, остала је само његова најмилија жеља, а Стојан Новаковић је из великог низа нерешених питања, о утицају православне цркве на наш прогрес, само неколико њих обрадио и већ тиме, заједно с осталим нашим историцима, јасно доказао, како је утицај православне цркве на наш културни развитак био велики и како је нама још слабо познат.

Наш покојни пријатељ изабрао је из реда недовољно разјашњених питања наше културне историје једно од најтежих и савесно га је проучавао од 1908. г., да би могао систематски приказати почетке и развој православног монаштва и манастира у Србији. Уз тешкоће овакога рада приступиле су још сметње, које су собом донели ратови и невоље које их прате,

те су само његова беспримерна издржљивост и савесност, поред свега тога, могле створити дело овако високе научне вредности.

Ми издајемо ову књигу, како ју је наш пријатељ написао, измењујући само оно, што би и он при исправкама изменио, јер нам је стало да тога, да издамо *његово* дело, с печатом *његове* изразите личности. Зато смо оставили и његов начин штампања, како га је он у прва два табака започео. Нисмо дирали ни трагове, по којима се види, како је дело израђивано у тешким приликама, на страни — великим делом у Атини — без икакве погодности за оваки научни рад и без библиотека, обилних изворима и литературом, потребном за изучавање наше прошлости. Све смо то оставили, да би се што тачније могли упознати погледи нашега покојнога пријатеља на развој и улогу православнога монаштва и манастира у средњевековној Србији, да би се могао поуздано разабрати метод његова рада и наслутити велике тешкоће, које је у њему морао савлађивати.

Ст. Станојевић, Никола Радојчић

САДРЖИНА

	Страна
Василије Марковић (* марта 1882 † фебруара 1920)	III—IV
1. **Монаштво и манастири до почетка владавине Немањића (до 1168 године).**	
Манастири у Македонији за словенских владавина (до 1018 г.)	1.—14.
Манастири у Македонији за византијске владавине (иза 1018).	14.—31.
Манастири у Поморју	31.—36.
Манастири у Посавини и Подунављу	37.—40.
Манастири у Српском Загорју	40.—47.
Манастири у Поморављу	47.—50.
2. **Монаштво и манастири за владавине династије Немањића (1168—1371).**	
Оснивање манастира за Стев. Немање (1168—1196)	50.—68.
Оснивање манастира за Стевана Првовенчаног и његова два старија сина (1196—1243) . . .	68.—81.
Оснивање манастира за краљева Уроша (1243—76) и Драгутина (1276—81). Манастири у Македонији до времена српског освојења (до 1281)	82.—88.
Оснивање манастира за краљева Уроша II Милутина (1281—1321) и Стевана Уроша III Дечанског (1321—1331)	88.—102.
Оснивање манастира за Стевана Душана (1331 до 1355) и цара Уроша (1355—71)	102.—118.
3. **Монаштво и манастири иза Немањића до краја самосталности (1371—1459).**	
Манастири у Македонији иза 1371 године . .	118.—123.
Манастири у централним крајевима иза 1371 год.	123.—125.
Манастири у држави кнеза Лазара (1371—1389)	125.—131.
Манастири и монаштво за кнегиње Милице и деспота Стевана 1389—1427)	131.—142.
Манастири и монаштво за деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456) и до краја самосталности (1459)	142.—146.
Манастири у Зети	146.—151.
Манастири по западним крајевима	151.—153.
Манастири у земљама преко Саве и Дунава до 1459 године	154.—155.
О издавању ове књиге	157.—158.
Садржина	159.

198037

BX 385 .S4 M37 1920 IMS
Markovic, Vasilije,
Pravoslavno monastvo i
manastiri u srednjevkovnoj S
47078175

PONTIFICAL INSTITUTE
OF MEDIAEVAL STUDIES
59 QUEEN'S PARK
TORONTO 5 CANADA